

İSLAMDA AİLƏ QURULUŞU

Tbilisi 2008

Kitab: *İslamda ailə quruluşu*

Müəllif: Mühəmməd Rza Saları Fər

Tərcümə edən: Aynur Əzimova

Naşır: «Həzrət Zəhra» mədrəsəsi, Tbilisi «Cümə» məscidi

Müqəddimə

Ailə - əsaslı dəyişkənliliklərinə baxmayaraq, bəşər cəmiyyətinin öz hədəfində sabit qaldığı ilk quruluşlarından biridir ki, hələ də bütün cəmiyyətlərdə əsas əhəmiyyətə malikdir.

Ailə - bəşərin maddi və psixoloji ehtiyaclarını ödəmək üçün ən münasib bir quruluşdur və yeni nəslin yetişməsi, övladların ictimai böyüməsi, məhebbətə olan ehtiyacın təmin edilməsi üçün ən yaxşı mühiti hazırlayır. Lakin bununla belə, hal-hazırkı dövrdə ailə quruluşu bir sıra problemlərlə (çətinliklərlə) üz-üzədir, hətta bəzən onun bünövrəsinin bütövlüyü sual altına düşür. Bir çox cəmiyyətlərdə bu müxtəlif problemləri ictimai, texniki və elmi dəyişkənliliklər əlaqələndirirlər. Ailə münaqışələri, boşanmalar, övladların özbaşinalığı, yeni-yetmə və cavanların tərbiyəsizlikləri ailələrdəki əsas problemərin göstəricisidir. Gözəl adətlər, əxlaqlar, ailənin təməlini qüvvətləndirən üsullar bəzən məhv edilir. İnsanlardan bir çoxunun dini-milli mənliyindən (mentolitetdən) uzaqlaşması, dünyapərəstlik mənliyinə qovuşması, humanist əxlaqa arxa çevirməsi bizi dəhşətə salır.

Bütün bu problemlər bu gündü ailələrin mövcud çətinliklərə qarşı çıxı bilmək üçün tərbiyəvi və psixoloji məsləhətlərə möhtac olduğunu göstərir. Bu gün övladların tərbiyəsi, yaxud həyat yoldaşına uyğun münasibətlər otuz il bundan öncəkinə bənzəmir. Ailələrə təsir göstərən amillər o qədər çoxdur ki, onların zərərli təsirlərinə qarşı çıxməq üçün ailələrin milli səviyyədə təlim-tərbiyə olunmasına möhtaciq.

Bizim ən mühüm dini mətinlərimiz – yeni Quran, Peygəmbər və məsumların kəlamları ailənin ən əsas məsələlərindən tutmuş ən cüzi məsələlərinə dair və hal-hazırkı əsre uyğun yararlı tövsiyələrle doludur. İslamin ailə haqqındaki təlimlərinin məcməəsi bizi ailənin psixoloji və maddi ehtiyaclarına cavab verən bir quruluşa yönəldir.

Məsumların kəlamları (nəsihətləri) və ailədəki münasibətləri diqqəti cəlb edən çox zərif rəftarları əhatə edir ki, bəzən bunlar çox cüzi görünənlər də, ailənin bünövrəsinin möhkəmləndirilməsində əsaslı rola malikdir. Bu kitabda ailə üzvlərinin münasibətləri, ailənin tərbiyəsi, inkişafı və övladların düzgün yetişməsinə dair yeni və elmi – psixoloji nöqtələrə diqqət etməklə yanaşı, hər məsələyə aid islami baxışı da bəyan etməyə çalışmışıq.

Bu fəsldə ailənin təşkil edilməsinin fərdi və ictimai həyatda zəruriyyətini açıqlamazdan əvvəl insanın müxtəlif ehtiyaclarını araşdıracaq, sonra bu ehtiyacların təmin edilməsində ailənin rolunu izah edəcəyik. Sonra islam nöqtəyi - nəzərindən ailənin tərifini, hədəfini, ailə qurduqda uyğun nümunənin seçimini qeyd edəcəyik.

A. İnsanın ehtiyacları və ailənin bu ehtiyacların təmin olunmasındakı rolü

İnsan - yarandığı gündən ömrünün sonuna dək ehtiyac içində olan bir varlıqdır. Zamanın çoxunu bu ehtiyacların ödənməsinə sərf etməli olur, çünkü bir ehtiyac təmin edildikdən sonra digəri ortaya çıxır. Bu ehtiyac insanın təlaş göstərməsinə səbəb olur. İnsanın təlaş və həyəcanını bu ehtiyaclar hərəkətə gətirir. Ehtiyaclar müxtəlif olur; onların bir qismi insanın cismanı həyatına və bədənинə aiddir ki, əslində bu ehtiyacların təmin olunması sayəsində insan diri qalır. Uşaq dünyaya gəldikdən sonra yemək, bədənin qorunması, dincəlmək və s. onun həyatının zəruriyyətinə çevirilir. Bu zəruriyyət ömrün sonuna dək davam edir. Bəzi ehtiyaclar isə uşaqlıq dövründən sonra, yəni həddi bülüg yaşına yetişdikdə meydana çıxır ki, bu da cinsi ehtiyaclardır. Bu ehtiyac təqribən insanla heyvan arasında müştərək olan bir ehtiyacdır. Həmçinin insan cəmiyyətlərinin mədəniyyət və mühitləri bu ehtiyacların özünü necə bürüze verməsində və onların təmin edilməsində təsire malikdir.

İnsanın yaşayış ehtiyacları yaxşı şəkildə təmin olunsa (yəni yaxşı məişəti əldə etsə), əmin-amanlıq ehtiyacı adı altında olan digər ehtiyac məcmuəsi ortaya çıxır. "Əmin-amanlıq ehtiyaclarından bəziləri göstərilənlərdən ibarətdir: Əmniyyət; sabitlik; qorxu, nigaranılıq və kədərdən uzaq olmaq, qüdrətli bir himayəciyə sığınmaq. Bunları uşaqlarda daha çox müşahidə etmək olur. Məsələn: onlar hündürlükdən düşmək kimi təhlükələrlə, yaxud çox səs-küylə, güclü işıqla və ya ana

qucağından ayrılmakla üzləşdikdə dəhşətə gəlirlər. Buna görə də az yaşlı və çox yaşlı uşaqlar çox az anlayışla asudə və nizam-intizamlı bir dünya ardında olurlar.

Məişət (yaşayış) və əmin-amənlilik ehtiyacları kifayət şəkildə təmin edildikdən sonra eşqə və məhəbbətə ehtiyac özünü göstərməyə başlayır. Bu halətdə şəxs valideynin, ömür –gün yoldaşının, övladların, dostların yoxluğunu hiss edir və insanlarla dostluq əlaqəsi qurmanın acliğini yaşayır. Bu ehtiyac bizi gözlənilmədən evimizdən, ailəmizdən, dostlarımızdan və qonşularımızdan ayırdıqları zaman öz əhəmiyyətini bürüzə verir. Müasir dövrdə texniki inkişafla əlaqədar yaranan ictimai dəyişkənliliklər insanların qarşılıqlı mehriban münasibətlərinə çox ciddi zərər yetirmişdir. İnsanların duyduqları məhəbbət ehtiyacına diqqətsizlik onların psixoloji problemlərini yaranan amillərdən biri hesab edilir. Bütün psixoloqlar bunun (məhəbbət ehtiyacına göstərilən diqqətsizliyin) mühüm bir psixoloji problem amili olduğunu təsdiqləyirlər.

Ehtirama, başqa ibarətlə desək: müsbət dəyərləndirməyə duyulan ehtiyac da mühüm ehtiyaclardandır. Bu ehtiyacın təmin edilməsi nəfsin izzəti (özünə hörmət, mənliyini dəyərləndirmə) adı altında qeyd olunur və onu təmin etmək özünə inam, ləyaqət, özünə dəyər vermək, səmərəli olmaqla nəticələnir. Həmçinin bu ehtiyacın təmin olunmasına göstərilən etinasızlıq özünü zəif, ələcsiz, məyus hiss etməyə gətirib çıxarır. Bu ehtiyaclardan ən yüksəkdə fərdin (şəxsin) potensiyasına və bütün istedadlarına inama ehtiyac dayanır. Ehtiyaclardan digəri-ən çox uşaqlıqda müşahidə edilən dərk etmə və başa düşmək meylidir. Bu ehtiyac insanı məsələlərin dərk olunmasına və varlıq aləmindəki sırrların keşfinə vadar edir.

Bütün diqqətini insanın yaşayış ehtiyaclarına yönəldib bu ehtiyacları təbəqələrə bölən Mozellonun fikirləri qərb psixologiyasında təkan verici təsir qoydu. O, insana aid yeni bir nəzəriyyə irəli sürdü. O, insan pərəst olsa da, insanın Allahla rabitəsinə (əlaqəsinə) diqqət yetirməmişdir, halbuki, tarix boyu insanın psixologiyasına təsir qoyan ən əsas amillərdən biri onun Allahı aramasıdır. Varlıq aləminin yaradıcısını tanımağa, pərəstiş etməyə, ona sığınmağa duyulan ehtiyac bütün həyat səhnələrində görünməkdədir, hərçənd bu həyatda çətinliklərlə

üzləşdikdə özünü daha çox bürüzə verir. Quran ayələri də bu ehtuyacı və onun fitri olmasını izah edib, onun heç vaxt dəyişməyəcəyini elan edir. ("Rum" surəsi,30-cu ayə).Bütün maddi səbəblər və yollar tükəndikdə, şəxs öz batinində maddi olmayan və bütün qüvvələri əhatə edib, onlardan üstün olan mücərrəd bir qüvvəyə üz tutur . Sözsüz ki, digər ehtiyacların təmin edicisi olduğu kimi, bu ehtiyacın, daha doğrusu psixoloji halətin də bir təmin edəni vardır ki, o bir olan Allahdır.

Beləliklə, Mozellonun ehtiyaclar silsiləsində bəyan etmiş olduğu həyatı (yaşayış) və psixoloji ehtiyaclardan əlavə daha ali bir ehtiyac da vardır ki, onun münasib şəkildə təmin edilməsi şəxsin öz həyatında müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb olur. Hətta ona aydınlıq gətirib, bütün rəftar və fəaliyyətlərinin vahid bir cəhətə yönəlməsinə imkan yaradır.

Artıq deyildiyi kimi, insanın ehtiyaclarının düzgün şəkildə təmin edilməsi onun cism və psixologiyasının sağlam qalmasına təsir qoyur. Adətən, böyük ehtiyaclar kiçik ehtiyaclar təmin edilməzdən önce yaranır. İnsanın ehtiyaclarının təmin edilməsi onu ictimai həyata sövq edir. Psixoloji və ictimai həyatın zəruriyyəti hesab olunan ailə rifahın (asudə yaşayışın) ən münasib vasitəsidir. Zaman keçdikcə ailə hüquqları və ənənələrinin daha da kamilleşməsinə baxmayaraq, onun əsas rolü bəşəriyyətin müxtəlif ehtiyaclarını təmin etmək olmuşdur.

Hər bir körpə insan dünyaya göz açan digər körpə canlılar kimi diqqətə və qorunmağa möhtacdır.Bundan əlavə, insanın inkişaf dövrü çox uzun illər ərzində həyata keçir, halbuki, bir çox canlıların, xüsusilə də məməli heyvanların inkişafı qısa müddətdə baş verir . Hər bir fərdin valideyni öz övladının ehtiyaclarını təmin etməyə daha çox meyl göstərir,hətta öz həyati üçün zəruri olanları övladının ehtiyacının təmin olunması yolunda qurban verir.

Ailə münaqışları , məhəbbətdən uzaqlıq, boşanma, ailə üzvlərindən birinin ölümü və s.uşağı dəhşətə gətirir.Uşağın tənbeh olunmasında valideynin ona göstərdiyi sərt münasibət, qəzəb, pis rəftar, onu cismən tənbeh etmək (döymək) – uşağı nəticəsi bədən ağrılarından daha pis olan qorxu və iztiraba düşər edir. Uşağın yeddi aylığında ayrılıq iztirabı onda formalaşır, ananın qucağına siğınmayanadək bu iztirab sovuş-

mur .Valideyin, xüsusilə də uşağın daha çox bağlılığı ana – uşaqla lazımı əlaqəni yarada bilməzsə, onun iztirabını sakitləşdirməzsə, uşağın həyəcan və iztirabı illərlə təmin edilməmiş qalar.

Ürək bağlılığına olan ehtiyac ailədə ən yaxşı şəkildə təmin edilir.Hətta bəziləri insanlar arasındaki ülfətin və bağlılığın mənşeyini aile üzvləri arasında olan ülfət və bağlılıqda axtarırlar.İnsan övladının başqaları ilə qaynayıb qarışmağa fitri bir meyli vardır. Övladı başqaları ilə qaynayıb qarışmasına cəlb etməkdə valideynin xüsusiyyətləri əhəmiyyət kəsb edir. Övladla valideyn arasında olan əlaqənin keyfiyyəti bu əlaqənin zaman müddətindən daha çox ülfət və ünsiyyət məsələsində rol oynayır. Valideynin övladın həssaslığına, rəftarına verdiyi qarşılıqlı cavab, onunla həməhəngliyi, zövq verən dostluğu ülfəti yaranan mühüm amillərdən biridir.

Ailə mühitində təbiyə alan uşaqlarla bu mühitdə təbiyə almayan uşaqlar arasında fərq vardır.Onlar məktəb və cəmiyyətdə daha çox problem yaradır,bəzən yaddaş və dərk nöqtəyi nəzərindən zəif də olurlar.

Özünə verilən müsbət dəyər və ehtirama duyulan ehtiyaclar uşaqlıqdan ailədə yaxşı şəkildə təmin edilməlidir. Özünə verilən müsbət dəyər aşağıdakı amillər vasitəilə uşaqda formalaşır ki, burada da valideynin rolu özünü bürüze verir:

Uşağın başqaları tərəfindən göstərilən diqqət, deyilən tərif, bəslənən məhəbbətdən aldığı dəyər.

**Müvəffəqiyyətlə yanaşı olan təcrübə.
Uşağın uğur və məglubiyətindən bəhs etmək.
Onun mənfi əks-təsirlə, yaxud başqalarının tənqidi
ilə üzləşmə üsulu.**

Bunlardan əlavə, valideynin özünə qarşı mühakimə dəyəri də böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünkü uşaq daim onların həyat problemləri karşısındaki rəftar və ləyaqət ölçüsünü müşahidə edir. Nəhayət, ailədə uşağın hər yönən qəbul edilməsi, onun bacarığının qüvvətləndirilməsi, zəif cəhətlərinin böyüdülməməsi uşağın özünü müsbət dəyərləndirməsi üçün zəmin

yaratdır.Başqa ibarətlə desək: Ailə uşağın özünə inamını inkişaf etdirən ən birinci və mühüm ocaqdır.

B. İslam nöqteyi-nəzərində ailə qurmanın hədəfləri

Tarixin bütün mərhələlərində ailə qurmağın bəşər həyatının müxtəlif sahələrində çox geniş təsirləri olmuşdur . Biz burada şəxslərin həyatında ailənin psixoloji təsirlərini araşdıracağıq.

1. Cinsi ehtiyacların təmin edilməsi: Cinsi ehtiraslar insanın varlığının mühüm bir sahəsidir. Həm öz və həm də qarşı tərəfin cinsi ehtiraslarını dərk edib təsdiqləmək birinci məsələdir, çünkü buna diqqətsizlik göstərmək ciddi problemlər yarada bilər. İnsandakı qüvvələrdən birini psixologiya fəlsəfəsində şəhvət qüvvəsi adlandırırlar və bu qüvvənin bir hiss cinsi ehtiyaclara aiddir. (Yəni yemək, içmək də cinsi istəklər kimi şəhvət qüvvəsinin hissələridir). Bir neçə il bundan öncəyə, yəni Freyd kimi psixoloqlara qədər bir çox cəmiyyətlərdə cinsi məsələlər "mədəni toxunulmazlıq" hesab olunurdu. Məsələn: Şagirdlər arasında aparılan sorğu-sual onların öz valideynlərindən cinsi məsələlərə dair məsləhət ala bilmədiklərini göstərir. Çünkü valideynlər bu məsələ ilə bağlı suallarla üzləşdikdə çox əsəbləşir və övladlarını tərbiyəsizlikdə ittiham edirlər. Bəzən isə təhqir olunduqlarını hiss edib, yalan cavablar verirlər və ya bu haqda özlərini məlumatsız kimi göstərilərlər. Valideynin hədəfi uşağı qorumaq olsa da cinsi məsələləri rəmzi və sirli şəkilə salmaqla onları gələcəkdə problemlərə qarşı-qarşıya qoyurlar...

Düzgün cinsi münasibətlərin haram edilməsi (qadağan olunması) şəxsin digər fəndlərlə münasibətində və öz duyğularında problemlər yaratmasına səbəb ola bilər.Freyd kimi bəzi şəxslər cinsi məsələlərdə daha da irəli gedərək, şəxslərdəki xarakter dəyişkənliliyinin və psixoloji irəliləyişin əsasını cinsi ehtiraslarla əlaqələndirmişdir. Bir çox tənqidçilər Freydin cinsi ehtiraslara dair baxışının ifrat, yəni mübaliğəli şəkildə olduğunu bildirirlər. Lakin ümumi şəkildə cinsi məsələlərin əhəmiyyəti və insanların münasibətlərindəki təsireddi rolü danılmazdır. Belə ki, bu sahəyə göstərilən diqqətsizlik-bir çox psixoloji problemlərin yaranma mənşeyinə çevrilə bilər.

Bu müqəddiməyə əsaslanaraq, İslamın bu məsələlərə dair nəzərini araşdıracaqıq. İslam təlimləri insanın təbiətinə uyğun şəkildə qurulmuşdur və insanın bütün fizioloji, psixoloji ehtiyaclarına diqqət göstərmışdır. Cinsi ehtiyaclara da toxunmuş və Quranın bir çox ayələrində bu məsələyə aid bir çox nöqtələr bəyan olunmuşdur. Quranda düzgün sevgi və cinsi yaxınlıq həyatın yaraşığı kimi qiymətləndirilmişdir ("Ali-İmran" (3), 14-cü ayə). İslam Peyğəmbəri(s) də bu haqda belə buyurur:

"Mən sizin dünyanızda üç şeyi sevdim: Ətiri, qadını və gözümün nuru olan namazı".¹

İnsan həyatının mühüm yönlərindən biri ləzzət aramaqdır və bu ləzzətin ən son həddi kimi cinsi əlaqəni götürmək olar...

İslam dinini digər dinlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, bəzi dinlər çox vaxt cinsi əlaqə məsələsinə mənfi yönən yanaşsa da, bu din qanuni yolla olan cinsi əlaqəyə müsbət qiymət verir.

2. Ruhi sakitlik: Ailənin digər hədəflərindən biri də ər ilə arvadın mehriban münasibətləri və olduqca yaxın ictimai əlaqələri sayəsində onların ruhi sakitliliyini təmin etməkdir. Quran müxtəlif ayələrdə bu məsələni belə çatdırır:

"Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlq etməsi, aranızda (dostluq) sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir". (Rum (30)surəsi, 21-ci ayə)

"Sizi tək bir nəfərdən (Adəmdən) xəlq edən və onunla ünsiyyət edib sakit, rahat olmaq üçün özündən (qabırğasından) zövcəsini yaradan Odur!" ("Əraf" (7) surəsi, 189-cu ayə)

Bu ayələrdə təfsircilərin ən çox diqqət etdiyi məsələlərdən biri ər ilə arvadın oxşarlığıdır, çünkü bu oxşarlıq onlardakı ruhi sakitliyi yaradan əsas amildir. İkinci nöqtə ərin arvad, arvadınsa ər üçün mükəmməl olmasıdır. Belə ki, bədənin quruluşu, hormonları və ər ilə-arvadın psixoloji xüsusiyyəti onların bir-birini cəzb etməsinə və aralarında ünsiyyət yaranmasına səbəb olur. Rahatlıq (yəni psixoloji sakitlik) iztirabın müqabilində gəlir. Qadınla kişi həyatın bütün mərhələlərində, xüsusilə də

¹ Məclisi; "Biharül ənvar", c.73, səh: 649

cavanlıqda çox həssas olur, ixtilaflı çekişmələrlə üzləşirler. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hər şeyə dözürlər. Bu onlarda aramsızlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Yaranmış aramsızlıqların təskinləşdiricisi kimi Allah, ər ilə arvadın əlaqəsini diqqət mərkəzinə çekir. Sözsüz ki, bu əlaqə ailə qurmağın – evlənməyin sayəsində gerçəkləşir. Demək olar ki, ən yaxın və mehriban münasibət ər və arvad arasında mövcud olur. Onların bir-birinə bəslədikləri qarşılıqlı məhəbbət nəticəsində hər ikisində də sakitlik, ruhi rahatlıq yaranır və bu ruhi sakitlik iztirablarının, nigarançılıqların azalmasında öz əvəzsiz təsirini göstərir.

Bu günüdü dünyada cinsi əlaqələr qanuni evlənmə çərçivəsindən kənara çıxmışdır. Lakin yalnız evlənmə sayəsində mümkün olan qarşılıqlı məhəbbət olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Ömür-gün yoldaşının olması və məhəbbətə ehtiyac ailənin ən əsas hədəflərindəndir. Ömür-yoldaşına məhəbbət bəsləmək sanki, həyatın zəruriyyətidir. Həyat təcrübələrində bir-birinin dərdinə şərik olmaq və bir-birini qəbul etmək mühümdür.

Ər ilə arvad arasındaki rabitənin nə qədər təsirə malik olduğu bu rabitəyə zərbə dəydiyində daha da aydın müşahidə olunur. Stres yaradan ən şiddetli hadisələr içərisində ailənin dağılması nəticəsində yaranan stres daha dəhşətli olur. Belə ki, həyat yoldaşının ölümü ilə 100%, boşanma 73%, həyat yoldaşından ayrı qalmaq 65%, cinsi problemlər 39%, ailə münaqişəsi ilə yaranan əsaslı dəyişkənlilik 35% öz ardınca dolaşıqlıq gətirir. Bu göstərici həyatın digər dolaşqanlıqları ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Çətinlik zamanı ən yaxşı yollardan biri qadınla kişi arasında razılışmanı yaratmaqdır və ictimai məsələlərdə də qadınla kişi bir-birinə ən yaxşı dəstək ola bilər. Quran ər ilə arvadın münasibətini libasla müqayisə edib deyir ki, siz bir-birinə örtüksünüz. Libas insanın bədənini örtdüyü kimi ərlə arvad da bir-birlərinin eyblərini örtməlidirlər; libas insanı soyuqdan qoruduğu kimi ər ilə arvad da bir-birlərini çətinliklərdən qorunalıdırılar.

3. Şəxsiyyətin inkişaf və təkamülü: Ailə qurmağın mühüm təsirindən biri də ər ilə arvadın mənəvi kamilliyə çatıb şəxsiyyətlərini inkişaf etdirməlidiridir. Dini övliyalar buyururlar ki,

insanlar evlənməklə dininin yarısını kamilliyyə çatdırıb tamamlayırlar. Evlənmiş şəxsin ibadətinin dəyəri subay şəxsin ibadətinin dəyərindən üstündür. Digər tərefdən isə şəxs evlənərək öz iffət və əxlaqını daha yaxşı qoruyur. Özünü əxlaqi çirkinliklərdən və cinsi pozğunluqlardan qorumaq – nəinki şəxsin mənəviyyatının səviyyəsini yüksəldir, hətta onun şəxsiyyətini formalaşdırır inkişaf etdirir. Şəxs evlənməsə, cinsi ehtiyacların təsiri nəticəsində əxlaqa zidd hərəkətlərə yol verə bilər və bu cür hərəkətlər şəxsin günahlara yol verib özünü təhqir etməsinə səbəb ola bilər. Nəhayət, şəxsin özünə müsbət dəyər verməsi yolunda manəə əmələ gəlib, şəxsiyyətinin inkişafı uğrunda göstərdiyi səy yoxa çıxmaga başlayar. Diqqət etmək lazımdır ki, insan ailə qurmadığı halda özünü əxlaqi cəhətdən cilovlasa da evliliyində qazandığı mənəvi təkamülü subayılığında qazana bilməz...

4. Övladın tərbiyə olunması: Ailə qurmanın hədəflərindən biri də insan nəslinin davam etdirilməsi və gələcək cəmiyyətlər üçün şəxslərin tərbiyə olunmasıdır. İslam dini bu hədəf üzərində çox israr edərək, övladın dünyaya gəlmə məsələsini önə çəkir və şəxslərə tövsiyə edir ki, həyat yoldaşı seçdikdə ən çox buna diqqət etsinlər. Məhz Peyğəmbər (s) də nəslin davam etdirilməsi məqsədilə insanları ailə qurmaq üçün şövqləndirir və bununla (insanların ailə quraraq nəsil artmasıyla) iftixar etdiyini buyurur. İnsanın ailədə qazandığı təcrübə illərlə onu öz təsiri altında saxlayır və ardından bir sıra hadisələri törədir ki, cəmiyyətdə bu hadisələr eks təsir yaradır. Bir sözlə, öz övladlarını düzgün və çalışqan tərbiyə edən ailələr cəmiyyətə sağlam övladlar verərək onu inkişaf etdirir, eksinə, qalmaqallı, dava-dalaşlı ailələr isə cəmiyyətə günahkar övladlar verərək cəmiyyətdə qanunların pozulmasına səbəb olurlar.

Hal-hazırkı əsrdə ailənin qurulması ilə bağlı iki əsas məsələ nəzər obyektində durur; birincisi ailənin bünövrəsini qüvvətləndirmək, ikincisi ailə üzvlərinin bir-biriləri ilə əlaqələrini möhkəmləndirib, əxlaqi dəyərləri artırmaqdır. Bu kitab həmin iki hədəfi təmin etmək üçün təsis edilmişdir.

C. Ailənin tərifi və islamda ailə quruluşuna dair nümunə

Ailə quruluşunun yaradılmasında evlənmə (qadınla kişinin qovuşması) ən mühüm mərhələdir, yəni bir sıra qanuni şərtlərin reallaşmasından, qadınla kişinin qarşılıqlı münasibətlərindən ibarətdir. Evlilik mədəniyyətlə təbiət arasında tarazlıq yaranan bir növ müqəddəslikdir. Evlilik insanların digər qarşılıqlı əlaqələri ilə müqayisə edildikdə misilsiz bir kamilliyə malikdir, belə ki, həyatın iqtisadi, psixoloji, ictimai və s. kimi bütün yönlərini əhatə edir.

İslam nəzərində ailə xüsusi şərtləri olan bir saziş - qərardaddır. Digər millətlərlə müqayisədə evlənmə məsəlesi ilə əlaqədar müsəlmanların üzərinə daha ağır şərtlər düşür. Lakin digər millətlərin öz adətlərinə uyğun şəkildə olan evlənməni, zinadan fərqli olaraq İslam dini rəsmi şəkildə tanıyır, hətta bu evləmə islam dininin şərtlərinə uyğun gəlməsə də.

İslamda ailə qurulduğu zaman ər-arvad arasında nigah (əqd) oxunur ki, onun cümlələri ər-arvad tərəfindən deyilir və eyni zamanda tərəf müqabili (ya ər, ya arvad) onu qəbul edir. Bu əqdin bəzi cümlələri Quranın mətnindən götürülmüşdür və ərlə arvadın münasib şəkildə müştərek həyatlarına davam etmələrinə söykənir; Ayrılacaqları təqdirdə yaxşılıqla ayrılmalarını bildirir. ("Bəqərə", ayə 229 ; "Bəqərə" (2), ayə 231). Ərlə arvad arasında bağlanan əqdi möhkəm dostluqdan qaynaqlanan ictimai saziş (qərardad) hesab etmək olar. ("Rum" surəsi, 21-ci ayə). Bu dostluq şəxsin çox etimad bəslədiyi əsas bir məsələdir, belə ki, o, valideynlərini, bacı və qardaşlarını kənara qoyub heç bir qan qohumluğu olmayan bir şəxslə həm çətin, həm rahat günlərdə şərīk olmaq istəyir.

Doğrudan da ailənin ən maraqlı psixoloji yönlərindən biri budur ki, şəxs tanımadığı birinin uğrunda öz yaxınlarını tərk edib, onunla dərin dostluq əlaqələri qurur. Sözsüz ki, ər və arvad qarşılıqlı həyatlarının daha rahat olacağına və bu rabitəyə olan dərin inamlarına görə ailə qurmağa razı olurlar. Cinsi ehtiyacların təminini bu peymani daha da möhkəmləndirir. Ailənin digər psixoloji yönlərindən biri də ərlə arvadın bir-birinə qoyduğu təsir və əks təsir məsələsidir. Ərlə arvad arasındaki bu qarşılıqlı təsiri (və əks təsiri) ən qüvvətli ictimai əlaqələrdən biri

hesab etmək olar. Islam hədislərində bəzilərində bildirilir ki, kişilər evlənərək öz ixtiyarlarını qadınların əllərinə verirlər, buna görə də ixtiyarın cilovunu kimin əlinə verdiklərinə diqqət etsinlər və görsünlər kimi öz mallarına, din və sırlarına şərik edirlər.Qadınlar haqqında isə belə deyilir ki, ailə quraraq özlərini kişilərin ixtiyarına verir və tamamilə ona tabe olurlar. Bütün bunlar kişi və qadının qarşılıqlı əlaqələrini və dərin bağlılıqlarını göstərir.Beləliklə, həm kişi və həm də qadın bir-birinin təsiri altına düşür. Ailə qurmanın evlənmənin doğurduğu zəruriyyətdən biri də həm ər və həm də arvadın ister fikir, ister dünyagörüşü və istərsə də rəftar nöqtəyi – nəzərindən qarşılıqlı təsirə məruz qalması olduğundan, islam təlimlərində həyat yoldaşının seçiminə dair tövsiyələr verilmişdir. Həyat yoldaşını seçdikdə onun əqidə və rəftarlarının doğru olmasına, düzgün yolda qərar tutmasına xüsusi diqqət vermənin gərəkli olduğu bildirilir.

İslam təlimlərində evlənmə haqqındaki daha bir məsələ ailəyə-evlənməyə mənəvi baxışdan ibarətdir. Ümumiyyətlə , ailədəki hər cür müqəddəslik ilahi dinlərdən gələn köklərə əsaslanır.Bir çox bəşər cəmiyyətlərində ailə və toy mərasimləri böyük ibadətgahlarda icra olunur. Məsələn: Məsihilər (xristianlar) öz kilsələrində toy mərasimlərini qeyd edirlər. Dinimizin müxtəlif üsullarla ailənin müqəddəsliyinə dair çatdırıldığı sifarişlərdən bəziləri belədir:

“Cəhənnəmdəkilərin çoxusu ailə qurmayanlardır (evlənməyənlərdir).” ; “Duanın qəbul olunduğu zamanlardan biri də evlənmə əqdinin həyata keçdiyi vaxtıdır”¹.

Ailənin mənəviliyini çatdırın bütün məsələlər şəxsi ailə məsuliyyətləri və rəftarlarını, o cümlədən öz dini vəzifələrini həyata keçirməyə həvəsləndirir, eyni zamanda dünya yaşayışına aid olan işləri mənəvi təkamül və axırət yoluna salır. Bu nəzərə görə mənəvi inkişafı ailədə axtarmaq lazımdır. İslam təllimlərində ailə qurmazdan öncə həyat yoldaşının seçiminə və sonrakı mərhələlərdə mərasimlərin dua, namaz, Allaha təvəkkül edərək keçirilməsinə dair verilən tövsiyələr hamısı ailəyə

¹ Hürr Amuli; “Vəsailüş-şiyə”, c. 14 s. 8

mənəvilik bağışlamaq üçündür ki, ailədə insani kamilliyə qovuşmaq imkanları yaransın.

D. Həyat yoldaşının seçimi

İnsan həyatının ən mühüm mərhələlərindən biri də həyat yoldaşı seçimidir. İnsan bu mərhələdəki seçimi ilə demək olar ki, bir çox hadisələri də qəbul etmiş olur və təqribən ömrünün sonunadək bu hadisələrə dözməlidir. Bu mərhələdə şəxs bir sıra məsələlərə əhəmiyyət verməlidir: Həyat yoldaşının seçimindəki məqsəd; Həyat yoldaşını seçərkən öz müstəqilliyini qorumaqla yanaşı valideynin fikirini də nəzərə almaq; Toy üçün lazımlı olan hazırlıq.

Cavanların psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də yetişkənlilik dövründə güclü cinsi istəklərə meylin oyanmasıdır.

Bu mərhələdə şəxsin öhdəsinə düşən vəzifələrdən biri də, evlənmə şəraitinin hazırlanmasından önce cinsi istəkləri cilovlamaqdır. Quranda evlənmək üçün hələlik imkanı olmayanlara tövsiyə olunur ki, öz paklıqlarını qoruyub saxlaşınlar ki, Allah da onların ehtiyaclarını öz lütfü ilə təmin etsin ("Nur" surəsi, 32-ci ayə). İslam təlimlərində cinsi istəkləri cilovlamağın müxtəlif yolları göstərilmişdir və bu yollardan bəziləri də oruc tutmaq, hər hansı fəalliyyyətlə (fiziki işlərlə) məşğul olmaqdır. Fiziki iş, əslində bədənin idman etməsi deməkdir və bu da iradənin qüvvətlənməsinə səbəb olur. Həmçinin cavanlığında öz cinsi meyllərini cilovlayanların fəzilət qazanmalarına, yaxud axırətdə nemətlərə sahib olacaqlarına dair təşviq etmələr də şəxsin iradəsini gücləndirməyə təsir qoyur. Məsələn: Özünü cinsi pozğunluqlardan qoruyan iffətli şəxs, sanki bir məlekdir və məsumluğun ruhanılık dərəcəsinə çatmışdır. Cinsi meylləri (istəkləri) həddidən çox olan şəxsə tövsiyə olunur ki, çox tez bir zamanda ailə qursun.

Evlənmə astanasında olan şəxsin psixoloji gərginliyi artır. Bu gərginliyi artırıran amillərdən bəziləri də iqtisadi məsələlərlə bağlı yaranan iztirab və gələcək həyat yoldaşının xasiyyəti ilə tam tanışlığın olmamasıdır. Bu sahədə Allaha və onun verdiyi vədlərə, etdiyi tövsiyələrə güvənmək, uyğun həyat yoldaşını əldə edə bilmək üçün iki rəkət namaz qılıb dua etmək yaranmış

psixoloji gərginliyin azalmasına kömək edər. Cavanlıqda insanın üzləşdiyi ən böhranlı vəziyyətlərdən biri də həyat yoldaşını seçərkən keçirdiyi haldır: bir tərəfdən vallideynin nəzəri, digər tərəfdən zahiri cazibəyə maraq və s. şəxsin sıxışmasına səbəb olur. Islam təlimlərində bu məsələnin həlli üçün tövsiyələr olunur.

İslam nöqteyi-nəzərində ləyaqətli həyat yoldaşının xüsusiyyətləri

Uğurlu ailə həyatında əsas məsələ həyat yoldaşı (ərlə arvad) arasındaki oxşarlıqdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, ərlə arvad arasındaki oxşarlıq həyat yoldaşı seçimində dünyəvi bir qaydaya çevrilmişdir. Həyat yoldaşının (ərlə arvadın) müxtəlif sahələrdəki - irqi, ictimai, mədəni, məzhəbi, hətta istedad və təhsildəki oxşarlıqları dünyadakı insanların ailə qurmasının təməlidir. Ərlə arvadın cismi, ictimai və mədəni yönündən oxşar olmaları onların bir-birini başa düşməsinə səbəb olur. Təhsildəki oxşarlıq dünyagörüşlərinin oxşar olmasına getirib çıxarır, cünki insandakı təfəkkür tərzi və dünyagörüşü təhsilin nəticəsində formallaşır. Digər tərəfdən istedədlərin kəskin fərqlənməsi rəftərlərdəki fərqli yaranmasına səbəb olur, hətta istedad və dərrakənin fərqi əqidələrin də fərqlənməsinə və ailədə böhranın yaranmasına amil ola bilər.

Ailədə bir çox çətinliklərin yaranmasında təsir qoyan ən mühüm fərq ərlə arvadın din və məzhəb fərqləridir. Dini fərqli olan ərlə arvadın aralarındaki uyğunluq və eyni fikirlilik get-gedə azalır. Bu isə ərlə arvadın xoşbəxtliyində öz təsirini göstərəcəkdir, cünki şəriki dini olan və birlikdə eyni dualar edən ər-arvad öz yaşayışlarını daha yaxşı səhmana salar.

İslam təlimləri bu nöqtələrə diqqət edərək ər-arvadın oxşar olması üzərində çox təkid göstərir. Oxşarlığın ən əsas cəhəti ərlə arvadın etiqadlarının oxşar olmasıdır. Buna görə də deyilir: "Mömin kişi mömin qadının tayıdır!". Başqa ibarətlə desək: "Həyat yoldaşı seçərkən, şəxsin imanını əsas götürmək çox zəruridir." Bununla yanaşı, ərlə arvadın əxlaqi cəhətdən oxşar olmaları üzərində də təkid edilir. Din övliyalarının

kəlamlarında deyilir ki, əgər Həzrət Əli(ə) olmasa idi, insanlar arasında Həzrət Zəhra (s) üçün tay tapılmazdı. Aydın olur ki, həyat yoldaşı seçkən şəxsin iman və əxlaqı əsas götürülməlidir. Əlbəttə, islamda ərlə arvadın iqtisadi yönən, irq və millət nöqteyi-nəzərindən oxşar olmaları şərt kimi qoyulmamışdır.

İslam cəmiyyətlərində, xüsusile də Peyğəmbərin dövründə əxlaq və imanı əsas götürərək iki müxtəlif ictimai təbəqədən və ya iki müxtəlif irqdən olan şəxslər arasında çox uğurlu ailələr qurulurdu. Din övliyaları belə ailələri alqışlayır və öz təlimlərində cahil adət-ənənəyə qarşı çıxaraq, həyat yoldaşı seçdikdə qəbilənin əsil-nəcabətini öne çəkməməyi elan edirdilər və İslamın belə məsələləri bir başa kənara atdığını bildirildilər. Peyğəmbər (s) evlənməni asanlaşdırmağın tərəfdarı olduğunu qeyd edirdi.

Həyat yoldaşı seçimində mühüm olan məsələlərdən biri də zahiri cazibədarlıqdır. İslam təlimlərində bu psixoloji ehtiyac rəsmi şəkildə qəbul olunur (tanınır) və bununla əlaqədar həyat yoldaşının cismani xüsusiyyətlərinə aid tövsiyələr də qeyd olunmuşdur. Cinsi cazibə cismani gözəlliyyə və cazibədarlığa söykənir. Evləndikdə bu ehtiyacın təmin olunması üçün İslam qanunları kişi ilə qadına bir-birilərinin bədən quruluşunu müşahidə etdikdən sonra evlənməyə icazə verir ki, istər kişi, istər qadın məlumatlı şəkildə seçim edib davamlı ailə həyatı qura bilsinlər. Buna görə də elçilik zamanı kişinin qadına və qadının kişiyyə baxma icazəsinin məhdudiyyəti götürür ki, bir-birilərinin zahiri vəziyyətini tanısınlar. İslamda eşq adı ilə tanınan istək də diqqət mərkəzində durur. Buna görə də şəxsə başqasının, məsələn: valideynin istədiyi ilə deyil, məhz öz evlənmək istədiyi şəxsle evlənməyi tövsiyə edir. Qadının da istəyi rəsmi olaraq tanınır və onu bu işdə məcbur etmək düzgün deyil. Həyat yoldaşı seçimində ən mühüm nöqtə cavanların müstəqilliyinə əhəmiyyət verməyi bacarmaqdır və evlənmə məsələsində cavanların nəzərləri əsas götürülməlidir.

Bütün ləyaqətli sifətlərin bir şəxs də cəmlənməsi qeyri mümkün olduğu üçün insan münasib həyat yoldaşı seçimində bəzi üstünlükleri öne çəkməlidir. Beləliklə, həyat yoldaşı

seçimində münasib hədəflər islam təlimlərinə görə bunlardan ibarətdir:

1. Cismani xüsusiyyətlər: Məsələn, dünyaya övlad gətirə bilmək, süd vermə qabiliyyəti, zahiri gözəlliklər.

2. İslam dinində əxlaqi xüsusiyyətlər və təqva şəxslərin ən üstün fəziləti hesab olunur, ərə itaət, xoşəxlaqlılıq və hər şeyi çətinləşdirməmək; ərin evdə olmadığı zamanlarda əmanətdar və pak qalmaq.

3. Dini xüsusiyyətlər : İmanlı olmaq, Allahı tanımıq; Dini məsələlərdə ərin arxasında durmaq, ona kömək etmək; Təşəkkür etməyi (şükr etməyi) bacarmaq.

4. Psixoloji xüsusiyyətlər: Məsələn: yaddaşlı və ağıllı olmaq; Ərə (həyat yoldaşına) və övladlarına eşq bəsləmək və onlara mehriban olmaq; Cinsi əlaqədə ərə təslimcilik.

5. Ailənin iqtisadi məsələlərinə şərık olma qabiliyyəti; Məsələn: Ailəni iqtisadi yöndən idarə etmə məharəti; Mehriyyənin az olması; evlənmə bütçəsi və yaşayış xərcləri. İqtisadi çətinlikdə səbr etmək və buna uyğunlaşmaq.

6. Ailəyə xas xüsusiyyətlər: Yəni ailə qurmaq istədiyin şəxsin münasib və yaxşı ata-anaya, bacı-qardaşa sahib olması.

Bunlar münasib arvad üçün irəli sürürlən şərtlər idi. Münasib ər seçimi üçün gərəkli olan xüsusiyyətlər isə bunlardan ibarətdir:

1. Dini xüsusiyyətlər: Günahdan uzaqlaşmaq və təqva kimi.

2. Əxlaqi xüsusiyyətlər : Gözəl xasiyyət, valideynlə xoş rəftar olmaq və s. kimi.

3. İqtisadi xüsusiyyətlər. Məsələn: Kifayət qədər gəlirin olması, əliaçıq olmaq və xəsis olmamaq.

Göründüyü kimi, həyat yoldaşı seçimi məsələsində islam təlimləri imanı ön plana çekir və sözsüz ki, kişinin dindar, imanlı olması daha çox zəruridir, çünkü kişi fiziki və psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədar ailənin daha çox məsuliyyətini daşıyır. Hal-hazırkı əsrin özündə də bir çox ölkələrdə yaşayışın maaşını kişilər təmin etdikləri üçün ər-arvad münasibətlərində kişilərin daha çox təsiri olur. Buna görə də imanı zəif olsa qadını, ümumiyyətlə, bütün ailəni öz təsiri altına salar. Belə bir şəxsi digər xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, həyat yoldaşı seçmək doğru deyil.

Həyat yoldaşının seçimi mərhələsində valideynin və digər yaxın şəxslərin vəzifəsi bu işdə və yeni ailə qurmaq işində cavana kömək etməkdir. Quran ümum müsəlmanlara xitab edib bildirir ki, subay qadın və kişiləri, xüsusilə də gəliri az olanları evləndiririn.¹ Valideyn övladına həyat yoldaşı seçməkdə və iqtisadi məsələlərdə kömək etməklə yanaşı cavanın bu mövzuda müstəqilliyini də nəzərə almalıdır. İki nəfərin evlənməsinə göstərilən başqa kömək evlənmək istəyən şəxsləri tanıtırmaq və vasitəçi olmaqdır. İslama evlənməyə vasitəçilik etmək çox dəyərləndirilir, belə ki, vasitəçiliyi en üstün şəfaət elan edirlər. Yaxınların maddi yardım göstərmələri də məsləhət görülür.

E. İslam nöqteyi-nəzərində toy mərasimi

Bu hissədə üç mövzu haqqında - mehriyyə, eqd (nigah) mərasimi və cehiz, toy məclisi haqqında danışılacaq.

1. Mehriyyə:

Mehriyyə evlənmə əqdində ər tərəfindən qadın üçün ayrılan dəyərdir.² Mehriyyənin məbləği haqqında qadınla kişi ortaq nöqtəyə gəlməlidirlər. Qadın evləndikdən sonra mehriyyəyə mallik olur və ondan istədiyi şəkildə istifadə edə bilər. Mehriyyə Peyğəmbərimizin besətindən önce də möcud idi, İslam mehriyyənin saxlanması ilə yanaşı onun bəzi məsələlərini batıl elan etdi. Mehriyyədə ilk növbədə əsas götürülən şey qadınlara iqtisadi yardım etməkdir. Qadınlardan ictimai həyat tərzi elə şəkildədir ki, bütün dövrlərdə iqtisadi cəhətdən kişilərdən aşağıda dayanmışlar. Qadınlardan hamilə olduqları və uşaq dünyaya gətirdikdən sonra uşağa süd verib tərbiyəsi ilə məşğul olduqları müddətdə gəlir gətirəcək işlə məşğul ola bilmirlər. Bundan başqa bu gün bir çox cəmiyyətlərdə evin idarə olunma məsuliyyəti qadınlardan üzərindədir. Belə ki, ev işləri qadınlardan vaxtının çoxunu heç bir gəlir gətirmədən almış olur. Mehriyyənin qadının valideyninə və ya yaxınlarına deyil, məhz özünə

¹ "Nur" (24) surəsi, 32-ci ayə

² "Nisa" surəsi, 4-cü ayə

verilməsi, onun ailənin məsuliyyətini daha ürəklə öz öhdəsinə götürməsinə səbəb olur.

Lakin bunu da nəzərdən qaçırmıq olmaz ki, el arasında yayılmış miqdardan artıq mehriyyə tələb etmək evlənmə məsələsini çətinliklərlə üzləşdirir.

Digər tərəfdən mehriyyə, kişinin uzun illər boyu onunla yaşayacaq olan qadına verdiyi dəyərli bir məsələdir. Quranda mehriyyə “səduqət” adlandırılır və “səduqət” düzgün-doğru mənasını ifadə edir, yəni mehriyyə kişinin əlaqə və rəbitəsinin doğru olmasına nişanadır. (Qadınların mehriyyəsini tam razılıqla onlara verin...) “Nəhlə” sözü isə hədiyyə, peşkəş deməkdir və mehriyyənin verilmə üsulunu göstərir.¹

Bundan başqa, mehriyyənin qadın üzərində psixoloji təsiri də var, çünkü bu mehriyyəyə görə qadın kişinin ona doğrudan da məhəbbət bəslədiyini hiss edir, deməli, öz büdcəsindən qadına mehriyyə verməklə kişi, öz məhəbbətini əməl meydanında göstərmış olur. Sual oluna bilər ki, nə üçün kişi peşkəş (hədiyyə) verməlidir? Bu kişi ilə qadının eşq məsəlesi ilə bağlı psixologiyalarındakı fərq ilə əlaqədardır.

Sözsüz ki, qadının cinsi və zahiri cazibədarlığı kişi ilə müqayisədə daha güclüdür. Elə buna görə də bir çox ölkələrdə qadından öz məqsədləri naminə bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirlər. Deməli, əslində qadın kişini özünə cəzb edir, cəzb edən qadın, cəzb olunan isə kişidir. Qadın özünü qorumaqla və həyası ilə bu cazibəni daha da şiddətləndirir. Kişi hədiyyə verməklə qadının ailə peyvəndinə razılığını əldə etməyə səbəb olur.

Mehriyyə tək qadında deyil, kişidə də psixoloji təsir qoyur. Kişi anlayır ki, ailə qurmaq heç də asan deyil, buna çox böyük məsuliyyət lazımdır...

Sözsüz ki, qadınla kişi arasındaki mehr-məhəbbətin daha əsaslı kökləri vardır, mehriyyənin varlığı bu kökləri qüvvətləndirmək üçündür. Məsumlarımızın hədislərində buyurulur ki, mehriyyəni bir hədiyyə hesab edin,² əgər mehriyyənin miqdarını təyin etdikdə həddi aşarsınızsa bu qadınla

¹ “Nisa” (4) surəsi, 4-cü aya

² Məclisi; “Biharul ənvar”, c.100, səh, 353

kişi arasında daha çox düşmənçilik yaradar. Yenə deyilir ki, müsəlman qadınların ən yaxşısı ən gözəl olub, ən az mehriyyəsi olandır.

2. Əqd (nigah) mərasimi və toy məclisi:

İslamın evlənmə məsələsində diqqət etdiyi nöqtələrdən biri də toy mərasimidir. Toy mərasimi, şadlıq qanunla (şəriət qanunu ilə) olan evliliklə qanunsuz (qeyri- şəri) olan yaxınlıq arasındaki fərq kimi məsumların kəlamında özünü göstərir. Ən maraqlısı budur ki, islam təlimləri evlənmə mərasimi ilə əlaqədar şadlığa dair istisna halları da nəzərdə tutmuşdur. Nümunə üçün: Qadınlar və kişilər tam ayrı-ayrılıqda olub, qadınların səsləri naməhrəmlərə yetişməzsə, xüsusi hədlərə riayət etmək şərtilə bəzi qadın məclislərində şənlənmək caiz hesab edilmişdir. Evlilik mərasiminin icrası kişi ilə qadını psixoloji yönən şəriki həyat sürmənin başlangıçına hazırlayır. Bu mərasimə görə həm kişi, həm də qadın anlayır ki, evlilik çox mühüm bir məsələdir: Onun başa gəlməsində çox sayıda insanlar zəhmət çəkmişlər, evlilik rahatlıqla dağlıa biləcək və yaxud etinasızlıq göstərəcək sadə bir məsələ deyil. Yeni həyata şadlıq məclisi ilə başlamaq başqalarını da evlənməyə həvəsləndirir.

3. Cehiz:

İslamda adiləşdirilmiş məsələlərdən biri də valideynlər tərəfindən qızın gələcək həyatı üçün alınan yaşayış vəsaitləridir (məişət avadanlıqlarıdır) ki, cehiz (cəhiziyyə) adlanır. Cehiz istər qanun, istərsə də fiqh tərəfindən yaşayış təminatının (nəfəqənin) bir hissəsi hesab olunur və ərlə arvadın yaşayış təminatı (nəfəqəsi) ərin öhdəsindədir. Eyni zamanda qızın atası da öz övladının həyat rifahı (daha yaxşı yaşayışı) üçün zəruri olan avadanlıqları alaraq qızı ilə ərin evinə göndərir. Bu münasib bir qaydadır ki, Peyğəmbərimiz (s) də ona əməl etmişdir. Bununla yanaşı, cehizlə bağlı bir sıra tövsiyələrə əməl olunmalıdır ki, o öz münasib yerini əldən verməsin.

Birinci: Cehiz, qızın ailəsi tərəfindən göstərilən bir lütf və bir köməkdir. Buna görə də ərin cehizlə bağlı çox umacağı olmamalıdır. Əksinə, bu məsələyə qənaət və məhəbbət gözü ilə baxmalıdır. Cehizin keyfiyyəti və kəmiyyəti qadının və ailəsinin

təhqir olunmasına səbəb olmamalıdır. Bəzi ailələrdə cehiz məsələsi elə ərlə arvadın ailə qurduqları ilk gündən aralarındakı münaqişəyə səbəb olur.

Bunu da bilmək lazımdır ki, cehiz qadına məxsus olan maldır və onun ailəsi tərəfindən həm özünü, həm də ərinin asayışi üçün hədiyyə edilmişdir, nəinki, şəxsiyyət və insanlıq ölçüsünün təyinedicisidir.

İkinci: Qız valideynləri tərəfindən verilmiş cehizi hədiyyə kimi qəbul etməli, onların boynuna nəyinsə alınmasını yüksəlməməlidir.

Üçüncü: Bu qızın valideynlərinə aiddir, onlar cehiz alarkən şərii həddə riayət etməlidirlər; Qızın cehizi halal mal ilə verməlidirlər, kiminləsə rəqabətə girərək, yaxud şöhrətə qapılaraq cehiz toplamamalıdır.

Burada nümunə üçün dünyanın tarix boyu ən üstün qadını olan Həzrət Zəhranın (s) cehizini diqqət mərkəzinə çəkmək çox münasib olar. İmam Sadiq (ə) bu cehizin on altı cins maldan ibarət olduğunu bildirir. Onların bəzisini misal göstəririk: Kilim, həsir, qab-qacaq, bir neçə saxsı kuzə. Bu əşyaları Peyğəmbər (s) o tərəfə bu tərəfə çevirərək buyurdu:

“Allah Əhli-beytə mübarək etsin!”. Bunlar atası qüdərət sahibi olan və bu atanın fövqələdə bir məhəbbətlə sevdiyi qızın yiğcam cehizi idi. Bu atanın yaranları qır-qızıl əvəzinə canlarını fəda edərdilər. O, nə öz kürəkənini borc qəm-qüssəsi yeməyə vadə etdi, nə müsəlmanların beytül malını yersiz yerə xərclədi, nə də evlənmə xərcini artırdı ki, başqaları ondan ibret götürsün.

Birinci fəsilin sualları:

1. İnsan ehtiyacları silsiləsini Mozellonun nöqteyi-nəzərindən şərh edin.
2. Sizin fikirinizcə, ailə həyatı insan ehtiyaclarının hansını təmin etməkdə daha çox rol oynayır?
3. Ailənin ve evlənmənin islam nöqteyi-nəzərindən tərifini yazın.
4. Ləyaqətli həyat yoldaşının islam nöqteyi-nəzərindən xüsusiyyətləri necə olmalıdır?
5. Ailə həyatında mehriyyənin oynadığı rolü şərh edin.
6. Sizin fikirinizcə: Evlilikdəki iki hədəf , yəni cinsi ehtiyacların təmini və psixoloji sakitliyin əldə olunması arasında nə kimi rabitə vardır?

Bu fəsldə ərlə arvadın ailədəki müxtəlif yönü rabbitə və əlaqələrini araşdıracaqıq. Əvvəlcə ərlə arvadın uyğunlaşma keyfiyyətini, sonra ərlə-arvad arasındaki müsbət duyğulu münasibətlərin gücləndirilmə yollarını aydınlaşdıracaqıq. Daha sonra ər-arvadın qarşılıqlı vəzifələrinin geniş izahını verəcək, ər-arvad arasındaki bağlılığı gücləndirən amilləri də şərh edəcəyik.

A. Ər-arvadın uyğunlaşması

Ailənin əsasını yaşı çatan iki əks cinsin evlənmə məsəlesi təşkil edir. Bu ikisinin ən birinci vəzifəsi bir-biriləri ilə uyğunlaşmaqdır. Ər-arvadın oxşarlığı onları şərīkli həyat qurmağa sövq etsə də, onlar iki müxtəlif şəxsiyyət sahibidir və hər birinin özünə xas xasiyyəti, duyğuları, dəyərləri vardır. Ər-arvad bir-birilərinə uyğunlaşmaq naminə, zaman keçdikcə bəzi şəxsi əqidələrini, zövqlərini kənara qoymalı və hər iki tərəf də qarşı tərəfin bir sıra müstəqil hüquqlarını qəbul etməlidirlər.¹

İslam təlimlərində ər-arvad münasibətlərinin tənzimi üçün hər birinin öz psixologiyasına uyğun tövsiyələr verilmişdir. Din övliyalarının kəlamlarında qadınla bağlı iki mühüm psixoloji nöqtəyə işare edilmişdir:

Birinci nöqtə; Bu qadın psixologiyasının kişi psixologiyasından fərqli olması ilə əlaqədardır. Qadının xarakter və psixologiyası kişinin psixologiyasından fərqləndiyi üçün kişi qadını özündə, yaxud digər kişilərdə olan xüsusiyyətlərə əsasən ölçməməlidir. Qadının psixoloji yönənən onunla uyğunlaşacağını heç də gözləməməlidir. Əgər kişi bu sahədə israr etsə, qadının psixologiyasına zərbə vurur. Kişi qadını onun özünə xas xüsusiyyətləri ilə qəbul etməyi bacarmalıdır.

İkinci nöqtə: Din övliyaları qadınları reyhana bənzədərək, onların lətif, həssas, tez sinan olduğunu nəzərə çekmək istəmişlər. Beləliklə, rəhbərlik, igidlilik, pəhləvanlıq kimi qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərinin qadına yad olduğunu bildirmişlər.

¹ Salvador Minuçin "Ailə və onun əlaci"

Deməli, qadınarda incəlik, sakitvericilik ünsürləri, həssaslıq daha güclüdür və onlardan möhkəm, yenilməz olmalarını çox tələb etmək olmaz.

Digər tərəfdən kişilər ictimailiyə xas şərtlərə əsasən qadınlardan daha çox sıxıntıda olurlar, çünki ailənin müxtəlif yönündən, o cümlədən iqtisadi yönündə idarə olunması kişilərin öhdəsindədir. Kişilər cəmiyyətdə daha çox çətinliklər və təzyiqlərlə üzləşirlər ki, bu onların səbr kasasının dolub daşmasına səbəb olur, elə buna görə də onlar çox tez hirslənirlər. Kişiye xas hormonlar da onlarda bəzi rəftarların, o cümlədən hər şeyin yaxşısını tələb etmək, qəzəblənmək və s. kimi xüsusiyyətlərin özünü göstərməsinə səbəb olur. Qadın kişidə olan bu psixoloji reallıqla ayaqlaşmalıdır və hər necə olursa onu normallaşdırmalıdır. Qadın çətinliklər qarşısında kişiye psixoloji yönündə himayədarlıq etməli və dayaq olmalıdır.

Beləliklə, həm qadının və həm kişinin tərəf müqabilinə xas xüsusiyyətlərə diqqət etmələri onların bir-birilə uyğunlaşmalarına kömək edir. Onların hər biri digərində bəzən qapalı qalan xüsusiyyətləri fəallaşdırmalı, biri digərinin şəxsiyyətində olan mənfi yönleri tədricən islah etməlidir. Əksinə, əgər onların hər biri digərini olduğu kimi qəbul etmək əvəzinə, mənfi cəhətlərinin üzərində israrla dayanıb, ona qaydalar yüksəsə, aralarındaki narazılıq daha da artacaq.

Beləliklə, ər ilə- arvad bir-birilərlə uyğunlaşa bilmək üçün aşağıdakı nöqtələrə diqqət etməlidirlər

1) Onlar bir-birilərinin müxtəlif psixologiyalara malik iki müstəqil insan olduğunu qəbul etməlidirlər.

2) Sonra bir-birilərinin zəif və qüvvətli cəhətlərini öyrənib, onlara uyğun bir -birilərindən nə isə ummalıdırlar...

B. Ər və arvadın qarşılıqlı vəzifələri

Bu hissədə qadının ailədə kişiye aid, kişinin isə qadına aid zəruri olan vəzifələrindən danışacağımız.

“İslamda evlənmənin hədəfləri” adlı bəhsimizdə dedik ki, ailə qurmaqda mühüm hədəflərdən biri-qadınla kişinin cinsi

ehtiyaclarının təmin edilməsidir. Həm qadın, həm kişi bu məsələnin əhəmiyyətini dərk etməlidirlər.

İkincisi: Ər-arvadın bir-biri qarşısındaki vəzifələrdən biri də bir-birləri ilə yaxşı rəftar etməkdir. İlk uyğunlaşmadan sonra aralarındaki razılığı davamlı şəkildə sürdürmək onların ən mühüm vəzifəsidir...

İslam dinində ər-arvad arasında münasib qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması üçün həm qadın, həm də kişiyyə tövsiyələrə olunmuşdur. Kişinin öz həyat yoldaşı qarşısında daşıdığı məsuliyyət bir neçə məsələyə qayıdır: iqtisadi şəraitin təminini, ülfətə aid ehtiyacların təmin edilməsi; qadını uca tutub ehtiram bəsləmək; qadınla çox yaxşı şəkildə ünsiyyət; ixtilaflı məsələlərdə nəvazişkarlıq göstərmək; ailədə qadının münasib olmayan rəftarlarını bağışlayıb, onlara göz yummaq.

Qadınlar kişilərin yanında əmanətdir, lakin qadınlar bir çox həyat məsələlərini kişilərin ixtiyarına qoymalıdır. Sözsüz ki, qadının ona əmanət verildiyini bilən kişi, onunla ən uyğun və münasib rəftar etməyə çalışacaq.

Bu gün bütün dünyanın belə qəbul etdiyi digər bir məsələ-qadın fizianomiyasının kişi fizianomiyasından daha zərif və gücsüz olmasıdır. Buna görə də din övliyaları kişilərə tövsiyə edir ki, qadınlarla Allaha inam və təqvaya əsaslanmaq şətərəfə rəftar etsinlər. Kişilərə edilən tövsiyələrdən biri də dünya xoşbəxtliyinin təmin olunmasıdır, belə ki, bir-biri ilə xoş rəftar etmək-həyatın xoşbəxtliyinə və ömrün uzanmasına səbəb olar.Qadınla xoş münasibətin bir tərəfi də fərdin ictimada şəxsiyyətinin necəliyinə qayıdır, yəni şəxsin öz həyat yoldaşı ilə münasib rəftarı onun ictimada hörmət sahibi olmasını, pis rəftarı isə ictimada əksildiyini göstərir. Ən mühüm olan budur ki, kişinin öz qadını ilə münasib rəftarı onun iman dərəcəsinin göstəricidir. Din övliyaları açıqca bildirlər ki, öz həyat yoldaşı ilə xoş münasibətdə olan hər kəsin yüksək imanı vardır. Peyğəmbər (s) buyurur: "Mən hamidan daha çox öz qadınlarımla xoş rəftar edirəm."

Qadının ailədəki rəftarları və məsuliyyətləri də çox mühüm məsələlərdəndir. Qadının ən mühüm vəzifələrindən biri Quranda (Rum (30) surəsi, 21-ci ayə) göstərildiyi kimi öz həyat yoldaşına məhəbbət bəsləməkdir. Qadınlara tövsiyə olunur ki,

ailə məsələlərində öz həyat yoldaşları ilə ciyin-ciyinə dayanıb yanaşı addımlasınlar. Sözsüz ki, bu şəriət çərcivəsində və hər bir cəmiyyətdə bəyənilmiş şəkildə olmalıdır. Kişilərdən tələb edildiyi kimi qadınlardan da bacardıqları qədər öz həyat yoldaşlarını hər tərəfli razı salmaq tələb olunur. Qadının çətinliklər zamanı səbr etməsi, kişinin boynuna bəzi məsələləri yükleməməsi, ictimai və iqtisadi problemlər zamanı ona yoldaşlıq etməsi ər-arvad arasında məqsədə uyğun münasibətlərin yaranması üçün münasib zəmin ola bilər.

Ailədə qadınla kişinin qarşılıqlı müsasibətlərini bu Quran ayəsinə əsaslanaraq xülasə şəklinə salmaq olar:

“...Kişilərin qadınlar üzərində şəriətə görə hüquqları olduğu kimi, qadınların da onlar (kişilər) üzərində hüquqları vardır. Ancaq kişilər (daha artıq əziyyətə qatıldıkları üçün) onlardan bir dərəcə üstündürler...”¹

Artıq deyildiyi kimi, kişiyyə məxsus olan vəzifələrdən biri qadının və ailənin iqtisadi xərcini təmin etməkdir. Qadın iqtisadi məsələləri təmin etməkdə heç bir məsuliyyət daşımir, hətta özünün çoxlu gəliri olsa da. Qadının ən əsas məsuliyyəti ailə həyatındaki münasib əlaqələrdə yoldaşlıq göstərməsidir. Onun vəzifəsi öz həyat yoldaşı ilə münasib rəftar qurmaq, övlad dünyaya getirib tərbiyə etməkdir və ailə xərcinin təmin olunmasının onun üzərində götürülməsi sayəsində bu vəzifələri sakit ruhiyyə ilə ifa edə bilər.

Ailədə iqtisadi məsələlərlə bağlı olaraq diqqəti çekən ən maraqlı nöqtə, qadının xərcinin kişinin xərcindən daha çox olmasına dairdir. Ev əşyalarına ən çox qadının ehtiyacı var. Bundan əlavə libas və bəzək əşyaları qadın üçün çox əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar qadının ailədəki rolu üçün çox zəruridir. Bunların yoxluğu qadınları problemlərlə üzləşdirir. Əgər qadın özü öz ehtiyaclarını təmin etməyə başlasa, bu onun analıq və qadınlıq vəzifələrini ifa etməsinə mane olacaqdır. Qadının evin xərcini təmin etməsi, kişi ilə qadını eyni psixoloji fəzada yerləşdirir, belə ki, kişi özünü ailənin xərcini təmin etməkdə məsuliyyətli bildiyi üçün iqtisadi fəaliyyətə və ailə büdcəsinin

¹ Bəqərə (2) surəsi, 228-ci ayə

təmin edilməsinə müsbət yanaşır, qadından umacağı (ailə məsuliyyətləri ilə əlaqədar) məhdudlaşdır...

Qadın islam nəzərində iqtisadi müstəqilliyə malikdir-öz malını müxtəlif sahələrdə xərcləməyə hüquq var və bu məsələdə ixtiyar sahibidir, lakin yaxşı olardı ki, ailənin nizamını pozacaq şəkildə rəftar etməsin. Digər tərəfdən də ailənin iqtisadi cəhətdən idarə olunması kişinin üzərndə olduğuna görə qadın öz malını xərclərkən ərinin razılığı ilə rəftar etməlidir. Bu ailənin vəhdətinə və nizamına kömək edir. Beləliklə, islam nəzərində qadının evə iqtisadi yardım etməsi zəruri deyil, amma əgər ailə məsuliyyətini yerinə yetirə bilərsə və ailədəki digər üzvlərin hüquqları tapdanmazsa, onun işləyib evə iqtisadi yardım göstərməsinin eybi yoxdur (caizdir).

Nəfəqənin (yaşayış təminatının) bir hissəsi – övladlar kiçik olduqları zamana, yaxud onların ehtiyacı yarandıqda bu ehtiyacı dəf etməyə aiddir. Eyni zamanda valideynin də ehtiyacı yarandıqda onun aradan qaldırılmasına xidmət edir. İslam nöqtəyi-nəzərindən valideynlərlə övladın arasındaki qarşılıqlı hüquqların doğurduğu zəruriyyət bundan ibarətdir ki, bir tərəfin ehtiyacı meydana çıxdıqda digər tərəfin isə bu ehtiyacı təmin etməyə qütréti (imkani) olduqda, onun köməyinə tələsib, onu iqtisadi yönən idarə etsin. Bu iqtisadi qanundan aydın olur ki, islam ailəni yalnız ər-arvaddan ibarət bir qurum bilmir, əksinə ailə-övladları, övladların övladlarını, ata-ananı əhatə edir. Ailəyə bu cür baxış, öz ardınca çox böyük ülfət və ictimai əlaqələr yaradır.

Qadına aid məsələlərdə ədalətə riayət etmək, xüsusilə də əgər kişinin bir neçə qadını olarsa onlar arasında ədaləti qorumaq kişinin ailədəki mühüm vəzifələrindən biridir.

Qadına məxsus olan vəzifələrdən biri isə ailədə kişinin başçılığını qəbul etməkdir.

Quran bu məsələni belə izah edir:

“Kişilər qadınlar üzərndə ixtiyar sahibidlər (onların hamisiidlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadınlar üçün) sərf etməsinə görədir...”¹

¹ “Nisa” (4) surəsi, 34-cü ayə

Digər ayədə isə belə deyilir:

“Kişilərin qadınlar üzərində hüquqları olduğu kimi , qadınların da kişilər üzərində hüquqları vardır. Ancaq kişilər onlardan bir dərəcə üstündürler...”¹

Din övliyalarının bir çox kəlamlarında qadının ailədə öz həyat yoldaşı ilə həməhəngliyi – onun ən mühüm vəzifəsi kimi elan olunmuşdur.

Bu haqda Allahın Rəsulu belə buyurur:

“Ərin öz qadını üzərində olan hüquqlarından biri budur ki, qadını ona itaət etsin, onun qarşısında itaətsizlik etməsin. Onun izni olmadan evin malından sədəqə verməsin. Yalnız onun icazəsi ilə müstəhəb oruc tutsun, ərin izni olmadan evdən bayıra çıxmasın...” Həzrəti Rəsula dedilər: “Qadın üzərində kimin daha böyük hüququ vardır?” Buyurdu: “Onun həyat yoldaşının.” Kişinin ailədə iqtidar sahibi olması zəruridir, bundan daha zəruri olan isə qadının bu məsələni hiss etməsidir. Həzrət Əli(ə) buyurur: “Qadının səni iqtidar sahibi olaraq görməsi – sənin məğlubiyyət və zəifliyini müşahidə eməsindən daha yaxşıdır.”

“Ailənin başçılığı kişinin öhdəsindədir” – deyildikdə məqsəd – ailənin məsləhətinə olan qərarların alınmasıdır və ailənin məsləhətinə olan məsələlərdən bəziləri bunlardır: Yaşayış yerini seçmək, ailənin iqtisadi məsələlərini öhdəyə götürmək, övladları qanuni şəkildə idarə etmək.

Kişi bu imtiyazdan sui istifadə etməməli, ailənin səadətini təmin etməyə çalışmalıdır.

“Nisa” surəsi 135-ci ayə, “Maidə” surəsi 8-ci ayənin ərəbcəsində “qıvvam” sözü işlənmişdir ki, bu bir çox mühüm məsələləri əhatə edir.

1. Kişiinin vəzifəsi – qadının cismanı və psixoloji ehtiyaclarını münasib şəkildə təmin etmək və onun ruhi rahatlıq hiss etməsi, inam bəsləməsi üçün şərait yaratmaqdır.

2. Kişi – ailə və evi idarə edərkən qadının şəraitini dərk etməli, onun halına uyğun şəkildə onu himayə etməlidir və ailənin başçısı olduğu üçün ailəni ədalətlə idarə etməlidir. Bu idarəçilik bir sıra qaydalara bağlıdır – belə ki, qadın və övladların

¹ “Bəqərə” (2) surəsi, 228-ci ayə

azadlığını cəmiyyət və şəriət çərçivəsində təmin edir. Ailənin idarəciliyi, yaxud başçılığı – islam nəzərində patriarchatlıq deyil, çünkü patriarchatlıq (yəni ailədə atanın hakim olması) məsələsi ilə təyin edilmiş hədlərə riayət edərək və ailənin məsləhətini düşünərək onu idarə etmək fərqli bir məsələdir.

C. Ər-arvad bağlılığını möhkəmləndirən amillər

Ər-arvad bağlılığına təsir edən amillərdən biri – ailədə dini etiqadlara doğan zəruriyyətdir. "Həyat yoldaşı seçimi" bəhsində ailə qurarkən ər-arvadın etiqad yönündən oxşar olmaları məsələsini araşdırırdıq. Bundan başqa, dini inanclar ailə üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə təsir qoyur. Bəzi ailələrdə, dini inanclardan bəhrələnmədiklərinə görə, daim müxtəlif problemlər ortaya çıxır. Quran belə həyatı "daralan güzaran" deyə təbir edir ("Taha" surəsi (20), 124-cü ayə: "Hər kəs Mənim öyüd-nəsihətimdən üz döndərsə, güzaranı daralar"). Güzaranın çətinləşməsi – tamaha, hirsə qorxu və iztiraba görə də ola bilər. Elə buna görə də adı insan həyatında etiqadların çox mühüm rolü vardır. Dini inancların tərk edilməsi insan həyatındakı rahatlığı və zövqü məhv edir.

Beləliklə, insan həyatında təsir qoyan dini inanclar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Allaha inam: ən mühüm dini etiqad tək olan Allaha inamıdır. Allahpərəstlik, insanın varlıq aləmini və həyatı mənalı bilməsinə, münəzzəm və aram şəkildə rəftar etməsinə səbəb olur.¹ Allahın ədalətli olmasına, heç kəsə zərrə qədər zülm etmədiyinə və heç bir varlığın haqqını zay etmədiyinə inanan şəxslərin problemləri daha az olur, qarşıya çıxan problemləri həll etməkdə isə kənardakı hakimə ehtiyac duymur:

İnsan həyat məsələləri ilə üzləşdikdə iki qrup amilə möhtac olur:

¹ "Zumər" (39) surəsi 29-cu ayə; "Bəqərə" (2) surəsi 156-ci ayə; "Rəd" surəsi (13) 28-ci ayə; "Fəth" (48) surəsi 4-cü ayə.

a) Zahirdə maddi səbəblərin meydana çıxıb cəmlənməsi.
b) Psixoloji şəraitin meydana çıxməsi. Allaha təvəkkül etmək, bu ikinci qrupun şərtlərini bir araya cəmləyir. Bəzən iradənin süstləşməsi, qəm-kədər, iztirab – qarşıya çıxan problemlərin münasib şəkildə həll olunması üçün hətta insanın bacardığı üsullardan istifadə etməsinə mane olur. Bu yerdə Allaha təvəkkül etmək – iradənin güclənməsinə, psixologiyaya mənfi təsir göstərən amillərin təsirinin zəiflənməsinə, şəxsin problemlərin həlli üçün qüvvə tapmasına səbəb olur.
Ailədə mühüm olan məsələlərdən biri də, şəxslərin qarşılıqlı olaraq Allaha təvəkkül etməyə tövsiyə etmələridir. Bu qadınlar üçün daha çox əhəmiyyətə malikdir, çünki bir çox problemlərin həll olunmasında, xüsusilə də iqtisadi problemlərin yoluna qoyulmasında əsas məsuliyyət kişinin üzərinə düşür. Buna görə də ona əhval-ruhiyyə vermək qadının və ətrafindakıların öhdəsindədir.

2. Peyğəmbərlərin risalətinə və imamların imamlığına inam: Dindarlığın əsası sayılan ikinci dini inanc – Allah tərəfindən tarix boyu ilahi peyğəmbərliyə seçilmiş insanların risalətinə inanmaqdır.

Peyğəmbərliyə və imamətə inanc – insan həyatının iki yönündə yaradıcı əhəmiyyətə malikdir: Birincisi dini məsələlərin öyrənilməsinə, xüsusilə də dini əsaslar (üsulid – din) üzrə yaşam tərzinə qayıdır. Dini təlimləri tanımanın yolu – ilahi kəlamlarından istifadə etdikdən sonra peyğəmbərin və davamçılarının (imamların) sözlerini dərk etməkdir, belə ki, hətta Allahın sözlərindən (kəlamından) doğru istifadə etmək özü də din övliyalarının (peyğəmbər və imamların) sözlerini dərk etməyə bağlıdır. Bu dini inancın rolü haqqında demək olar ki, artıq danışıldı.

Burada dini övliyaları özünə ülgü seçmək yönündən danışılacaq. İnsanda lap uşaqlıqdan mövcud olan kiməsə təqlid etmək, özünü kiməsə bənzətmək, birini özünə nümunə seçmək – digər əsas amillərdən biridir. Belə ki, ətraf mühitlə və ya hər hansı bir problemlə üzləşdikdə, ləyaqətli bir insanı özünə nümunə seçib onu təqlid etmək uşaqda olduqca müsbət təsir qoyur. O cümlədən, ailə üzvləri arasındaki rəftarın

necəliyi ilə bağlı, dini təlimlərin kamil şəkildə təcəlli etdiyi insanlardan təqlid etməyin özü də zəruridir.

Quran mənəvi kamillik ardında olan insanları peyğəmbəri (s) yaxşı bir nümunə kimi hədəf seçməyə dəvət edir ("Əhzab" (33)surəsi, 21-ci ayə). Din övliyasının (peyğəmbərin) ailə həyatındaki lap əvvəldən son mərhələyədək bütün rəftarları bir dərsdir: Həyat yoldaşı seçimi, mehriyyə, cehiz, toy mərasimi, bütün sahələrdəki davranışları, övladlarla rəftarı, valideynlə rəftarı, dünya həyatı ilə bağlı tövsiyələri və son görüşləri.

3. Ölüm dən sonrakı həyata etiqad: İnsanların həyatında olduqca dəyərli rola malik olan üçüncü dini etiqad (inanc) – ölüm dən sonrakı həyata, qiyamət günü əməllərin hesaba çəkiləcəyinə, şəxslərə rəftarlarına görə mükafat və cəza veriləcəyinə inanmaqdır. Ailə həyatında qarşıya çıxan problemlərin bir hissəsi həyatı puç və mənasız hiss etməkdən yaranır. Ölüm dən sonrakı həyata inanmamağın özü də bu çətinlikləri artırır. Ölüm dən sonrakı həyata inamsızlığının üzündən ailələr heç nəyə görə çox rahatlıqla dağılırlar. Ölüm dən sonrakı həyata inam – ailənin diqqətini daha qalıcı bir hədəfə yönəldib, ailə üzvləri arasındaki bağlılığı artırır.¹ Axırətlə bağlı bir sıra kəlamlar ailə üzvlərini dünyadakı müsibətlərə dözməyə şövqləndirir. Məsələn, iqtisadi çətinliklər müqabilində deyilən cümlələr çox diqqəti çekir:

"Müsibətlər Allahın hədiyyəsidir və kasıblıq Allahın xəzinəsində saxlanmışdır."² "Kasıblıq insanların gözündə pisdir, qiyamət günü Allah yanında isə bər-bəzəkdir."³ "Allah qiyamət günü kasib möminlərə üzr istəyircəsinə baxaraq buyurar:

- İzzət və calalıma and olsun ki, Mən sizi dünyada etinasızlığıma görə kasib etmədim, indi görün dünyanın yerinə sizə nə verdim?!"

Daha çox axırətə aid olan bu təşviqedici sözlər, ailə üzvlərini dözülməsi çətin olan dünya işləri müqabilində dözümlü olmayı səsləyir.

¹ Hap, "Din həyata məna bağışlayır".

² Kuleyni, "Kafi", c. 2, səh: 260.

³ Hüsaməddin Hindi, "Kənzul əmmal", 16595

Məada olan inamın başqa bir təsiri bəyənilməyən rəftarların qarşısını almaqdır. Ailədəki bir sıra problemlərin kökü öz rəftarlarını cilovlamamaqdır. Məada inam; başqalarının hüququndan sui istifadə etməyin və məsuliyyətləri yerinə yetirməməyin nəticəsini xatırlamaq – insanı bir qədər münasib olmayan rəftarlardan çəkindirir. Ailədə pis əxlaqın başqa bir nəticəsi də qəbr əzabıdır. Belə ki, başqaları ilə yaxşı rəftar edib, ailəsi ilə pis rəftar edənləri şiddetli qəbr əzabı gözləyir. Din övliyalarının kəlamlarında da öz həyat yoldaşı ilə pis rəftar edənin çox dəhşətli aqibəti olacağı bildirilir. Şəxs axirət həyatındaki dəhşətli aqibəti nəzərə alaraq, özünü münasib olmayan rəftarlardan çəkindirə bilər.

D. Ailədə ər-arvadın vəzifədən də üstün rəftarları

Ən birinci məsələ - ər-arvadın bir-biriləri ilə danışq tərzidir. Başqaları ilə də danışq tərzinin necəliyinə - uşaqlarla və böyükərlə danışığın fərqi, kişi və qadınla ünsiyyətin necəliyinə diqqət göstərilir. Uşaqlarla dialoq qurmaq onların inkişafında təsir qoyan önemli məsələlərdən biridir. Əksinə olduqda, yəni dialoq, fikir və hisslerin bəyanı üçün şərait yaradılmadıqda uşağın səmimiyyəti məhv olur, ətraf aləmle tanışlığın qarşısı alınır. Ailə mühiti danışq tərzinin kamil inkişaf etdirilməsi üçün ən yaxşı məkandır. Evdəki danışq tərzi qadın üçün əhəmiyyət kəsb etdiyi qədər kişi üçün əhəmiyyət kəsb etmir, kişi ancaq başqaları ilə birlikdə olduqda danışq tərzinə çox fikir verir.¹ İslam təlimləri danışq tərzinin necəliyi və məzmunu haqqında tövsiyələr vermişdir və bu tövsiyələr danışığın əvvəlindən başlayaraq sonuna qədər lazımları əhatə etmişdir.

Birinci növbədə, ailə üzvlərinin bir-biriləri ilə danışq tərzi olduqca ehtiramlı şəkildə olmalıdır. Sözsüz ki, bir-biriləri ilə danışarkən səs tonu müləyim olmalıdır. Quran “Loğman” (31) surəsi, 19-cu ayədə ailədəki səs tonuna fikir verməyin əhəmiyyətini belə bildirir:

¹ Tanin Dobra, ”Məni anlamazsan, sən də məni anlamazsan”. Səh: 95-100.

“Yerişində müvazinət gözlə (nə çox yeyin, nə də çox asta get) və danışanda səsini qaldırma, çünkü ən çirkin səs uzunqlaq səsidir!”

Mərifətli danışığın nişanələrindən biri - ər-arvadın, hər birinin digərini ən çox xoşladığı adla çağırmasıdır. İkincisi: xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri – ailə üzvlərinin bir-birinə olan sevgisini sözdə bürüzə verməlidir. Ailə üzvlərinin bir-birinə sevgisini sözdə bürüzə vermələri – aralarındaki səmimiyyətin dərinləşməsinə kömək edir. Üçüncüsü: Ailə üzvlərinin sözdə bir-birilərinə təşəkkür etməlidir. Valideynə təşəkkür etmək – Allaha təşəkkür etməklə bir sıradı durur. (“Loğman” (31) surəsi, 14-cü ayə: (Biz insana buyurduq:) “Mənə və ata-anana şükr et!”) Ər-arvad da münasib işlərin müqabilində bir-birinə təşəkkür etməlidir. Kişinin qadına ailədəki zəhmətlərinə görə təşəkkür etməsi – onu daha da həvəsləndirir və bundan başqa ailədəki səmimiyyəti artırır.

Ailə mühitində Allahın verdiyi nemətlərdən söhbət açmaq çox əhəmiyyətlidir,¹ çünkü bu şəxslərin öz həyat tərzlərindən razı qalmalarına kömək edir. Əslində şükr etməyin – insanın özünə çox böyük faydası vardır.² İnsanlara edilən təşəkkür və göstərilən lütf – Allaha şükrün bir hissəsidir. Əks təqdirdə, yəni insanlara şükr etmədikdə şəxs, Allaha da şükr etməmiş olur. Bu ailə üzvləri üçün də keçərlidir, çünkü heç kəs valideynlər, həyat yoldaşı bəzən övladlar kimi maddiyyata və səmimiyyətə duyulan ehtiyacı ödəyə bilmir.

Münasib danışığın qurulmasına bəzi rəftarlar mane olur və ailə üzvləri bu rəftarlardan çəkinməlidirlər; Həmin rəftarlardan bəzilərini diqqətinizə çatdırırıq:
Boş danışq, bir-birinin sözünü kəsmək, mübahisə, xüsusilə də əhəmiyyəti az olan məsələlər ətrafında mübahisə aparmaq, əsas mövzudan kənara çıxməq, təhdid və hədələmələr, kobud sözler (söyüş) işlətmək, məsxərəyə qoymaq, kəskin və tünd şəkildə tənqid etmək və çox danışmaq.³

Məsələn: Bütün ailə üzvləri bir yerə toplaşdıqda, bəzi ailə üzvlərinin gizli söhbət etmələri münasib deyil, çünkü bu digər

¹ “Zuhə” surəsi (93-cü surə) 11-ci ayə.

² “Loğman” surəsi (31-ci surə) 12-ci ayə

³ Berenşteyn, "Ailenin dərmanı", səh: 161.

ailə üzvlərinin narahatlığına səbəb olur. Quran başqalarının qarşısında gizli söhbət etməyi bir başa qadağan edir (“Mücadilə” (58) surəsi, 7-10-cu ayələr). İslam təlimləri istər ciddi və istərsə də zarafatyana danışılan yalanlara qarşıdır və bunu uyğun bilmir, çünki istər ciddi, istərsə də zarafatyana yalan danışmaq – şəxsin aydın münasibət fəzasına zərər yetirir.

İkinci məsələ- danışq tərzi ilə deyil, ailə üzvlərinin bir-birinə olan rəftarları ilə əlaqədardır. Burada bədən hərəkətləri – necə oturmaq, dayanmaq, digəri ilə tutduğu məsafə, üzün haləti (tutqunluğu, təbəssümü), baxışların dikilməsi diqqət mərkəzində durur, belə ki, bütün bu sayılanlar istər-istəməz öz təsirini göstərir.

İslam təlimləri şəxslərə tövsiyə edir ki, insanlarla, xüssusilə də ailə üzvləri ilə gülər üzlə rəftar edin, çünki açıq və gülər üzlü olmaq insanların qəlbini cəzb edir, məhəbbəti artırır, sevinc və şadlıq gətirir, kini aparır. Mömin insan haqqında deyirlər ki, qəlbə dərdlə dolsa da insanlarla təbəssümlə danışar. İnsanlardan üz çevirmək münasibətlərə mənfi təsir göstərir və Quran insanları bu rəftardan çəkindirir (“Loğman” (31) surəsi, 18-ci ayə: “Adamlardan təkəbbürlə üz çevirmə, yer üzündə lovğa-lovğa gəzib dolanma...”) Ər-arvad mehbibancasına bir-birinə baxmalıdır, övladın valideyninə baxışı, valideynin övladına baxışı da belə olmalıdır.

Ailə mühitindəki rəftarlara dair verilən tövsiyələrdən bir hissəsi mühitin təmizliyinə, ər-arvadın bir-biriləri üçün, ailə üzvlərinin bir-biriləri üçün təmizliklərinə aiddir. Bu məhəbbətin artmasına səbəb olur. Ən əsası ailə üzvlərinin bir yerdə, xüssusilə də axşam çığı bir yerə toplanmasıdır. Peygəmbər (s) ailənin yanında oturmağın Mədinə məscidindəki ibadət və etikafdan Allaha daha xoş geldiyini elan etmişdir. Ailə ilə birlikdə süfrə arxasında oturmağın əhəmiyyəti haqqında isə Peygəmbər(s) belə buyurur: “Hər bir kişi yemək süfrəsini açıb, öz arvad-uşaqlarını süfrəyə dəvət edərsə və Allahın adı ilə yeməyə başlayıb, Allaha şükrlə yeməyi bitirərsə, süfrə hələ toplanmamış Allahın rəhməti və Əhvi onlara nazil olar”.

İslam təlimlərində qadınla kişini ev işlərində bir-birinə kömək etməyə şövqləndirən maraqlı nöqtələr vardır: “Əgər qadın öz

həyat yoldaşına bir qurtum su içirərsə, bunun savabı bir illik oruc və gecə ibadətlərinin savabından çox olar, həyat yoldaşına içirdiyi hər qurtum suyun müqabilində Allah cənnətdə bir şəhərin binasını qoyar və onun altmış günahını bağışlar". "Ev işlərini görmək məqsədilə bir əşyani bir yerdən digər yerə qoyan qadına Allah nəzər salar, Allahın nəzər saldığı bir kimsə heç zaman əzab görməyəcək".

Din övliyalarının kəlamlarında rəftarla bağlı tövsiyələrdə diqqəti çekən məsələlərdən biri kişinin ev işlərinə kömək etməsidir. Rəsuli-Əkrəm (s) bu haqda həzrət Əliyə (ə) belə sifariş edir: "Ev işlərində öz həyat yoldaşına köməklik edən kişi üçün bir ilin oruc ibadətləri gecə namazları ilə birlikdə mükafat verilər və Allah Davud, Yaqub, İsa kimi səbirli peyğəmbərlərin mükafatını o şəxsə verər... Ey Əli! evdə bir saat xidmət göstərmək - min il ibadət etməkdən, min həcc və ömrə ziyarətindən, min acı doyuzdurmaqdan, min dinar pul bağışlamaqdan daha yaxşıdır... Ey Əli! Siddiqdən, yaxud şəhiddən ya da ki, Allahın dünya və axırət xeyrini vermək istədiyi kişidən başqa kimsə ailəsinə xidmət etməz".

Kişi göstərilən bu tövsiyələrə əməl etsə bütün ailə üzvləri öz vəzifələrini yerinə yetirməyə şövqlənər və müsbət səmimiyyətlə yanaşı olan həmkarlıq ruhiyəsi ailə fəzasını bürüyər.

İkinci fəsilin sualları:

1. Kişi və qadının psixoloji yönən fərqli olmaları onların bir-birilərinə uyğunlaşmasına necə təsir göstərir?
2. Qadınla kişinin bir-birinə aid olan xüsusi vəzifələrini izah edin.
3. Kişinin ailədə idarəcilik məsələsini psixoloji və dini dəlillərə əsasən izah edin.
4. Ailə həyatına təsir göstərən dini inancların adlarını çəkin.
5. Ölümən sonrakı həyatla bağlı inamın ailə həyatında qoyduğu təsirləri izah edin.
6. Ailədə danışq və qeyri-danışq münasibətlərini nümunə göstərərək şərh edin.

Övladlar ailənin ən mühüm sütunları hesab edilirlər. "Evlənmənin hədəfləri" bəhsində qeyd edildiyi kimi, övladların təbiyə edilib ictimai əhval-ruhiyyədə böyüdülməsi evlənmənin ən əsas hədəflərindəndir. Bu fəslədə övlad sahibi olmanın təbii bir ehtiyac olmasından, inkişaf məfhumundan və onun sahələrindən danışacaq. Sonra uşaqlın inkişaf mərhələlərini və övladların xarakter fərqliyini aşasdıracaq. Bu fəslin bəhsləri, əslində uşaq təbiyəsində valideynin vəzifələrini aşasdırmaq üçün bir əsas hesab olunur.

A. Övlad arzusu:

Bir çox insanların nəsl artırmağa və övlad sahibi olmağa güclü meyli vardır, qadınlarda bu meyl daha güclüdür və qadınlardakı analıq hissini bəzi müəlliflər Quran ayələrinə¹ istinad edərək qəbul etmişlər. Bu ayələrdən birində həzrət Musanın anasına işarə edərək bildirilir ki, onun ürəyi sevimli övladının fikirindən başqa hər şeydən xali (bomboş) olmuşdu. Övladının ayrıllığına o qədər kədərlənmişdi ki, yalnız Allahın inayəti ilə özünü qoruya bildi.² Hər halda ana ilə övladın bir mərhələdə bioloji bağlılığı elə həddə olur ki, onların ikisi vahid bioloji varlıq hesab olunurlar və övlad həyat baxımından anadan tam asılı olur. Sonra bir neçə ay yalnız anadan qida alır. Bütün bunlar hər ikisi arasında dərin bir məhhəbətə səbəb olur.

Valideyinlərlə övlad arasındaki məhhəbət əlaqəsi, təkcə bu iki tərəfin razılığına, xoşbəxtliyinə, sakitliyinə səbəb olmur, hətta övladlarla onların gələcək həyat yoldaşı və cəmiyyətin digər üzvləri arasında səmimi əlaqələrin yaranma mənşəyinə çevirilir.

Din övliyalarının kəlamlarında övlad sahibi olmaq xoşbəxtliyin mayəsi hesab edilir. İnsanı səadətə çatdırın amillərdən biri həm zahirdə, həm rəftar və əxlaqda özünə oxşar

¹ Əhqaf surəsi 15-ci ayə və Loğman surəsi 14-cü ayə

² Qəsəs surəsi 10-13-cü ayələr.

övlada sahib olmaqdır. Övlad arzu etməyən şəxs, özünü ən güclü ictimai müdafiədən məhrum etmişdir. Sözsüz ki, bu ülviliyə duyulan ehtiyac qanuni qurulan ailə çərçivəsində təmin olunur. Bir sıra təhqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qeyri-qanuni cinsi yaxınlıq və ya süni mayalanma nəticəsində dünyaya gələn uşaqlarda daha çox ülvi məhhəbət problemi olur. Övladın valideynlərin və ya onların birinin qənaətbəxş səmimiyyətindən məhrum olması övlad üzərində olduqca mənfi təsir qoyur. Ailə üzvlərinin arasındaki bağları qopmuş və ya boşanmış ailələrin uşaqlarına aid təhqiqatlarda da bunları müşahidə edə bilərik. Elə buna görədir ki, İslam evləndikdə övlad dünyaya gətirmək üzərində təkid edir və fəndləri övlad dünyaya gətirmək psixologiyasının mətləbə uyğun təsirləri ilə bəhrələndirir.

B. İnkışaf məfhumu və onun xüsusiyyətləri:

İnsan, nütfəsi bağlılığı andan olduqca müxtəlif yönlü cismani dəyişkənliliklərə məruz qalır. Quran bu xilqətdən bəhs etmişdir (“Muminun” (23) surəsi, 11-14-cü ayələr). Hələ dünyaya gəlməmişdən önce ana bətnindəki nütfədə baş verən bu dəyişkənlilik – uşaqlıqda, yeniyetməlikdə, cavanlıqda da baş verib, ömrün sonuna kimi davam edir. Sözsüz ki, bu dəyişkənlilikler cisimin bəzi mərhələlərində daha sürətlə həyata keçir. Psixoloqlar inkişafın – insanın bədən, əsəb, psixoloqiya və rəftar kimi xüsusiyyətlərində nisbətən qalıcı olan keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliliklərdən ibarət olduğunu deyirlər. Bu dəyişkənliliklər bəzən çoxluğa, bəzən də azlığa meyilli olurlar. Böyük özü insanın inkişafından hesab olunur və geriləməyə, yaxud qocalığa aid deyil. Bu inkişaf ən çox cavanlığa qədər insanın bədən və psixoloqiya dəyişkənliliklərdə özünü göstərir. Hər bir insan fərdinin özünəməxsus inkişaf növü vardır. Psixoloqlar bu dəyişkənliliklərin ölümə qədər davam edəcəyini deyirlər, “İslam təlimləri” isə bu dəyişkənliliklərin ölümündən sonra da davam etdiyini deyirlər. Belə ki, insan öz rəftarlarının təsiri nəticəsində ölümündən sonrakı həyatda mənəvi dəyişkənliliklərə məruz qala bilər (Məsələn: Valideyn öldükdən sonra övladın rəftarı, ölenin dünyada etdiyi davamedici xüsusiyyətə malik xeyr

iş, başqalarının istifadə etməsi üçün qazılan su quyusu, əkilən ağac kimi işlər – öldükdən sonra şəxsin mənəvi inkişafına səbəb olur)¹. Əvvəlcə insanın inkişafı sürətli, orta yaşlarda yavaş və eyni şəkillidir, ömrün sonlarında isə geriliyə doğru gedir. Buna görə də uşaqlıq dövrü insanın şəxsiyyətinin formalaşığı bir dövrdür demişlər. Bütün insanlar özlərinə bir ideal seçərək, özlərini ona oxşatmağa çalışıb müəyyən mərhələlərə uyğun inkişaf edirlər. Lakin Quranın təbiri ilə desək: “Sən Rəhman Allahın yaratlığında heç bir fərq və uyğunsuzluq görməzsən”².

İnsan nütfəsi bağlandıqdan on beş aylığınadək həmçinin həddi-buluğ yaşına çatmadan iki il öncəsi və həddi-buluğdan bir il sonra gözlənilməz sürətlə inkişaf edir. Bədənin inkişaf sürəti yüksək olarsa, fikrin və psixoloqianın da inkişafi güclənər.

İnsan inkişafının axırıncı məsələsi onun mürəkkəbliyidir. Canlı varlıq daha kamil olduqca, onun inkişafının sürəti daha yavaş, zaman müddəti isə daha uzun olur. Amillərin – yaşayış mühitinin şərtləri, insanın fəaliyyəti, mədəniyyəti və onun dəyişkənliliklərinin – göstərdiyi təsir insan inkişafının günbəgün artan mürəkkəbliyinə səbəb olur.

C. İnkişafa təsir edən amillər:

İnsanın inkişafı müxtəlif amillərdən qaynaqlanır və bu amillər, ümumi mühit və bioloji amillər adı altında iki dəstəyə ayrırlar. Bu əsnada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, insan iradəsinin inkişafda çox mühüm rolü vardır. Yuxarıda adları çəkilən iki amil iradə üzərində əsas təsir qoysa da onun rolu ayricadır və biz bu haqda əlavə danışacaqıq.

¹ Şeyx Səduq, “Xisal” c.1, səh:323

² Mülk (67), ayə 3.

1. İnkişafın bioloji əsasları:

Mühitlə irsiyyət arasındaki maddələr mübadiləsi, adətən insanın inkişafını təyin edir. Erkek nütfənin dişi nütfəyə daxil olması zamanı, yəni qadın və kişi cinsiyət hüceyrəsi birləşdikdə, yeni organizm əmələ gəlir və o, valideynlərin əlamətlərini ırsən alır; Şəxsi xüsusiyyətlərin bir çoxu irsiyyət hüceyrəsinin quruluşunda müəyyən edilir. Genlər bizim inkişaf halında olan hüceyrələrimiz üçün program hazırlayır və biz ya bir balıq, ya bir quş, ya bir meymun və ya insan kimi inkişaf edirik. Genlər "DNA" biokimyəvi molekullarının və ya ribonuklein dioksidinin (turşusunun) məcmuəsindən ibarətdir və hər bir insan bədəninin hüceyrələrindəki nüvədə çox sayılı genlər vardır. (Məsələn: hər hüceyrənin nüvəsində 960 min gen vardır). Hər bir canlı organizmin (bitki, heyvan, insan) hüceyrələri – onların xromosomlarını təşkil edən gen məcmuəsinə malikdir. Xromosomların sayı canlı organizmin növündən asılıdır. İnsan bədənində bu xromosomların sayı 23 cüt və ya 46 ədəddir. Nütfəni təşkil edən spermaların formalaşması üçün nəzəri olaraq, fərqli genlərin mövcud olduğu fərz edilir. Bu məsələ, inkişaf yolundakı şəxsi fərqləri icad edir. Genlər – bədənin və saçın rəngini, bədənin ümumi ölçüsünü, cinsiyəti təyin edir. Yaranışın əvvəlindəki bioloji hazırlıqlar inkişaf dövranındaki təcrübələrlə qarışaraq hər bir fərdin inkişaf yolunu müəyyənləşdirir. İrsiyyətşünaslıq (genetika) elmi – insanlarda və digər varlıqlarda oxşar və oxşar olmayan xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olan bioloji əsasları öyrənir və irsiyyətdə müşahidə olunan iki əsas məsələ mövcuddur:

1. Nütfə bağlılığı zaman, mövcud olan bütün genetik amillərin irsiyyətin təyin olunmasına payı vardır.
2. İrsi xüsusiyyətlərin özünü bürüzə verməsində heç bir təcrübəyə ehtiyac yoxdur.

Genlərin təsir və eks təsirinin keyfiyyəti ilə bağlı saysız və mürəkkəb ülgülər vardır, o cümlədən gizli və açıq genlərə tabe olan gizli və açıq sifətlərin bəzisi. İnsan xüsusiyyətlərinin bəzisi bir cüt genin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi deyildir ki, birinin qalib gəlməsi ilə digərinin taleyi həll olunsun. Əksinə, müxtəlif genlərin maddələr mübadiləsi – növü (bitki, heyvan, insan) və

onun ölçüsünü təyin edir. Bu mövzuya “bir neçə genli irsiyyət” deyirlər. Genlərin bir-birinə qarşılıqlı təsir və əks təsirinindən əlavə mühüt də onların dəyişməsində öz təsirini göstərir.

Genlərin dəyişməsi bəzən bir “sığrayış” təsiri ilə baş verir. İnsanın məxsus bədəni, əsəb sistemini və xüsusi hormonlarını (böyüklük, kiçiklik, sürət və...) formalasdırıq genlər – ömrün sonuna dək psixoloji inkişaf keyfiyyətində qeyri müstəqim və davamlı təsirini qoruyub saxlayır.

2. İnkışafda mühit əsasları:

Burada nütfəsi bağlandığı andan doğulanadək, doğuşdan ölümədək insanı əhatə edib, ona təsir qoyan bütün xarici dəyişkənliliklər nəzərdə tutulubdur.

a) Doğuşdan öncəki mühit:

Bu bətindəki mərhələni əhatə edən mühitdir. Bu mühitin zaman müddəti məhdud olsa da çox əsaslı və əvəz edilə bilməyəcək təsiri vardır. Bətin mərhələsində təsir göstərən amillər aşağıdakılardan ibarətdir: Oksigen, qida maddələri, hərarət, ananın psixoloji halları, kimyəvi maddələr, hamiləlik dövründə ananın istifadə etdiyi dərmanlar və nəhayət, rüşeymə gözlənilməz təsir göstərən zədələr və şüalar.

b) Doğuşdan sonrakı mühit:

Bu qismət təbii mühitlə əlaqədardır, su və hava, qida və coğrafi relief kimi təbii mühit cismani və əxlaqi xüsusiyyətlərə güclü təsir göstərir. Həmçinin bu hissə çox geniş imkanlara malik olan ictimai mühitə də şamil olunur. İctimai mühit ailə münasibətlərindən başlayaraq məktəb, həmyaşid, cəmiyyət, mədəniyyət, din, peşə, müəssisə, qrup, elmi mərkəzlər, məzhəb, sənət, siyaset və s. əhatə edir. Bütün bu mühit, xüsusiilə də ailə, uşaqla əxlaqi, ictimai, etiqadi dəyərlərin formalasmasında; adətlərin, arzuların, həyata baxışların yaranmasında təsir qoyur. Buna görə də övladların tərbiyə edilməsində valideynlərin məsuliyyətləri daha böyükdür. Peygəmbər buyurmuşdur: “Hikmətli və düzgün nizamı (programı) olmayan bir ev xarabılıqdan başqa bir şey deyil”.

3. İnkışafda iradənin rolü:

İradə - insanın inkişaf etməsində təkcə təsireddici rola malik olmayıb, hətta özü inkişafı olan bir sahə kimi diqqət mərkəzinə çəkilir. İradə ilə məlumat arasında mövcud olan sıx bağlılıq vardır. Mədəniyyət, təlim, təcrübə özü də iradənin qüvvətlənməsində və inkişafında təsir qoyur.

İki yaşlı uşağın hər şeyə, hətta istədiyi şeyləri ona təklif etdikdə yox deməsi – müstəqilliyin ilk əlamətlərini bürüzə verir. Bu onun xarakterində çiçəklənən azad iradə və seçimi nəzəre çatdırır. Lakin onun məlumat və tanışlıq qüvvəsi hələlik kifayət qədər inkişaf etmədiyinə görə bu seçim uzaqqorənlik və hesab-kitab üzrə olmur. Elə buna görə də bu rəftar davamlı olmayıb bir neçə müddətdən sonra normal şəkilə düşür və əldə etdiyi məlumat qədər təkamülə çatır. Doqquz yaşıdan etibarən uşağın tanışlıq və səmimiyyətini nəzərə alaraq, onun fizioloji və fiziki qüvvəsinə diqqət edərək, xüsusi təlim-tərbiyə programı ilə ondakı iradəni qüvvətləndirən zəmini yaratmaq olar. Buna görə də İslam rəvayətlərində sifariş edilir ki, uşaqlara doqquz yaşıdan oruc tutmağı və qidaya məlumatlı şəkildə nəzarət etməyi adət etdirin, lakin onların fizioloji zəifliklərini də nəzərə alın.¹ (İmam Cəfər Sadiq (ə)).

Yeniyetməlik dövründə tanışlıq qabiliyyəti öz inkişaf zirvəsinə çatır və əxlaqın inkişafı başlayır. Artıq yeniyetmə uşaqlıq dövründə öz valideyninə hiss etdiyi bağlılıqdan özünü ehtiyacsız görür və duyduğu nəzarətdən bezir. Bu dövr iradənin oyanma başlanğıcı və fərdin özü tərəfindən gələcək yolunu məlumatlı şəkildə seçməsinin əvvəlidir.

İradənin inkişafında mədəniyyətin rolü: Müxtəlif mədəniyyətlərdə münasib zəminləri yaradıb iradənin çiçəklənməsinə kömək edən və ya münasib zəminləri aradan apararaq uyğun olmayan mühit yaradan və iradənin çiçəklənməsini təxirə salan ünsürlər vardır. Bu mədəniyyət ünsürləri tərbiyəvi və əxlaqi, hüquq proqramları, ictimai adət-ənənə şəklində özünü göstərir. İradəyə diqqət göstərilməyən və

¹ Muhəmməd Muhəmmədi Rey Şəhri, "Mizanul hikmət" c. 10 səh: 722

ya onu inkar edən mədəniyyətlərdə iradənin inkişafına dair elmi və əməli proqramların olmaması çox təbiidir. Bütün bu amillər, çox az insanların iradəsinin yüksək inkişaf mərhələsinə çatmasına səbəb olur. Bunun müqabılində iradəyə lazımı dəyər verib onun inkişafı üçün əməli proqramlar hazırlayan mədəniyyətlər də vardır. Məsələn, oruc tutmaq bəzi meyllərin və kiçik ehtiyacların dərhal təmin olumasının qarşısını alır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yalnız mühit, o cümlədən mədəniyyət amilləri iradəyə lazım olan amillərin bir hissəsini təşkil edir. Heç təəccübülu deyil ki, bəzi şəxslər münasib mədəni cəmiyyətlərdə yaşasalar da, iradələri inkişafdan geri qalmışdır, eyni zamanda bəzi şəxslər iradənin inkişafı ilə uyğun olmayan mədəniyyətə malik cəmiyyətlərdə yaşasalar da çox qüvvətli iradə sahibidirlər. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, inkişafın məlumatlı şəkildə edilən rəftarlarla bağlı olan sahələrində iradə və ixtiyarın təyinedici rolü vardır. Belə rəftarlar bir çox sahələrin inkişaf etməsinə təsir qoysalar da, bəzi sahələrin – məsələn, əxlaq və mənəviyyat sahələrinin inkişafı məlumatsız və iradəsiz mümkün deyil.

D. İnkışaf sahələri:

İnsan müxtəlif sahələrə malikdir və ya çox sahəlidir. Biz, yalnız ümumi sahələri xülasə şəkildə izah edəcəyik:

1. Cisim – hərəkət inkişafı: Psixoloji inkişafa aid bəhsimizdə bədən inkişafının əhəmiyyəti budur ki, bədənin inkişafı yaddaşın, hisslerin, şəxsiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Çünkü yaxşı idrak (dərkətmə) inkişafı ilə faydalanan şəxslər kifayət bədən inkişafına da sahib olurlar. Bədəndə beş hiss üzvünün sağlam olmasının ətraf mühit haqqında düzgün məlumat əldə edilməsində birbaşa təsiri var. İctimai və ülvi məsələlərdə də bədən üzvlərindən birinin nöqsanlı olması psixoloji sarsıntıya və ictimada özünü kiçik görməyə səbəb olur. Cisinin inkişafı bütün ümumi sistemlərin - əsəb, linfa və tənasül sistemlərinin inkişafını əhatə edir. Bütün bu sistemlər südəmərlik, uşaqlıq və yeniyetməlik mərhələlərində inkişaf edib öz zirvəsinə çatdıqdan sonra tənəzzülə doğru gedirlər. Bu

mərhələlər göstərilənlərdən ibarətdirlər: Boy və çəki vəznnin inkişafı: Adətən yeni dünyaya gələn uşağın boyu 50 sm, çəkisi isə 3,5 kq olur. Yeniyetməlik dövrünü başa vurduqdan sonra boy 160-170 sm, çəki isə 55-60 kq yetişir. Sözsüz ki, bütün yaş dövrlərində inkişafın sürəti eyni olmur. Çünkü uşaq dünyaya gəldiyi gündən altı aylığına qədərki inkişaf sürəti ilə irəliləsəydi, on yaşında boyunun uzunluğu 30,5 m çatardı. Yeniyetməlik dövründə boy və çəkinin inkişaf sürəti yenə artır, hətta ətrafdakıları təəccübə salır. Fərdi, cinsi, milli, irsi və sinfi fərqlərin də boy və çəki inkişafına təsiri vardır. Boy və çəkinin isə xüsusilə həmyaşıdlar arasında ictimai – psixoloji təsiri olur. Boyun həddindən uzun olması, eynilə həmin həddə psixoloji çatışmazlığı yaradır. Bu çəki ilə əlaqədar məsələlərdə də belədir. Bunlar yeniyetmələr arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oğlanlar nisbətən uca boy olmağa meyl edirlər. Qızlar isə uca boylu olmaqdan və çəkidə artmaqdan çəkinirlər. Burada mədəniyyətlərin çox ciddi rolü vardır (bəzi mədəniyyətlərdə uca boyluluq, bəzilərdə bəstə boyluluq və s. daha üstün qiymətləndirilir).

Dişlərin inkişafı: Diş kökünün inkişafı rüşeymin üç aylığından başlayır, lakin dişlərin çıxması adətən yeddi aylıqdan özünü göstərir. Uşağın bir yaşı tamam olduqda altı dişi, 2 yaş və 2 yaş yarımində isə iyirmi süd dişi artıq çıxmış olur. Süd dişləri müvəqqəti olsalar da, daimi dişlərin möhkəm yerləşməsində təsir qoyurlar. Altı yaşdan sonra daimi dişlər tədricən çıxmağa başlayırlar. 17-30 yaş arasında artıq tam çıxmış olurlar (ən çox 32 diş çıxır).

Əsəb sisteminin inkişafı: Uşağın inkişaf etməsində əsəb sistemi bariz rola malikdir. Xüsusilə də onun hərəkət inkişafı əsəb sistemi ilə sıx əlaqədardır. Bundan başqa əsəb – beyin sisteminin inkişafı ilə psixoloji inkişaf arasındaki bağlılıq, digər bədən sahələri ilə olan bağlılıqdan daha çoxdur. Dünyaya yeni göz açan hər körpənin 10-100 milyard əsəb hüceyrəsi olur və bu say, ömrün sonuna dək sabit qalıb artmir.

Hərəkət inkişafı da çox mühümdür. Uşağın və yeniyetmənin ətrafindakılar, onun hərəkətliliyinə qarşı çıxmamalıdırılar ki, onun

digər cəhətlərini də bu hərəkətliyin sayəsində inkişaf etdirə bilsinlər.

2. Duyğu və həyəcanın inkişafı: İnsana verilən ilahi nemətlərdən biri də onun xilqətində mövcud olan həyəcan və duyğulardır. Bu duyğular insan həyatında çox təsirli rol ifa edirlər. Həyat – duyğular olmadıqda, çox ruhsuz və qaranlıq görünərdi. İnsanın psixoloji və əqli sağlamlığı bir qədər onun duyğu sağlamlığı ilə əlaqədardır. Duyğuların və həyəcanın vəziyyəti – şəxsin özünün və başqalarının rəftarları üzərində mühakimə növünü və onun ictimai əlaqələrinin keyfiyyətini öz təsiri altına sala bilər. Şəxs, duyğular vasitəsilə başqalarına olan hissələrini, ehtiyacını və meyllərini çatdırır. Həyəcan (duyğu) – zehni fəaliyyətləri, yəni diqqət bacarığını, əşya və hadisələrlə bağlı düşüncələri, təfəkkür və istidlal (məntiq) bacarığını da öz təsiri altına salır. Duyğular, hətta bədəni də çalışqanlıq üçün hazırlayıb rəğbətləndirirlər.

Duyğuların və həyəcanın ilk uşaq yaşlarında özünəxas əlamətləri olur və bu əlamətlər, böyük yaşı dövranının həyəcanından onları fərqləndirir; O cümlədən: şiddət, coxluq, uyğunsuzluq, vaxtin azlığı, təkrarçılıq; Duyğular və həyəcanın müxtəlif növləri vardır: qorxu, kədər, qəm-qüssə, çarəsizlik, təəccüb, nifret, şadlıq, məhəbbət və qəzəb kimi.

Burada yalnız bəzi duyğuların növlərindən danışılacaq:

a) Qorxu: Uşaq doğulduğu gündən dörd aylığınadək, tanış olmayan şəxslərə anasına gülümşədiyindən daha az gülümşəyir. 3-4 aylığından etibarən isə yadlardan qorxur və bu qorxu - duyğu və həyəcanın ən məlayim cilvəsidir. Yaşın artması, uşağın müxtəlif əşyalara duyduğu qorxu hissində dəyişkənliliklər yaradır. 2-6 yaş aralarında uşağın ən çox tanış olmayan yad çöhrələrə (üzlər) və anadan ayrıılmağa qarşı duyduğu qorxu tədricən keçib gedir. Elmi araşdırmalara əsasən, 7-12 yaş aralarında şəxsi əminlik və xəyalı varlıqlara aid qorxu azalır, əvəzində məktəb və ictimai mühitlə bağlı həyəcanlar artmağa başlayır. Məktəb dövründə uşaqların və yeniyetmələrin ən çox qorxu duyduqları şey – cinayət işlərinə, şəxsi zərər və qəzəblərinə aiddir. Uşaqlıq döründə duyduğu qorxuların bir

çoxu, zaman keçib təcrübə əldə etdikcə çıxıb gedir, lakin bu qorxuların bir hissəsi pərdə arxasında gizlənir. Qorxu özünü nigarancılıq, peşimançılıq və utancaqlıq kimi də büruzə verə bilər. Uşağın psixoloji xəstəliklərində qorxunun xüsusi yeri vardır. Buna görə də valideyn və tərbiyəçilər qorxunun qarşısını almaq, uşağı qorumaq üçün lazımı şəraitü yaratmalı, uşağın özünü əmin-amanlıqda hiss etməsini təmin etməlidirlər.

b) Həsəd: bu duyu təqribən, iki yaşından uşaqa oyanmağa başlayır. Uşaq inkişaf etdikcə, bu duygunun da böyük yaşlara kimi davam etməsi mümkündür. Uşaqda həsəd – onu çox istəmədiklərini düşündükdə - yaranır. Həsəd qəzəbin qollarından hesab olunur və şəxslərə nifrat bəsləməklə nəticələnir. Mühitlə bağlı amillər həsədi yaradan zəminlərdəndir. Məsələn, öz bacı- qardaşları ilə rəqabət aparmaq, uşaqlar arasında fərq qoymaq, məktəbdə tutulan ictimai mövqe, məhrumiyyət hiss etmək – bütün bunlar həsədin yaranmasına səbəb olur. Başqalarına müstəqim və qeyri müstəqim həsəd bəsləmək – öz yerində cismani və psixoloji zərər qoyur. (İmam Sadiq (ə) buyurduğu kimi : Həsəd çəkən həsəd çəkilənə zərər verməzdən önce özünə zərər verər).¹ Valideyn uşaqdakı həsədin qarşısını almaq üçün , onu məzəmmət etmək əvəzinə, hesablı şəkildə həsəd yaradan səbəbləri aradan götürməyə çalışmalıdır...

3. Dərkin² (tanışlığın – idrakin) inkişafı: Dərkətmənin (aləmlə tanışlığın) müxtəlif sahələri vardır: dil, öyrənmə, idrak, yaddaş da dərkətmənin (qavrayışın) şaxələridir. Bəzi valideynlər, övladları böyüdükcə onların fikirlərinin də cisimləri kimi dəyişdiyini qəbul etsələr də, bu dəyişkənliğin dəqiq mahiyyətini vəsf etməkdə çətinlik çəkirərlər. Suis psixoloqu Jan Piage (Jean Piaget; 1896-1980) uşaqların qavrayış (dərkətmə) məsələsi ilə çox dəqiq araştırma aparmış və uzun müşahidələrdən sonra uşaqların ətraf mühitlə tanışlıqlarının və təfəkkür qüvvələrinin

¹ Məclisi, " Biharul-ənvar", c.3, səh: 255.

² Qavrayış, qavrama

keyfiyyətinə dair nəzəriyyə irəli sürmüşdür. O, bəyan etmişdir ki, uşaqların dəyişmə dövrü müəyyən mərhələdən keçir.

Ömrün ilk iki ili – rəftarların məhz şərti reflekslər (hiss və hərəkət) üzrə baş verdiyi ildir. Bu dövrdə cümlə və məna görüşləri mövcud deyil, uşaq idrakinin xarici aləmlə teması hərəkətlərlə hasil olur. Sonrakı dövrdə uşağın təfəkkürü - əşyalarla birbaşa görüş yolu ilə, yəni əşyalarla bilavasitə əlaqədar olur. Bu dövrün ilk yarımdə dövrəsində uşağın düşüncəsi nizamsız və məntiqsiz olur, ikinci yarımdə isə onun düşüncəsinə eyni (zahirdə görünən) məntiq hakim kəsilir. Yeniyetməlik dövrünün başlaması ilə tədricən yeniyetmədə təsəvvür yaddaşı formalaşır.

Təsəvvür yaddaşı dedikdə məqsəd - əşyaların zehni surəti ilə təfəkkür olunmasıdır, yəni yeniyetmə müqayisəli şəkildə düşüne bilir (cümlələrin hissələri arasındaki məntiqi rabitə yolu ilə müqayisə etməyi bacarır) və ya sadə məsələlərdən daha mürekkeb məsələləri dərk edir.

Beləliklə, müəllim və ya tərbiyəçi uşağın diiqqətini cəlb edən mövzuları ortaya atmalı və bu mövzuların məhz uşağın özü tərəfindən həll edilməsinə icazə verməlidir (Pyajenin nəzəriyyəsi).

4. İctimai inkişaf: Ata-ananın körpə ilə rəftarı – uşaqda ictimai inkişaf zəmini yaradan ilk mühərrikdir və bu rəftar uşaqda çox uzun zaman öz psixoloji təsirini saxlayır. Uşağın təllim-tərbiyəsində ananın təmkinli və bacarıqlı olması, olduqca xoş təsir qoyar (xüsusiylə də uşağa yemek yeməyi və ayaq yoluna getməyi öyrətdiyində). Ata-ananın uşaqla düzgün rəftarı – uşaqda düzgün xarakterin formalaşmasına və onun cəmiyyətə düzgün rabitə qurmasına çox mühüm təsir qoyur. İmam Sadiq (ə) insanları ictimai olmağa sifariş etdikdən sonra bunun səbəbini belə açıqlayır: “Heç şübhəsiz, siz insanlara möhtacınız. Hər kəsə baxsan, onun öz həyatında başqalarına ehtiyaçı olduğunu görərsən – bəziləri bəzilərinə möhtacdır.”¹

Buna görə də uşağın düzgün ictimai əlaqə qurmasını təmin etmək zəruridir.

¹ Kuleyni, “Üsuli-Kafi”, c. 2, səh: 462.

5. Əxlaqın inkişafı: Əger biz müxtəlif yerlərdə müxtəlif insanlarla uşaqların rəftarını müşahidə etsək – onların rəftarı arasındaki fərqdən təəccübənlənərik. Bəzi uşaqlar olduqca sakit, bəziləri əsəbidirlər; Bəziləri köməyə ehtiyacı olan uşaqlara kömək etməyə tələsir, bəziləri bacardığı qədər onları incidir; Bəziləri ziyanlarına olsa da, danlınsalar da həqiqəti deyir, bəziləri isə ancaq yalanlar quraşdırmaqla məşğuldur. Bəziləri imtahan zamanı köçürməyə can atır, bəziləri köçürməyə imkanı olduğu halda yalnız öz bildiklərini yazmağa çalışır.

Burada ortaya çıxan sual belədir:

- Bu uşaqların hər biri öz işləri ətrafında necə düşünürlər? Onlar hansı işləri görməyi və hansı işləri görməməyi lazımlı bilirlər? Onlardakı bu məsələ ilə əlaqədar olan qavrayış nəyə əsaslanır? Əxlaqi qanunlardan birini ayaq altına qoyub tapdaladıqda hansı hissələri keçirirlər?

Həddi buluğa çatdıqdan sonra yeniyetmələrdə və cavanlarda əxlaq qanunlarının müsbət və mənfi tiplərinə bağlılıq formalaşır. Uşaqlıq dövrünün əxlaq inkişafı böyüklük dövrünün əxlaq təməlini qoyur. Əxlaq qavrayışının inkişaf keyfiyyəti fərdin əməl anında öz əxlaq qavrayışına bağlı olma mizanı və əxlaqlı, yaxud əxlaqsız bir işi gördükdən sonra hiss etdikləri - əxlaq inkişafının üç mühüm sahəsidir.

E. İnkişafın mərhələləri

1. İlk illər: İnsanların yaşı dünyaya göz açdıqdan sonra hesablansa da, əslində hər bir fərdin inkişaf və həyatı – doğumdan əvvəl, yəni nütfə bağlandığı andan başlayır və buna embrional və ya bətnəxili inkişaf dövrü deyilir. Bu dövr insan üçün 10 mamalıq ayı və ya 280 gün çəkir (yəni 9 ay və ya 40 həftə). Kişi və qadın cinsiyyət hüceyrələri – spermatozoid və yumurta hüceyrəsinin (ovulasiyadan sonra) birləşməsi ilə mayalanma başlayır.

Ziqota əvvəlcə uşaqlıq borusuna düşərək çox hüceyrəli rüşeymə çevrilir. Birinci gün iki, dördüncü gün 8-16 hüceyrə əmələ gətirir və uşaqlığa düşür. Spermatozoid başından – quyruqcuğunadək 0,04 millimetr (ən kiçik bədən hüceyrəsi),

yumurta və ya diş hüceyrə isə mayalandığı zaman 0,1 millimetr (bədənin ən böyük hüceyrəsi) uzunluğunda olur. Bu nütfənin kamil inkişafı üçün keçən zaman müddətinə hamiləlik dövrü deyilir. Yeni orqanızın antoqenezi, yəni fərdi inkişafı – mayalanma baş tutduğu gündən başlayır. Beləliklə, hamiləlik üç mərhələni əhatə edir:

1. Mayalanma – ziqota (zygote) mərhələsi: Bu təqribən 14 gün çəkir, yəni yumurta mayalandıqdan uşaqlıq borusunda möhkəmlənənədək. Ziqota əvvəlcə uşaqlıq borusunda bölünərək çox hüceyrəli rüşeymə çevrilir.

2. Bətn daxili inkişafın rüçeym və ya embrion (embryon) dövrü. Bu dövrün müddəti 2-ci həftədən 8-ci həftəyə qədərdir: Bədənin çox mühüm əzaları və fizioloji sistemi ən çox bu mərhələdə formalaşır.

3. Bətdaxili inkişafın döl mərhələsi: Bu 8-ci həftədən doğum anına qədərki dövrü əhatə edir. Bu müddət ərzində digər üzvlər (orqanlar), fərqli nisbətlərlə (müqayisələrlə) inkişaf etməyə başlayır. Sıra ilə mərkəzi əsəb sistemi, tənasül orqanı, bədənin dərisi, saç və dırnaqlar, gözlər və dad bilmə orqanı və bu kimi digər orqanlar təkmilləşir. Hamiləliyin 28-ci həftəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünkü bu zaman (7 aylığında) dünyaya gələrsə dölün diri qalma ehtimalı daha güclüdür.

Körpəlik dövrü döyüşla başlayıb iki il müddətində davam edir və buna südəmərlik dövrü də deyirlər. Körpə çareşiz bir varlıq kimi görünse də təcrübələr körpələrin ətraf mühit müqabilində müxtəlif müqavimətlərə malik olduğunu göstərir. Məsələn, bir-iki günlük körpə müxtəlif dadlar arasında fərqi müəyyən edə bilir. Körpələr şirin mayelərə duzlu və ya acı mayelərdən daha çox üstünlük verirlər. Körpə, insan səslərini başqa səslərdən daha çox xoşlayır. Onlar bir həftəliyində öz analarının səslərini digər qadın səslərindən ayırd edə bilirlər. Artıq iki həftəliyində anasının simasını da seçə bilir. Körpə çox heyrətamız sürətlə yeriyən və danışan iki yaşlı uşağa çevrilir. Bütün uşaqlar heç bir təlim görmədən oturmaq, əlini əşyaya uzatmaq, iməkləmək və yerimək kimi məharətlərə yetişirlər. Psixoloqlar belə fikirləşirlər ki, mühitin təsiri nəticəsində inkişafın gedışıtı sürətlənə bilər.

Uşaqlıq iki hissəyə ayrılır: Birinci uşaqlıq dövrü bu 3-7 yaşa qədərki dövrü əhatə edir və ikinci uşaqlıq dövrü – bu 7 yaşdan 12 yaşa qədərki dövrdür.

Uşağıın “ikinci uşaqlıq dövrü” valideyn üçün çox zəhmət tələb edir. Psixoloqlar bu dövrü “qruplara daxil olma və təqlid yaş dövrü” adlandırırlar. Uşaqların bu yaş dövründə ən mühüm vəzifələri, hansı ki, tərbiyəçilər də bu məsələlərdə onlara yardımçı ola bilərlər – aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Adı oyunlar üçün lazım olan cismanı məharətlərin öyrənilməsi;
2. Yaşlıları ilə rəftarın öyrənilməsi;
3. Kişi və qadına məxsus cinsi və ictimai rolun başlanması;
4. Oxumaq, yazmaq və hesablamaq kimi əsas məharətlərin öyrənilməsi;
5. Əxlaq inkişafı və dəyər meyarları;
6. Adı və gündəlik həyat üçün lazım olan məfhumların inkişafı;
7. Şəxsi müstəqilliyə çatmaq.

2. Yeniyetməlik: Bu dövr təqribən ikinci cinsi sifətlərin özünü bürüze vermesi ilə yanaşı başlayır. Uşaqlıq və böyüklük dövrü arasında qalan qızlar və oğlanlar yeniyetməlik dövrünə qədəm qoyurlar. Yeniyetmə artıq dünənki uşaq olmadığını hiss edir. O artıq keçmişdə hiss etmədiklərini hiss etməyə başlayır və ya görə bilmədiyi işləri görməyə qadir olur. Bir sözlə, o öz bədən və psixikasında özü üçün təzə olan dəyişkənliliklər müşahidə etməyə başlayır. Bu dəyişkənlilik yeniyetmə böyükər kimi davrananadək davam edir. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Avropa və Amerika ölkələrində adətən yeniyetməlik 12-13 yaşlarından başlayıb 18-19 yaşlarında sona çatır. 11-12 yaşlı yeniyetmə bu günə qədər ata-ananın sözünü qəbul etdiyi halda artıq keçmişdəkilərin əksinə hərəkət etməyə başlayır və müşahidəçinin də diqqətini cəzb edən bu məsələdir. O, bəzən yerişini dəyişir, bəzən də ləhcəsini dəyişir. Çox yatır və çox eşqli olur. Gözəlliliklərə həssaslıqla yanaşır və yavaş-yavaş öz daxili dünyasına qədəm qoyur. Onun fikirləri ən çox inдиki zamanla və reallıqla bağlı olmayan məsələlərə yönəlir. Bu dəyişkənliliklərdən xilas olduqda yeniyetmə təfəkkür qüdrətinə aid aramlıqla ayılır və tezliklə öz fərdi dəyərlərinin kəməndinə düşür. Bütün bunlar

psixoloji təzahür formasında cilvələndikdə valideynlər təşvişə düşüb bunu xəstəlik kimi qiymətləndirirlər. Lakin bunu da bilmək lazımdır ki, fzioloji nəzmə olduğca çox diqqət yetirmək, yeniyetməlik şərtlərini hazırlayır. “Yeniyetməlik dövründəki psixoloji dəyişkənlik ilk növbədə cinsi rəngə malikdir, ikinci növbədə bir böhran şəklində özünü göstərir. Nəhayət, formalaşma dövrü kimi püxtələşir”.

3. Cavanlıq: Bu dövr 20-40 yaşa qədərdir. Yeniyetmə öz mənliyini kəsb etməyə nail olduqdan sonra onu digərlərinin müqabilində qüvvətləndirməyə çalışır. Bu mərhələdə şəxs, həqiqi eşq qabiliyyətinə malik olur, lakin öz mənliyini ailə qurmaqda axtaran gənclər, çox az hallarda həqiqi eşqlə bağlı müvəffəqiyət əldə edirlər, çünki özlərinin həyat yoldaşı və övladlar müqabilində öhdəçi olduqlarını görürərlər. Əgər yeniyetməlik münasib bir mühitdə başa çatarsa, fərd inkişafın qənaətbəxş səthinə yetişər və böyük yaşlarında müstəqilliyə çatıb artıq əxlaqlı ola bilər.

Eriksonun nəzərində cavanlığın əsl xüsusiyyətləri göstərilənlərdən ibarətdir:

“Özü ilə cəmiyyət arasındaki əlaqələrini təhlil etmək, öz əsl - nəcabətini cəmiyyətdən kənara çəkmək və cavanlığa məxsus olan, cavanlıq getdikdən sonra davam etməyən xarakter və mənliyi kəsb etmək. İctimada baş verən sürətli dəyişkənliklər müqabilində cavanlar şəxslərlə öz rabitələrini (əlaqələrini) yenidən təhlil edir və onlara yeni baxış əldə edirlər. Bunları yenidən təyin edib, öz keçmişləri ilə bağlı əlaqələrə yozum verirlər. Öz vəzifə və ya təsəvvürlərini həyata keçirmək üçün özlərini hazırlamazdan önce, öz gələcəklərini qurmağa hazırlanırlar. Cavanlar tərəfindən mədəni əlaqələrə yeni baxış və bu əlaqələrin yenidən araşdırılması cəmiyyətin gələcəyi üçün ümidvericidir, çünki bu, kənara qoyulan şeylərin qalıcı və davamlı şeylər sırasından kənarlaşdırılması mənasını verir. Cəmiyyətin gələcəyini yönləndirən məsələləri daim araşdırır və cəmiyyətdəki dəyişkənliklərə bir tənqidçi gözü ilə baxırlar.”

4. Orta yaş dövrü: Bu dövr 40 yaş hədlərindən başlayaraq 60 yaşa qədər davam edir. Bu dövrdə şəxs gələcək

nəsl üçün fəaliyyət göstərir. Eriksonun nəzərində bu dövrde "artıb törəmək" məfhumu çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrde o kəs müvvəffəqiyətli özür yaşadığını hiss edə bilər ki, ətrafında məhəbbətli şəxslər toplamış və cəmiyyətdə bir fəaliyyəti səmərəyə çatdırğından razı qalmış olsun, yoxsa fəqət övladlara sahib olmaqla belə bir müvəffəqiyətin duyulması mümkün deyil. Əksinə, onları təriyə etmək bu yolda mühüm ictimai dərəcəyə malik olmaq kimidir. Bu dövrün təhlükələri – bir tərəfdən özünü orta səviyyəli görməkdən sixılmaq, digər tərəfdən də özünü dəyərsiz görməkdir.

Orta yaş həddinə daxil olmaq – cəmiyyəti idarə edən fərdlər qrupunun yaş dövrünün daxil olaraq onun bir üzvünə çevrilmək mənasını verir. Bu məsuliyyət və idarəcilik qüvvəsinin də mövcudluğunu bildirir. Bu bəzən təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan sənət gəlirinin qorunması dövrüdür. Bu dövrde şəxsin digər vəzifələri – öz həyat yoldaşı ilə münasibəti qorumaq, yeniyetmə övladlara himayədarlıq etmək (ki, onlar da gələcəkdə öz məsuliyyətlərini dərk edən böyükər kimi yetişsinlər), qoca valideynlərlə münasibətləri qorumaq, ehtiyaclarla uyğun münasib bir iqtisadi həyat ortamını hazırlamaq, ictimai və siyasi məsuliyyətləri əmələ keçirmək, dostluq münasibətlərini qorumaqdan və s. ibarətdir. Bədənin sürətli zahiri dəyişkənliliyinə 40-50 yaşlarında rast gəlinməsi bir reallıqdır. Bu yaşlarda bacarığın və cinsi əlaqələrə meylin dəyişdiyi, zəifliyin başlandığı təcrübə olunmuşdur. Bu yaşda bəzi kişi və qadınların ağıl və zehni fəaliyyətlərinin azalması ilə üzləşmələri mümkündür. Bu, heç də bu mərhələdə şəxsin öz yaddasını əldən verməsi anlamına gəlmir. Əksinə, əger şəxs sağlamlığını qoruya bilsə, danışq qabiliyyəti və məntiqi istedadı daha da yaxşılaşar. Araşdırmalar göstərmişdir ki, orta yaşılı şəxslər məlumatlardan daha yaxşı istifadə etmək bacarığına malikdirlər.

5. Qocalıq: Bu dövr 60 yaşıdan başlayıb, yaş yorğunluğu ilə ölümə qədər davam edir. Bu dövrde insan, özünü ümidsizliyin müqabilində heyrətlənmüş hiss edir (Erikson). Kamalı olan şəxs, özünü ömründə etdiyi işlər qarşısında çarəsiz və ümidsiz görməməlidir. Gərək özündə elə bir təsəvvür yaratsın ki, sanki bu əməllərin təkrar olunması mümkün olsa idi,

yenə də həmin şəkildə əməl edərdi. Bu cür baxışı əldə edə bilsə, ölüm onu qorxutmaz. Bu mərhələdə şəxsin üzləşdiyi təhlükə - keçmiş üçün hey təəssüflənib, ümidsizlikdə boğulmaqdır. Ümidsizlik – ölümdən qorxu hissini yaradır. Ömrünü kamil başa vurdularını zənn edən kəslər daha aram və sakit olurlar, halbuki, naümid şəxs həyata nifrət bəsləməsinə baxmayaraq, yenidən dünyaya gəlmək şansının ona verilməsini arzu edir ki, hər şeyi yenidən başlasın.

Mədəniyyət – inkişaf və qocalıq mövqeyinin təyin edicisidir. Şərq dünyasında şeyxlik məhz qocalığa həsr olunmuşdur, qocanın sözlərini dinləyib, ona ehtiram qoyurlar. Şərq fəlsəfəsinə görə, həyat – insanın təcrübəsində qərar tutaraq ölümlə şərīkdir. Amma qərb cəmiyyətində ölüm – həyata qarşı qoyulmuşdur və qocanı nuranıləşmiş şəxs kimi deyil, “bir ayağı gora titrəyən” şəxs kimi dəyərləndirirlər.

Böyük yaşı dövrünün son inkişafı – şəxsin özünü qocalığa və başqasına siğınma fikrinə alışa bilmək zəruriyyətini doğurur. İnkişaf etmiş şəxslər, lazım gəldikdə başqalarına siğınmağa meylli olurlar. Əgər bir şəxs psixoloji sarsıntılar – yaxınların ölümü, cismani məharətlərin əldən verilməsi və s. kimilərin müqabilində ümidsizlik və zəiflik göstərərsə, bu onun ömrünün qısalmasına və ya ölümünə səbəb olar. Amma əgər ömrün cilovunu əldən verməyib, ümidi qorusa müvəffəqiyyətlə uzun müddət diri qala bilər.

F. Şəxsi fərqlər (fərdi xüsusiyyətlər)

İstər ailədəki uşaqlarla, istər sinifdəki şagirdlərlə münasibətdəki ən mühüm nöqtə - onların müxtəlif sahələrdəki fərqli fərdi xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamaqdır. Şəxslərin müxtəlif sahələrdə - cismani, duyğu, qavrayış və ictimai sahələrdəki inkişafi fərqlənir. Hətta insanın cismani quruluşunun fərqi digər məsələlərdəki fərqlərdən daha azdır. İnsanlar yaddaş fərqliyinə görə ikinci rütbədə, xarakter fərqliyinə görə üçüncü rütbədə, nəhayət, şəxsi istedadların kəmiyyət və keyfiyyət fərqliyi nəzərinə görə ən yüksək rütbədə dayanırlar.

Cismani sahədə “fərdi xüsusiyyət fərqi” – boy, çəki, sümüyün bərkiməsi və hərəkətlilik məharətinin fərqi nə aiddir.

Məsələn, körpə yeni doğulduğda çəkisi bəzən 2 kq-dan az, çox vaxt isə 3,5 kq (üç kiloqram yarımlı) olur. Körpənin boyu 42-55 santimetrdir. Bütün bu fərqlər uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə də davam edir. Boy və çəki fərqi həm psixoloji və həm də ictimai təsirlər qoyur ki, bunu bütün həyat mərhələlərində və bütün mədəniyyətlərdə müşahidə etmək olar. Misal üçün: Uşaqlar öz yaşıdları içərisində boy-buxun və bədən cəhətdən özlərinə oxşar olanları dost seçirlər. Bədən quruluşunda uyğunsuzluq olanlar, soyuqqanlı və qəzəbli şəxslər kimi göstərilirlər. Çox yəqin ki, başqalarının onlara olan etinəsizliyi bu sıfırları onlarda formalasdırılmışdır. Boyun həddən artıq uzunuğu da, həddən artıq qıسابöylülüq kimi psixoloji problemlər yaradır: Uzunboyulardan çox şey umur, qıسابöylülər isə həqarət hissi bəsləyirlər. Fərqi yoxdur, hər iki halda da uşaqların və yeniyetmələrin ictimai münasibətləri manəələrlə qarşılaşır. Həddən artıq arıqlıq və köklük də başqaları tərəfindən məsxərəyə qoyulmağa və eziyyət edilməyə, nəhayət, şəxsin guşənişin olmasına, qəm-qüssə çəkməsinə səbəb olur.

Hərəkət fəaliyyətinə gəldikdə isə bəzi ailələrdə hərəkətli fəaliyyətlərə təşviqləndirərək, ona fürsət yaradaraq və ona ifrat şəkildə himayədarlıq etməkdən çəkinərək uşaqdakı hərəkət məharətini daha da gücləndirirlər. Məşq etdirmək və hərəkətdən məhrumiyyət, fərqlilikdə təsir qoyan amillərdən biridir.

Fərdi xüsusiyyətlər arasında fərq ən çox qavrayış inkişafı ilə əlaqədardır. Qavrama şəxsin praktiki həyatında ən çox əhəmiyyəti olan batını bir qabiliyyətdir və bəzən buna sağlam ağıl, yaxud əməli ağıl da deyilir.

Qavrayışdakı fərdi fərqlərin bir hissəsi irsiyyət amilinə aiddir, lakin mühitin də qavrayışın ölçüsündə çox təsiri vardır. Uşaqa məhribanlıq göstərmək, onunla davamlı söhbət etmək, uşaq üçün məhdudiyyət yaradıb onu tənbeh etməkdən çəkinmək, uzaqqorənliklə hazırlanmış, gündəlik program (uşağın müəyyən saatda yatması, yemək yeməsi), uşağın başını qarışdıracaq şəraitı yaratmaq – hamısı uşağın qavrayışını artırmaq üçün ailə daxili mühitlə bağlı məsələlərdir. Bir ailənin övladları belə, fərdi istedad və qavrayışlarına görə bir-biriləri ilə fərqlənirlər. Valideynlərin onlarla münasibəti bu fərqlərlə uyğun olmalıdır. Hər övladdan onun bacarığına uyğun tələblər etməlidir.

Psixoloqlar uşaqları xasiyyət nöqtəyi-nəzərindən üç hissəyə bölmüşlər: Qayğısız, tərs və passiv uşaqlar. Qayğısız uşaqlar fəndlərin 100/75% təşkil edir. Onlar şad, nizamlı şəkildə yeyən, nizamlı şəkildə yatan və daha çox uyğunlaşan uşaqlar kimi nəzərə çarpırlar. Tərs xasiyyət uşaqlar 100/10% təşkil edirlər. Onlar bəd xasiyyət, nizamsız yatıb, nizamsız xörək yeyən, yeni vəziyyətlərdən qorxan və şiddetli əks reaksiya verən şəxslər kimi nəzərə çarpırlar. Passiv uşaqlar isə 100/15% təşkil edir, onları fəaliyyətsiz, bəd əxlaq və mənfi əks reaksiya verən fəndlər kimi qiymətləndirirlər.

Valideynlər uşaqlarda, uşaqlar da valideynlərdə əks təsir qoyur. Məsələn, bəzi uşaqların zahiri cəzibədarlıq, hərəkət və söz məhərətlərinin sürətli inkişafı və daha çox təbəssüm etməsi kimi müsbət xüsusiyyətləri valideynlərin müsbət əks təsirinə səbəb olur. Əksinə olduqda – süküt etdikdə, utandıqda, pis xasiyyətlək göstərdikdə valideynlərin mənfi cavab vermələrinə səbəb olurlar. Haqqında danışdığınıza bu müxtəlif fərdi xüsusiyyət fərqləri, şəxslərin iman və dinə bağlılığına da təsir qoyur və bu fərqləri bu sahəyə də sirayət etdirir.

G.Cinsi fərqlilik.

İnsan varlığının ən mühüm sahələrindən biri onun cinsi xüsusiyyətləridir və bu cinsi xüsusiyyətlər insanın rəftarlarında və psixoloji hallarında, ümumiyyətlə, bütün həyatında digər xüsusiyyətlərindən daha çox təsir qoyur. Uşağın özünün oğlan, yaxud qız olduğunu dərk etməsi – onun qadın, ya kişi cinsinin rəftarını tədricən özünə ülgü götürməsinə səbəb olur. Burada kişi və qadın cinslerinin fərqliyinin bioloji və psixoloji sahələrdəki rolunu açıqladıqdan sonra cinsiyyətin İslam nəzərindən rolunu açıqlayacaqıq.

1. Bioloji fərqlər:

Qadınla kişi arasındaki ən mühüm fərq sözsüz ki, onların bədən qurluşunda və fizianomiyasındadır. Əslində bu məsələ digər fərqlərin əsasını qoyur. Cinsi ayrılıq hamiləliyin ilk altı həftəliyindən sonra özünü bürüzə verir. Bu gün kəşf etmişlər ki,

inkişafın lap əvvəllərindən beyn dişi və ya erkəklik ayrılığına meyl edir. Ana bətnində oğlan dölü qız dölündən daha sürətli inkişaf edir, yeni doğulmuş körpə oğlan körpə qız usağından daha ağır və daha uzun olur, lakin bu fərq yeddi ayından iki yaşınadək azalmağa başlayır. Təhqiqatlar göstərirlər ki, on iki yaşadək oğlanların boy və çəki inkişafı qızlardan daha üstün, on yaşdan on iki yaşa kimi qızların inkişafı daha çox olur.¹

Lap doğuşdan qızların lamisə və ağrı hiss etmə astanasi oğlanlardakindan daha az olur. Başqa ibarətlə desək, qızlarda lamisə və ağrı bilmək hissini icad etmək üçün zəif bir hərəkət kifayət edir, halbuki, qadınların eşitmə qüvvəsi bütün həyatı boyu kişilərin eşitmə qüvvəsindən daha güclü olur. Elə buna görə də qadınlar eşitmə qüvvəsini təhrik edənlərə, kişilər isə görmə qüvvəsini təhrik edənlərə çox həsaslıq göstərirlər. Oğlanlar mexaniki işləri daha yaxşı icra edir və mexaniki rabitələri daha yaxşı dərk edirlər. Qızlar isə barmaqların məharəti ilə duyulan işləri daha yaxşı icra edirlər. Nəhayət, qadınlar cismani sahədə kişilərdən daha lətif, daha zəif, kişilər isə qadılardan daha əzələli, daha qüvvətlidirlər.

2. Qavrayış inkişafının fərqi:

Qızlarda qavrayış inkişafı ən çox dil öyrənmək yolu ilə, oğlanlarda isə əməli-praktiki məharətlər yolu ilə başlayır. Qızlar rabitəsiz məsələləri daha yaxşı yadda saxlayır, oğlanlar isə özlərinə aid olan məsələləri və məntiqi rabitesi olan məsələləri daha çox yadda saxlayırlar. Oğlanlar qızlardan daha çox təhqiqtçi olurlar, ümumiyyətlə, ixtiraçı və dahi kişilərin sayı qadılardan daha çox olmuşdur. Nəhayət, deyə bilərik ki, kişilər qavrayış, düşüncə bacarığı və idarəcilikdə qadılardan daha təcrübəli, hərçənd qadınlar atifə (dostluq, səmimiyyət) sahəsində kişilərdən daha üstündürler.

¹ Həmzə Gənci, "Fərdi fərqliliklərin psixoloqiyası" səh: 194

3. Atifə fərqləri:

Başqaları ilə ictimai əlaqələr qurmaq, dostluq, səmimiyyət, başqalarına diqqət göstərib onlara himayədarlıq etmək və s. qadınların xüsusiyyətlərindəndir. Qadınlar təbii olaraq lətif, müləyim hissərlə təchiz olmuşlar. Bəzi cəmiyyətlərdə oğlanlar qızlardan daha çox öz qəzəbə hissərini bürüzə verməyə təşviq edilirlər və kişilərin qəzəbə qadınların qəzəbindən güclü olur. Qadınların qəzəblənməsi özünü sözdə, kişilərin qəzəblənməsi isə daha çox özünü qol zorbasında göstərir. Qızlar valideynlərin və yaşılıların istəklərinə daha çox təslim olurlar və qadınlar başqaları ilə söhbət etməkdən kişilərdən daha çox ləzzət alırlar. Peyğəmbər (s) həzrətlərinin qız övladlarının haqqında dediyi sözler bəzi nöqtələri nəzərə çatdırır: “Qızlar nə yaxşı övladlardır! Lətafətli (istiqanlı və cazibədar) və qulluğa hazır, münis (tez ünsiyyətə girən), bərəkətli, təmizkar və pakizədirler.”¹

Qadınların atifəyə aid xüsusiyyətlərindən biri də gözəlliyə meyl etmələridir. Quran da qadınların bəzək əşyalarına olan bağlılıqlarını atifənin yönəldəndə biri hesab edir. (“Zuxruf”, 18-ci ayə: “Onlar bərbəzək içinde böyüdülüb...”). Utancaqlıq və həya hissi də atifənin halətlərindəndir və qadın cinsində kişi cinsindən daha çox müşahidə olunur. Din övliyalarının kəlamlarına əsasən, həya qadılarda doqquz pərdə, kişilərdə isə bir pərdədir və qadınlar aybaşı olduqda, ailə qurduqda və uşaq dünyaya gətirdikdə bu doqquzundan dördü gedir beşi qalır. Sözsüz ki, diqqətsizlik və günah nəticəsində bundan da az qalması mümkündür.

4. Cinsiyətin rolü:

Uşağın özü ilə tanışlığının ibtidai yolu cinsiyət mənliyindən başlayır. Cinsiyət mənliyi şəxsin özünü qadın və ya kişi kimi göstərməsidir. Uşaq, inkişaf etməklə və gündəlik təcrübələr əldə etməklə öz cinsiyyətinə uyğun olan rəftarları dərk edir.

Uşaqda cinsiyyət mənliyinin rolunu icad etmək üçün valideyn uşağa ad qoyduğu gündən bəri ona öz cinsinə məxsus paltarlar geyindirməklə, saçlarını öz cinsinə uyğun düzəltməklə,

¹ Hürr Amili, “Vəsailuş-şie” c. 15 səh:100

öz cinsinə məxsus oyuncaqlar seçməklə və oyunlarla başını qatmaqla, öz həmcinsləri ilə oynamaq üçün daha şox şərait yaratmaqla əllərindən gələni edir. Buna görə də adətən uşaqlar üç yaşından etibarən öz cinsiyyətlərinə uyğun rəftarlar haqqında aydın təsəvvür əldə edirlər. Onlar fərdləri qadın və ya kişi olma nöqtəyi-nəzərindən tanıyor və hər iki cinsdən umulan ictimai rəftarlar haqqında məlumat kəsb edirlər. Qızlar beş yaşından analıq instinktini bürüzə verirlər. Yeddi yaş hüdudlarında uşaqlarda az da olsa, cinsi istəklərin özünü göstərməsi nəzərə çarpir. Uşaq cinsi meylləri dərk etməklə bu meyllərin özündə qoyduğu təsirləri də hiss edir. Bəlkə də elə buna görədir ki, İslam təlimləri bu mərhələdən etibarən valideynlərin uşaqlarının yataqlarını bir-birindən və öz yataqlarından ayırmalarını təkid edir.

Məktəb dövrlərində oğlanlar; özünü kişilər kimi aparmağa çalışırlar, halbuki, qızlar qadınlıq fəaliyyətlərinə o qədər də meyillilik bürüzə vermirlər. Yeniyetməlik və cavamlıq dövründə isə cinsiyyətin rolü həm oğlanlar və həm də qızlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslam dini cinsiyyətin rolunu və bununla bağlı fərqləri nə inkar edir, nə də ifrata yol verir. Əksinə, hər cinsin özünə uyğun rolunu qəbul edir. Kişi və qadın insanlıq mahiyyətindən eyni bəhrə götürürlər və elmi-mənəvi kamilliklərin əldə olunmasında yarışırlar.¹ İslam peygəmbərinin qadına verdiyi dəyəri indiyə qədər heç bir din və məktəb ona verməmişdir. Qadın və kişi cinsləri arasındaki fərqləri nəzərə alaraq İslam dini, qadının hörmət və dəyərini qorumaq naminə onlar üçün xüsusi vəzifə və qanunlar təyin etmişdir. Bunun müqabilində kişilər üçün də vəzifələr nəzərdə tutmuşdur. Aydındır ki, onlardan hansı öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirsə və dini qanunlar, ədəb-ərkan çərçivəsində rəftar etsə, məqamı daha yüksək olacaqdır.²

¹ "Ali İmran" (3) 195-ci ayə, "Nisa" (4) 124-cü ayə, "Nəhl" (16) 97-ci ayə, "Bəqərə" (2) 148-ci ayə və "Hədid" (57) 21-ci ayə bu məsələyə dəlalət edir.

² "Hucurat" (49) 13-cü ayə: "... Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır...".

Üçüncü fəsilin sualları:

1. İnkişafın xüsusiyyətlərini şərh edin.
2. İnkişaf üzərində təsir qoyan amilləri izah edin.
3. İnkişaf sahələrinin adlarını çəkin və onların bir-birinin üzərindəki təsirləri açıqlayın.
4. Uşağın nütfə bağlılığı andan iki yaşına qədərki dövrü izah edin.
5. İnkişafdakı fərdi xüsusiyyətlər fərqini izah edin.
6. Oğlan-qız cinsiyəti fərqliiliklərinin adlarını çəkib hansının mədəniyyət və mühitdən daha çox təsir götürdüyünü açıqlayın.
7. Cinsiyətin rolu haqqında tərifi deyib bu haqda İslamin nəzərini açıqlayın.
8. Əxlaqi inkişafı izah edin.

Övlad dünyaya gəlməzdən önce valideynin öz vəzifəsi haqqında bəzi mühüm nöqtələri bilməsi lazımdır ki, biz onları “ümumi qaydalar və valideynin vəzifələri” adı altında bəyan edəcəyik. Sonra valideynin ailədə iqtidarı və tərbiyə üsullarını araşdıracaqıq və sonda inkişafın müxtəlif mərhələlərində valideynin vəzifələrini bəyan edəcəyik.

A. Ümumi qaydalar və valideynin vəzifələri:

1. İslam nəzərində valideynin məsuliyyətləri, müqəddəsliyi və mənəvi dəyərləri üzərində çox təkid edilmişdir. Belə ki, valideyn üçün bəzi mühüm dini rəftarların mükafatı nəzərdə tutulmuşdur. Misal üçün: Allahın rəsulu analıq vəzifəsi haqqında belə buyurdu:

“Qadın hamilə olduğu zaman onun savabı – oruc tutanın, namaz qılanın və mali-canı ilə Allah yolunda cihad edənin savabı kimiidir. Doğduğu zaman ona verilən mükafatın böyüklüyünü kimsə dərk edə bilməz. Övladına süd verərkən körpənin hər süd əmməsi zamanı İsmayııl övladlarından bir qul azad etmənin savabını qazanar. Əgər övladına davamlı şəkildə süd verərsə, bir mələk ona bütün keçmiş günahlarının bağışlanması və yenidən əmələ başlaması müjdəsini verə.”¹

Həmçinin atanın da övladlara aid vəzifələrinə qarşılıq olaraq ibadi – mənəvi dəyər verilmişdir.² Valideynin bəzi vəzifələrinə qarşılıq verilən mənəvi dəyərlər – onların üzərində iki mühüm təsir qoyur: 1- Onların bu sahədəki səyləri daha da artır, 2- öz rəftarının mənəvi dəyərini dərk edir və bu vəzifədə qarşılaşdıqları çətinliklər onlar üçün bir qədər asanlaşır.

2. İslam təlimləri valideyn üçün övlad dünyaya gəlməzdən və hətta nütfə bağlanmadan önce vəzifələr müəyyən etmiş və onlara çox mühüm tövsiyələr vermişdir ki, bu da valideynin

¹ Hürr Amili, “Vəsailuş-şiyə”, c.15, səh: 175.

² Hürr Amili, “Vəsailuş-şiyə”, c.15, səh: 195, 227.

əxlaq və psixoloji hallarının doğuşdan önce də uşağa təsir qoyduğunu bildirir.

3. İslam təlimləri valideynə uşağı müxtəlif sahələrdə - cismani, psixoloji, qavrama, idrak əxlaqi – dini – ictimai yönlərdə tərbiyə etməsi üçün tövsiyələr vermiş və onların vəzifələrini bir sahədə məhdudlaşdırıbmamışdır.

4. İslam nəzərində, valideynin bütün şəraitlərdə övladlarla müsbət dostluq münasibətlərini qoruyub saxlaması – valideyn vəzifələrinin mehvəridir. İnsan lap uşaqlıqdan başqalarının müsbət hissələrlə yanaşı olan diqqətinə ehtiyac duyur, valideyn də həmçinin, adətən övladına müsbət duyğularla yanaşır. Lakin zaman keçdikcə, bu müsbət duyğuların şərti övladın xas rəftarları olur. Məsələn: Valideyn övladdan münasib olmayan bir hərəkəti gördükdə - "Səni çox istəmirəm" deyir, yəni sevgisi, məhəbbəti və müsbət duyğuları övladın rəftarının yaxşı olmasını övlad qarşısında şərt qoyur. Bu zaman sanki, övladının bütün xarakterini qəbul etməmiş kimi görünür. Valideyn övladını tam, yəni olduğu şəkildə qəbul etməlidir, əlbəttə bu o demək deyil ki, valideyn övladının bütün rəftarlarını, hətta mənfi olanları qəbul etməlidir. Valideyn övladının bəzi rəftarlarından, məsələn: xörəyi tökməsindən, başqa uşaqları incitməsindən razı qalmadığını bildirməlidir, lakin uşaqla ümumi rəftarlarının və məhəbbətinin aradan getmədiyini də bildirməlidir.

Sözsüz ki, heç nəyi şərt qoymadan müsbət duyğular bəsləmək çox çətindir, uşağın dəcəlliklərinə dözmək asan deyil, nəticədə valideyn əsəbleşir, uşaqtan küsür və uşaq məhəbbətdən məhrum qalır. Valideynlər bütün həyat mərhələlərində övladlarını heç bir şərtə əsaslanmayan məhəbbətlə təmin etməyə çalışmalıdır, çünki bu üsul uşaq böyüyənədək onu inkişafında və psixikasının saqlamlılığında əvəzedilməz rola malikdir. Uşağın inkişaf mərhələlərinin tələbinə uyğun olaraq, islam dini övliyaları valideynlərə uşağı uşaq dili ilə, mehbərbəncasına danışdırmağı, bəzən məhəbbəti sözsüz rəftarla – uşağın üzünə məhəbbətlə baxaraq bildirməyi, uşağı sinəsinə çəkməyi, öpməyi, ona nəvazışkarlıq göstərməyi tövsiyə edir.

5. İslam nəzərində valideynin əsas rəftar üsulundan biri, uşaqlar arasında ədalətə riayət edib onlara eyni məhəbbəti

bəsləməkdir. Məsələn: iki övladından birini öpən şəxsə Peyğəmbər (s) hər ikisi arasında bərabərliyə riayət etməyi tövsiyə edir.¹ Uşaqlar arasında məhəbbəti istər rəftar, istər sözlə bürüzə verərkən fərq qoymaq, uşaqlarda həsəd və həqarət kimi mənfi hisslerin yaranmasına səbəb olur. Peyğəmbər (s) əsrindən hətta bu günə qədər qadınlara göstərilən münasib olmayan rəftarlara görə İslam dini valideynə qız övladlarına diqqəti daha çox bürüzə verməyi tövsiyə edir. Allahın Rəsulu buyurur:

“Bazara girib öz ailəsi üçün hədiyyə alan kəs, ehtiyacı olanlara hədiyyə verən şəxsin savabını qazanır. O, qızların hədiyyəsini oğlanların hədiyyəsindən önce verməlidir, çünkü qızını sevindirən şəxs, İsmayıл övladlarından bir qulu azad edən şəxsin savabını qazanır. Əgər oğlunu sevindirib, onun gözlərini işiqlandırsa, sanki, Allahın qorxusundan ağlamışdır. Belə şəxsi Allah, nemətlərlə dolu cənnətə daxil edər.”² Buyurulur ki, Allah qız uşağına oğlandan daha mehribandır.³

Bütün bunlar qızların məhəbbətə daha çox həssaslıq göstərdikləri üçündür. Lakin valideynin qızlara göstərdiyi müsbət duyğular oğlanlara fərq qoyacaq həddə olmamalıdır və oğlanların məhəbbətə olan ehtiyacları valideyn tərəfindən münasib şəkildə ödənməlidir.

B. Valideynin ailədə öz iqtidarını qorumaşının zəruriyyəti

İslam təlimləri ailədə dərəcə və səviyyələrin qorunub saxlanılması üzərində çox təkid edir. Ailədəki dərəcə silsiləsinin zəruriyyəti – bəzi ailə üzvlərinin daha çox iqtidar sahibi olmalarıdır. Kifayət qədər iqtidarlı olub ədalətliyi qorumaq vəzifənin yerinə yetirilməsinin lazımı şərtidir.

Keçən bəhslərdən aydın oldu ki, ailədəki mühüm və ən çox vəzifələr valideynin öhdəsinə düşür, buna görə də o, kifayət qədər digərlərindən iqtidarlı olmalıdır. Digər nəzəriyyə sahibləri kimi İslam təlimləri də ailədə valideynin idarəciliyini təsdiqləyir.

¹ Hürr Amili, "Vəsailuş-şiyə", c.15,səh: 204

² Hürr Amili, "Vəsailuş-şiyə", c.15,səh: 100.

³ Həmən; səh: 104.

Valideynlə yoldaşlıq etmək, ona tabe olmaq çox lazımdır, onlara itaətsizlik etmək, yalnız onlar qarşı tərəfi günah etməyə məcbur etdikdə mümkündür. Hətta belə vəziyyətdə də valideynlə münasib və ədəbli davranışlaq lazımdır.¹

İslam, valideynin ailədə iqtidarı qoruyub saxlamaq, ailədəki mühüm rollarını asanlaşdırmaq üçün valideyni incidən bəzi adətlərin düzgün olmadığını elan edir. Ümumiyyətlə, Allahın razılığı valideynin razılığına bağlıdır, onların övladdan narazılığı Allahın qəzəbinə səbəb olur.

Əgər ailədə dərəcə silsiləsinə riayət edilməzsə, valideynin kifayət qədər iqtidarı olmazsa, mühüm qərarlar verməli olduqda, övladların istəklərinə təslim olsa, yaxud digər ailə üzvlərindən ayrıraqda qərarlar verərsə ailənin nizamı pozular, çünki ailənin mehvəri olan valideyn problemlərin həllinə qadir olmadıqda övladların məntiqsiz istəkləri nəticəsində ailənin ciddi zərər görməsi mümkündür. Bəlkə elə buna görədir ki, İslam peyğəmbəri belə buyurdu: "Ya Rəbbim! Allahım olan övladdan sənə pənah aparıram." (Yəni: o övladdan ki, valideynə əmr-nəhy etsin, valideyn də ona təslim olsun).

C. Ailədə münasib tərbiyə metodları

Artıq deyildiyi kimi valideynin mühüm vəzifəsi övladını müxtəlif sahələrdə tərbiyə etməkdir. Tərbiyə məsələsini inkişaf mərhələlərinə diqqət edərək araşdıracaqıq. Aydın məsələdir ki, ailə mühiti və valideyn öz övladlarına ən yaxşı müəllim və tərbiyəçi ola bilər. Valideynin övladlarla kəmiyyət və keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən əlaqəsi – fərdə həsr edilmiş əlaqədir, belə ki, uşağın valideynlə əlaqə və ünsiyyəti olduğu qədər heç kimlə əlaqə və ünsiyyəti yoxdur. Onun valideynlə olan səmimi dostluq əlaqələrinə münasib bir əvəzedici yoxdur. Valideyn düzgün tərbiyə üsullarını öyrənib əməl meydanında işə salsa, hər bir müəllim və tərbiyəcidən daha çox müvəffəqiyyət qazanacaq. Uşağın tərbiyə edilməsində təsir qoya biləcək amillər aşağıdakılardan ibarətdirlər:

¹ "Loğman" (31) surəsi, aya 15 və "Nurus-səqəleyn" c.4, səh: 202.

1. Təlim: Tərbiyə üsullarından biri birbaşa təlimdir və çox vaxt sözlə həyata keçir. Bir çox əxlaqi, elmi və ictimai məsələlərin öyrədilməsi yalnız müstəqim danişiq və söz təlimi yolu ilə mümkündür.

Bəzən bu üsul “öyüd-nəsihət ilə tərbiyə üsulu” adı ilə xatırladılır. Sözlə təlimin sahəsi olduqca genişdir və elmi məsələlərə də şamil olunur. Bu üsulda bir neçə nöqtəyə diqqət etmək lazımdır:

Birincisi: Sözlər uşağın dərk edəcəyi şəkildə olmalıdır. Başqa ibarətlə desək, valideyn uşaqla onun qavrayış səthinə diqqət edib söhbət etməlidir. Bildiyimiz kimi peyğəmbərlər də insanların ağıl və düşüncə səviyyələrinə uyğun onlarla söhbət etmək üçün məmur edilmişdir.¹ İslam peyğəmbəri bu haqda belə buyurur ki, uşaqla davranışınızda özünü onun səviyyəsinədək endirməlisiniz.² Uşaqla söhbət edərkən onun düşüncə həddindən yüksək olan sözlərin işlədilməsinin ona heç bir faydası yoxdur və uşağın daha çox səhvə yol vermesinə səbəb olur. Səmimi hisslər sahəsində də uşağın bu mövzu ilə əlaqədar mənfi hisslərə qapılması mümkünkdür.

İkincisi: Valideyn öz övladına bir şeyi təlim vermək və ya öyrətmək istədikdə özünün həmin mövzu haqqında əhatəli məlumatı olmalıdır. Əks təqdirdə, öz övladını yanlışlığa sürükləyər və nəticədə övlad valideynin səhvlərini dərk edər və ona etimadsızlıq göstərmək üçün zəmin yaranmış olar. Mövzunu əhatəli bildikdən sonra onu aydın və bəlağətli şəkildə bəyan etsin. Aydın və bəlağətli şəkildə dedikdə, məqsəd sözlərin uzun-uzadı olması deyil. Əksinə mənaların (məfhumlarının) öyrədilməsi zamanı az sözlərdən və daha aydın mənalardan istifadə olunmalıdır, nəinki, asan bir mövzunu çətinləşdirmək.

Üçüncüsü: Danışiq tonu müləyim olmalıdır. Cümələlər kobud, tünd³ və əmr şəklində olmamalıdır. Uşaqlara qarşı bir çox

¹ Şeyx Abbas Qumi, “Səfinətül-bəhar”, c. 1, səh: 85.

² Hürr Amili, “Vəsailüs-şie”, c. 15, səh:103

³ Allah Quranda Peyğəmbərin müləyimliyini Allah tərəfindən olan bir rəhmət kimi bildirir və bildirir ki, əgər Peyğəmbər kobud olsa idi, insanlar ətrafindan dağıldarı – Ali-İmran (3). 159-cu ayə

valideynlərdə müşahidə olunan əsəbilik və qışqıraraq danışmaq üsulu düzgün təbiyə üsulu deyil. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində müstəqillik ardında olan uşaqa nəyisə birbaşa əmr edib və nədənsə birbaşa çəkindirmək heç nəyi həll etmir. Uşağın yerinə yetirməli olduğu işi ondan sual şəklində soruşmaq olar; Məsələn: "Dişlərini firçalamışam?"

Ümumiyyətlə, uşaqlara rəftarın yerinə yetirilməsini tövsiyə etmek üçün işlənən sözlər birbaşa uşağın üzünə deyilməməlidir, çünkü birbaşa nəsihətdə bir növ kobudluq və qəzəb vardır.

Dördüncüsü: Bu əxlaqi tövsiyələr, ədəb və rəftar telimlərinə qayıdır. Valideyn özü etdiyi tövsiyələrə əməl etməlidir və uşaq valideynin sözləri ilə əməlləri arasında həməhənglik olduğunu görməlidir. Əks təqdirdə, uşaq tövsiyələrə soyuqqanlıqla yanaşıb, valideynin rəftarınamı yoxsa sözlərinəmi tabe olmaq arasında şəkk edəcək. Bundan əlavə, sözləri uşağın valideynə cürət etməsinə və qarşı çıxmamasına səbəb olacaq şəkildə deyil, eyham və işarələrlə deməlidir.

2. Ülgü (örnək) göstərmək: Rəftar təbiyəsində ən yaxşı metod – övladlara münasib örnek verməkdir. Uşaq valideyndə müşahidə etdiyi hər cür rəftar nümunəsini yaddasında saxlayır və münasib zamanlarda onu icra edir. Uşaq öz həyatındaki bir çox məsələləri götürdüyü nümunə əsasında öyrənir. Bu əlaqədə (nümunə götürmək və nümunə olmaq məsələsində) valideyn etibar, ləyaqət, səmimiyyət yönündən övladına rəftar çeşməsi olmalıdır. Din övliyalarının buyurduqları kimi, insan birinə sözləri ilə yox, əməlləri ilə nəyisə öyrətməlidir. Bu valideyn – övlad üçün də belədir.

"Təqlid" – özünü bənzətməyin izahı üçün münasib bir ibarət (söz) deyil, təqlid özünü bənzətmənin bir hissəsidir. Uşaq bir yaşında artıq eșitdiyi yeni səsləri, gördüyü yeni hərəkətləri təqlid etməyə başlayır. İki-üç yaşında uşaq, azacıq diqqət və məlumatla yanaşı təqlid edir. Uşaqlığın sonrakı mərhələlərindən cavanlığa qədər təqlid etmələri və örnek götürmələri seçimlə və məlumatlı şəkildə olur. Seçdiyi ülgüyə (örnəyə) tabe olmaq məsələsində diqqətin və dərkin çox böyük əhəmiyyəti var, buna görə də üç yaşındakı böyük yaşadək münasib örnekler (istər valideyn və istərsə də digər şəxslər) göstərməklə məşğul

olmaq lazımdır. Quranda İslam Peygəmbərinin¹ və sair peyğəmbərlərin nümunə (örnək) götürülməsinə çox təkid edirlər.

Uşaq üçün ən birinci və ən əsas örnək valideynin özü olduğu üçün, valideynin öz rəftar və əks – təsirlərinə diqqət etməsi, danişiq təlimindən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar valideyn üç ümumi məsələyə tam əməl etməlidir:

Birinci: Öz etibarını övladın yanında qorunmalıdır, etibarına və şəxsiyyətinə zərbə vuracaq hərəkətləri etməməlidir. Məsələn: Övladın qarşısında bir-birilərinin səhvələrini deməməlidirlər.

İkinci: Övladla səmimi dostluq əlaqələrini qorunmalıdır. Heç şübhəsiz, fərdlə müsbət səmimi əlaqələrimiz olmazsa, onu örnək seçmərik.

Üçüncü: Valideynlər övladlarına öyrətmək istədikləri ədəb və rəftarları əməli surətdə örnək verməlidirlər. Valideyn övladlarının ali insanları özlərinə örnək götürmələri üçün onların həyatından və müxtəlif şəraitlərdə müxtəlif əks təsirlərindən danişmalıdır. (Məsələn: Peygəmbərin və digər dahi şəxsiyyətlərin həyatından uşağın yanında çox danışmaq lazımdır).

3. Təşviq və tənbeh: Təqribən bütün valideynlər öz övladları ilə münasibətdə hər iki metoddan da istifadə edirlər. Sözsüz ki, uşaq tədricən hansı hərəkətlərin valideynə xoş gəlib, hansı hərəkətlərin isə xoş gəlmədiyini dərk etməlidir. Münasib olan və münasib olmayan rəftarın uşaq tərəfindən ayırd edilməsində təşviq və tənbeh metodlarının çox böyük köməyi vardır. Bunların izahından sonra bu iki metoddan istifadə etmənin həddi-hüdudu haqqında danışacaqıq.

a) Qayğıkeşlik (səmimi diqqət): Məhəbbət dolu baxışlar, təbəssüm – bir sözə valideynin məmnun qaldığını bildirən bütün hallar övladda müsbət hisslerin oyanmasına və təşviq edilməsinə təsir göstərir. Bu – sözlərin iştirakı olmayan, uşaqla valideynin arasındakı həqiqi əlaqə növünü yaradan bir məsələdir. Valideynin bu əks təsirini (təbəssümünü, məhəbbət dolu baxışlarını) görən uşaq həmin hərəkəti təkrar etməyə meyl

¹ “Əhzab” (33) surəsi, 21-ci ayə

göstərir. Uşaq ilk inkişaf mərhələlərindən başlayaraq ictimai bir şəxs olanadək ən çox sözlərin və cümlələrin iştirak etmədiyi əlaqələrə diqqət göstərir. Valideyn də bunu nəzərə alaraq ən çox həmin metoddan istifadə etməlidir.

b) Dil ilə tanışlıq: Tərif, təşəkkür, dil ilə qiymət vermək uşağı münasib rəftarlara sövq edən ən sadə vasitədir. Valideynlərin bir çoxu uşaqların bu metodla təşviq edilmələrinə diqqətsizlik göstərirlər ki, bu da uşağı münasib rəftarı təkrar etmək məsələsində şəkkə salır. Bunun müqabilində bəzi valideynlər dil ilə təşviq etməkdən həddindən çox və yersiz istifadə etdikləri üçün bu metod tədricən adiləşib öz təsirini itirir və yaxud uşağın hər kiçik əməl müqabilində təşəkkür gözleməsinə səbəb olur.

c) Əməl ilə təşviq: Hədiyyə vermək, gəzintiyə aparmaq, dostları ilə oynamaya yaxud onlarla gəzintiyə getməsinə icazə vermək əməl ilə təşviq etmənin növləridir ki, uşağın yaş həddinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Təşviqin təsir etməsi üçün bir neçə nöqtəyə diqqət göstərilməlidir:

1. Təşviq, qüvvətləndirmə vasitəsidir və uşağın bütün fikirini cəlb edəcək bir məşğulliyətə çevrilənməlidir.

2. Təşviq rüşvet halını almamalıdır. Buna görə də uşaq yaxşı əməli yerinə yetirdikdən sonra onu təşviq etməli və təşviqin səbəbini ona açıqlamalıyıq.

3. Yerində və rəftarına uyğun təşviq etməliyik.

4. Başqa uşaqların yanında təşviq etməliyik ki, onları da həvəsləndirək.

Təşviq din övliyalarının da fərdlərin tərbiyə edilməsində istifadə etdikləri ən uyğun tərbiyə metodudur. Onlar bəzi şəxslərin münasib rəftarını gördükdən sonra onlara hədiyyə verərdilər.

Tənbeh də rəftarın islah olunma metodlarındandır və müxtəlif növ və mərtəbələri vardır:

Birinci mərhələ: Uşağın münasib olmayan rəftarına etinasızlıqla cavab verək. Məsələn, mızıldandığında, yaxud səs-küy salduğunda, yaxud valideynin tərəfindən bir işin yerinə yetirilməsində və ya bir şeyin alınmasında israr etdiyində bu metoddan istifadə etmək yerinə düşər. Bəzən valideynin bu rəftara diqqət göstərməsi həmin rəftarın uşaq tərəfindən daha

da çox edilməsinə səbəb olur, çünkü uşaqlar valideynin diqqətini cəlb etməyə çalışırlar. Bu diqqəti də gördükdə münasib olmayan rəftarı daha çox yerinə yetirirlər.

İkinci mərhələ: Sərt baxışlardan və turşudulmuş sıfət cizgilərindən istifadə etmək narazılığı bildirir. Uşaqlar baxışların və üz cizgilerinin necəliyinə daha çox reaksiya verirlər. Bu metoddan böyükler üçün də istifadə etmək faydalıdır. Məsələn, həzrət peyğəmbər həzrət Fatimənin evindən asılmış pərdələrdən narazı qaldığını xüsusi bir baxışla bildirir. Fatimə (s) də bu baxışı anlayıb, pərdəni götürüb satır və pulunu kasıblara xərcləyir.¹

Üçüncü mərhələ: Eyhamlı danişq üsulundan istifadə etmək. Məsələn, uşaq zibilləri otağa tökdüyündə ona belə deyilsin: "Əgər bizim otağımız təmiz olsa, biz sağlamlığımızı daha çox qoruyarıq." Sonrakı mərhələdə uşağın münasib olmayan hərəkətini təklikdə onun özünə deyin. Daha sonrakı mərhələdə etirazınızı başqalarının qarşısında bildirin. Bu mərhələdə uşaqla heç bir eyb axtarmadan onun münasib olmayan rəftarına qarşı çıxmaliyiq. Yaxud da danlaq və məzəmmət üsuluna keçməliyik. Bəzi valideynlərin məzəmmət üsulu uşağın tərsləşməsinə və münasib olmayan rəftarları daha çox təkrar etməsinə səbəb olur. Uşaqlığı peyğəmbərlə birlikdə keçən Ənəs deyir ki, peyğəmbər heç vaxt məni məzəmmət etmədi və əgər ailədə biri məni danlamaq istəsəydi, ona mane olardı. Uşaqların və yeniyetmələrin münasib olmayan rəftarları çox vaxt zəiflikləri, cahillilikləri, təcrübəsizlikləri və müxtəlif ictimai şərtləri dərk etmədikləri üzündən baş verdiyinə görə onları məzəmmət etmək mənfi təsir qoyur, o cümlədən valideynlə səmimi münasibətlərin pozulmasına səbəb olur.

Dördüncü mərhələ: Bu mərhələ cərimələmək və məhrum etməkdən ibarətdir. Məsələn, uşağın sevdiyi televiziya programını izləməsinə, yaxud dostları ilə oynamasına, sevdiyi

¹ Məclisi, "Biharul ənvar", c. 43, səh: 26 və 83

² Seyyid Əli Hüseynzadə, "Peyğəmbər (s) və əhli beytin yolu", səh:143

oyuncaqlardan istifadə etməsinə icazə verməyək. Daha kiçik uşaqları bir neçə dəqiqəliyə otaqda tək saxlayaq ki, uşaq təklidə oturub münasib olmayan rəftarı haqqında düşünsün. Yaxud, uşaqdan küsək. Bütün bunlar məhrum etmək və cərimələməyin növlərindəndir. Məhrum etmək, gərək elə şəkildə olsun ki, uşaq ata-anasının onu ümumiyyətlə sevmədiyini, yaxud birdəfəlik atdıqlarını təsəvvür etməsin. Buna görə də məhrum etmə, cərimələmə ağır olmamalıdır, belə ki, uşaq onun təsirindən çıxıb münasib olmayan rəftarını tərk etməyə çalışa bilsin. Tənbeh üsullarından biri – etdiyi namünasib rəftarı düzəltməyə uşağı vadər etməkdir. Məsələn: Otağa tökdüyü kağızları toplamasına onu vadər edirik. Yaxud, başqasını vurmuş və ya söymüşsə ondan üzr istəməsini tələb edirik.

Beşinci mərhələ: Tənbehin axırıcı mərhələsi, vurmaq və cəza verməkdir. Məsələn: Söyüş söyən övladına kötək vuran ata, bu üsulla onun gələcəkdə bu hərəkəti təkrarlamasının qarşısını alır.

İslam nəzərində uşağı bədəni qızaranadək vurmaq doğru deyil. Əgər uşağın bədəni qızararsa, valideyn diyə vermelidir. Lakin eyni zamanda Peyğəmbər (s) və imamların praktikasında (əməli metodlarında) öz övladlarını və ya başqa uşaqları vurmaqla tənbeh etmələrinə rast gəlinməmişdir.² Ənəs deyir ki, uşaqlıq illərimi davamlı Peyğəmbərin xitmətində keçirərdim, lakin heç vaxt mənə kobudluq edib bədənimə kötək vurmadi.

Bəzi psixoloqlar döyərək tənbeh etmənin düzgün olmadığını və təsirsiz olduğunu bildirirlər. Onların etiqadına görə bu növ tənbeh uşağın qorxaq olmasına, başqalarına verdiyi zərərə don geydirib yozmasına səbəb olur, nəhayət, uşağa hansı işin pis olduğunu öyrədir, hansı işin yaxşı olduğunu öyrətmir. Bundan başqa onu tənbeh edənə uşaq, mənfi hissələr bəsləyir və tənbehin mövcud olmadığı yerlərdə uşaq həmin rəftarı yenə də həyata keçirir. Bütün bunlardan məlum olur ki, valideyn bacardığı qədər "vurmaq ilə tənbeh" üsulundan çəkinməlidir. Yalnız digər üsullar təsir göstərmədikdə bu üsula keçməli, özü də bədən qızarmayacaq həddə uşağı vurmalıdır və eyni zamanda uşaq nə üçün vurulduğunu dərk etməlidir. Vurmaq – qəzəb və ya intiqam almaq niyyətilə olmamalıdır. Uşaq nə üçün

tənbeh olduğunu dəqiq başa düşüb öz peşmançılığını bildirdikdən sonra valideyn ona mehribançılıq göstərməlidir.

D. Uşağın müxtəlif inkişaf mərhələlərində valideynin xüsusi vəzifələri

Valideynin ümumi qaydalara əsaslanan vəzifələrini bəyan etdikdən sonra uşağın müxtəlif inkişaf mərhələlərində onun xüsusi vəzifələrini açıqlayacaqıq:

1. Doğuşdan öncəki mərhələ: Keçən dəfə də deyildiyi kimi, uşağın xarakter və inkişafında təsiri olan əsas amillərdən biri irsiyyət məsələsidir. Buna görə də uşağın təbiyə olunmasında ən birinci nöqtə - uyğun həyat yoldaşı seçməkdir. İstər qadın, istər kişi ailə qurub yeni nəslin dünyaya gəlməsinə səbəb olacaq şəxsin uyğun xüsusiyyətlərə malik olmasına diqqət etməlidirlər. Valideynin, xüsusilə də ananın iffətli və namuslu olması uşaqda çox ciddi təsir qoyur. El arasında deyirlər: "Xoş anası iffətli olanın halına" (yaxud, anasına bax, qızını al!) Valideynin ləyaqətli olması uşaqda təsir qoyur.

İslam dini nütfə bağlanması keyfiyyəti və cinsi yaxınlığın şəraitinin uşağın xarakterində təsir qoyduğunu bildirir. Buna aid çox əhəmiyyətli tövsiyələr verir. Ər-arvad yaxınlıq zamanı təharətli olmalı və boyunlarına düşən qüsul yerinə yetirilmiş olmalıdır. Əks təqdirdə, bu yaxınlıqdan törəyən uşağın güclü psixoloji xəstəliyə tutulması mümkünkündür. Həmçinin qəmər ayının əvvəli, ortası və axırı yaxınlıq edilməməlidir, əks təqdirdə dölün düşmə ehtimalı və ya həmin problemin meydana çıxmasi mümkünkündür. Cinsi yaxınlıq zamanı başqasını düşünmək, münasib olmayan bədən vəziyyətlərində, münasib olmayan məkanda və zamanda cinsi yaxınlıq etmək yaranan övladda öz təsirini qoyur, bütün bunlar uşaqda cismani, psixoloji, hətta iqtisadi problemlərin özünü göstərməsinə getirib çıxarır. Bu gündü bəşəriyyət öz inkişafına, xüsusilə də texnikada əldə etdiyi inkişafa baxmayaraq, yuxarıdakı məsələlər haqqında heç bir nəzəriyyə irəli sürməyə qadir deyil, lakin Peygəmber (s) və imamların kəlam mənşəyi Allahın onların öhdəsinə vermiş

olduğu elmlərdir. Buna görə də insanlar onu bir əməl programı kimi qəbul etməli və ona əməl etməlidirlər. Beləliklə, cinsi yaxınlıq ədəbləri – uşaqın inkişafında, xarakterində, onun zahiri görünüşündə, sağlamlığında, onun psixoloji və mənəvi sahələrində öz təsirini göstərir.

Uşaq ana bətninə düşdükdən sonrakı dövrə və onun bətnində inkişaf etdiyi dövrə bir çox məsuliyyətlər ananın üzərinə düşür. Ananın qidalandığı bir sıra qidalar və meyvələr uşaqın zahiri görünüşündə təsir qoyur. Hətta bu qidalar uşaqın əhval-ruhiyyəsinə də öz təsirini göstərir. Məsələn: Heyva və yemiş yemək uşaqın üzünü gözəlləşdirir.¹ Ananın qida və bütün maddi ehtiyacları halal maldan olmalıdır. Bunun həm anaya, həm də uşağa təsiri var. Valideyn uşaqın yeməyini və yaşayış vəsaitlərini halal yolla təmin etməlidir.

Ananın mənfi hissələrinin, o cümlədən müsbət məhəbbət duyğularının dölə (ana bətnində) çox təsiri olur. Aparılan təhqiqtərəfən birində məlum olmuşdur ki, ananın dözməyə məcbur olduğu davamlı problemlər və təzyiqlər uşaqda əsəbi problemlərin, xəstəliklərin artmasına, dilinin gec açılmasına, rəftar pozuntularına səbəb olur (Robinzonun “Geri qalmış uşaq” əsərindən).² Qorxu, nifrət, iztirab ananın əsəb sistemində təsir qoyur və bu təsir nəticəsində kimyəvi bir maddə ifraz olub ananın qanına keçir və ananın qanı ilə bir neçə mərhələni keçdikdən sonra körpənin qanına daxil olur. Bu dölü daha çox təhrik edir, bəzən də dölün hərəkətinin neçə dəfə artmasına səbəb olur. Hamilə ananın istər cinsi problemlərdən, istər mənfi hissələrdən, istərsə də xoşagelməz hadisələrdən qaynaqlanan qayğıları heç vaxt döldə təsir qoymadan keçmir; Qəmli anaların övladlarının vaxtından tez doğulması, çəkilərinin yüngül olması, yaxud çox hərəkətli olmaları və kür (yəni ağlağan) olmaları mümkündür.³ Deyilənlərə əsasən, uşaq gözləyən (hamilə) ana və ata sakit bir mühitdə olmalı, müsbət səmimi əlaqələrlə təmin edilməli, bacardıqları qədər dava-dalaş yaradan vəziyyətlərdən qaçmalı və günahlardan qorunmalıdır. Dini ibadətlərin ana

¹ Məclisi, “Biharul ənvar”, c.66, səh: 177 və “Tibbun nəbi (s)” (Peyğəmbər təbabəti), səh:29.

² Robinzon, “Geri qalmış uşaq”. Səh: 190.

³ Masson, “Uşaqın inkişafı və şəxsiyyəti”, səh:81.

tərəfindən icra edilməsi, onun Quran oxuması şübhəsiz uşağın mənəvi inkişafına kömək edir və uşaqda müstəqim, yaxud qeyri-müstəqim təsirlər qoyur.

2. Doğuş mərhələsi və ilk aylar: Ana bətnində 266 günlük müddəti başa vurduqdan, tam insan şəkli aldıqdan və normal vəziyyətə düşdükdən sonra uşaq yeni dünyaya qədəm qoyur. Doğuş mərhələsinin uşaqdakı təsirini də nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Məsələn, ananın doğuş zamanı uzun müddətli huşsuzluğu uşağın əsəb və tənəffüs sistemləri fəaliyyətini zəiflədir; Həmçinin çətin doğuş göbək ciyəsinin uşağın boynuna dolanmasına, doğusda cərrahiyə alətlərinin istifadə edilməsi uşağın zehninin korlanmasına səbəb olar. Bütün bu deyilənlərə görə, doğuş mərhələsində sanitariya məsələlərinə riayət etmək çox zəruridir.

Valideyn doğulmuş körpəni istər qız olsun, istər oğlan – Allah tərəfindən verilmiş bir nemət hesab etməlidir. Valideynin ilk diqqətini özünə çəkən ən mühüm məsələ, uşağın sağlamlığı olmalıdır. Əgər bəzi dəlillərə görə, valideyn uşağın doğulmasını istəmirdisə, uşaq dünyaya gəldikdən sonra müxtəlif rəftar, bədən hərəkətləri və sözlərlə onu istədiklərini bürüzə verməyə çalışılları. Qızı Allahın lütfü, oğlanı isə Onun neməti saysınlar.¹

Uşağın dünyaya gəlməsi ilə əlaqədar təbrik demək, dua etmək və sevinc hissələrini bürüzə vermək lazımdır. Başqalarının sevinc hissələrini bürüzə vermələri valideynə xoş təsir qoyacaq və valideynin övlada öyrəşməsinə kömək edəcək. Övladlarına süd vermək istəməyən analar uşağı meylsiz qucaqlarına alırlar ki, bu da uşaqda guşənişinlik hissələrinin, hətta epilepsiya (beyin əsəb xəstəliyi) ehtimalının yaranmasına gətirib çıxarıır.² Bunun müqabilində övladına meylli və bağlı olan valideynin ayəsində uşağın xarakter sabitliyi özünü bürüzə verir. Valideyn uşağa olan istəyini bürüzə verməyi bacarmasa, uşaq bunu dərk edəcək, dərk etdikdən sonra isə özünə müsbət hissələr bəsləməyəcək və özünü dəyərsiz görəcək. Beləliklə, onun qürur hissi zərbə alacaq və həyatında qarşısına çıxan

¹ Hürr Amili, "Vəsailüş-şıə", c. 15, səh: 143.

² Sirus Əzimi, "Uşaq psixoloqiyası", səh: 106

problemlər müqabilində zəifliklər göstərəcək. Nəticədə qəribə, uyğun olmayan rəftar üçün zəmin yaranacaq.

İslamın təbiyə üsullarından biri uşağın ağızına İmam Huseyn (ə)-in türbətindən və Fərat çayının suyundan sürtməkdir.¹ Uşağın sağ qulağına azan, sol qulağına isə iqamə oxumaq onu dünyadakı həyatının ilk saatlarında Allahı xatırlamaqla, Allahın birliyinə və peyğəmbərin risalətinə şahidlik etməklə tanış edir. Bu arada uşağa ad da seçilir. Uşağa yaxşı və layiqli ad qoymaq valideynin uşağa etdiyi ilk yaxşılıqdır.² Uşağa adın hamiləlik dövründən qoyulması tövsiyə edilir. Ad seçimi şəxs üçün xüsusi təbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Hər kəsin adı onun şəxsiyyətindən söz açır. Yaxşı ad şəxsiyyətə qoyulan ehtiram deməkdir, istər-istəməz başqalarının da ehtiram qoymasına səbəb olur. Ad insanın ömrünün sonunadək, hətta qiyamət gününədək onunla birgədir. Ad sahibi özünü adı ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Məsələn, Hürr adını daşıyan şəxs öz hürriyətini (azadlığını) qorumağa çalışır. Bunun müqabilində pis ad şəxsin ehtiramsızlıq görməsinə, xüsusilə də şəxsin uşaqlıq və yeniyetməlik dövrlərində ələ salınmasına və şəxsiyyətinin zədələnməsinə səbəb olur.³

Yeni dünyaya gəlmiş körpə üçün icra edilməsi lazıim gələn işlərdən biri də onun üçün qurban keşmək, əqiqə etmək və qonaqlıq vermək, nəhayət, onun sağlamlığı üçün sədəqə verməkdir.

Uşağın cismani, əxlaqi və psixoloji inkişafına təsir edici amillərdən biri də ana südü ilə qidalanmaqdır. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən ən çoxu iki yaşınadək ana südü ilə qidalanmalıdır. Hətta süd verən qadının üz gözəlliyi və cirkinliyi uşağa sirayət edir. Diqqəti çəkən maraqlı nöqtələrdən biri də körpəyə müəyyən müddət ərzində süd verən qadının, İslam qanunlarına əsasən körpənin anası hesablanmasıdır və evliliyə aid bəzi qanunlar burada da icra edilir. Psixoloqlar ana ilə körpə arasındakı bədən təmasılə bağlı tədqiqatlar aparmışlar: Meymun balalarını analarından ayırib qəfəsə salmış və qəfəsədə onlar üçün iki sünə analar qoymuşdular. Analardan biri simdən

¹ Hürr Amili, "Vəsailüş-şıə", c. 15 səh: 135.

² Küleyni, "Kafi", c. 6, səh: 18

³ Seyyid Əli Hüseyni zadə, "Peyğəmbər və Əhli-beytin təbiyə üsulu", səh: 67.

hazırlanmışdı və ona süd dolu əmziklər birləşdirmişlər ki, balalar ondan süd yesinlər. Digərinə isə yumşaq paltarlar geyindirmişdilər, lakin körpələrə süd vermirdi. Meymun balaları ən çox yumşaq parçadan hazırlanmış ananı qucaqlayırdılar, yalnız acdiqları zaman simdən hazırlanmış anaya etina edirdilər. Qorxduqda yenə parçadan hazırlanmış anaya tərəf qaçıր və onu qucaqlayırdılar.¹ Bu təcrübədən aydın olur ki, qidakdan əlavə ananın yumşaq bədən təmasları da körpəyə əmin-amanlıq və sakitlik hissləri bağışlayır.

3. Uşaqlığın ilk mərhələsi (məktəbə getməzdən öncəki dövr): uşaqlığın ilk illərində uşağın ana qayğısına ehtiyacı daha güclü olur. Bu ehtiyacın bir hissəsi bədən təması yolu ilə - uşağı qucaqlamaq, sinəyə basmaq və öpmək vasitəsilə təmin edilir. Valideyn uşağına bağışladığı hər öpüş müqabilində cənnətdə bir dərəcə qazanır.² Ağlayan körpəni sakitləşdirmək və ona səbr etmək üzərində çox təkid edilmişdir. Bir gün Peyğəmbər(s) ağlayan bir körpəni sakitləşdirmək namine namazını süretilə başa çatdırıldı.

Bələliklə, körpəni başlı-başına qoymaq və onunla kobud rəftar etmək doğru deyil və bu cür rəftar uşağa məxsus şərtləri dərk etməməkdən qaynaqlanır.

Uşağın həyatında oyunun mühüm rolu

İlk uşaqlıq mərhələsindəki mühüm məsələlərdən biri də təbii mühitlə, müxtəlif əşyalar və şəxslərlə tanışlıqdır. Əşyalarla və şəxslərlə oynamaq mühitin tanınmasına kömək edən bir vasitədir. Bu dövrdə uşağın ən çox başını qatan fəaliyyət – oyundur; o, çox az bir zamanı müəyyən təlimə həsr edir. Peyğəmbər (s) buyurur ki, icazə verin, uşaqlar birinci yeddi ili (yeddi yaşınadək) oyunla məşğul olsun, bundan sonra onların təlimi ilə məşğul olun.³ Şübhəsiz ki, uşağın təlim-tərbiyəsi o, doğulduğu ilk günlərdən başlayır, lakin ilk uşaqlıq illərində

¹ Masson, "Uşağın inkişaf və şəxsiyyəti", səh: 143.

² Hürr Amili, "Vəsailüs-şıə", c. 15, səh: 194 və 202-203.

³ Hürr Amili, "Vəsailüs-şıə", c. 15, səh:194

çəkinməli olduğu təlim – rəsmi, nizamlı və xüsusi bir programda əsaslanan məsələlərin öyrənilməsilə bağlı olan məşğuliyyətdir. Peyğəmbər (s) və məsumlar nəinki uşağın oyunla məşğul olması üzərində təkid edir, hətta özləri dəfələrlə uşaqlarla oyuna qoşularılar.¹

Sual meydana çıxır ki, oyunun nə böyük əhəmiyyəti vardır ki, Peyğəmbər və məsumlar bu qədər onun üzərində təkid etmişlər? Peyğəmbər (s) buyurur: "Yanında uşaq olan kəs, (uşaqla) uşaqlıq etməlidir." Əli (ə) buyurur: "Uşağı olan gərək onunla uşaqlıq etsin!" Aydın məsələdir ki, uşağın tərbiyəsində oyunun bir neçə yönən fövqəladə təsiri vardır və burada onların bəzisini qeyd edəcəyik:

1. Oyun uşağın təbii və əsaslı ehtiyaclarından biridir. Bu ehtiyacın qarşısını almaq – ruhi xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Uşaq qidalanma nəticəsində enerji toplayır və bu enerji onun bədənindən çıxmalıdır. Enerjinin uşağın bədənində çıxması isə oyundan başqa yolla mümkün deyil. Enerji çıxmadiqda isə bir sırə xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. İmam Kazim (ə) bu haqda buyurur: "Müstəhəbdir övlad, uşaqlığında oyunla, atılıb-düşməklə məşğul olsun ki, böyüyəndə həlim olsun." Sonra buyurur: "Bundan qeyriyi layiq deyil."² Yəni əslində insan, uşaqlığında dalaşqanlıq ruhiyyəsini, qorxularını, şübhələrini oyunla təmin etməlidir ki, böyüyəndə həlim olsun. Həyatda uşaqların qarşılaşdıqları nakamlıqlar və məhrumiyyətlərlə əlaqədar batınlarda düyünlər (nisgillər) yaranır və bu düyünlər ancaq oyun vasitəsilə boşala bilər. Uşaq hər oyunda qazandığı müvəffəqiyyət sayəsində həyatdakı nakamlıqlarını, nisgillərini unudur, yaxud oynayarkən qışqıraraq və ya dostları və oyuncaqları ilə məntiqli şəkildə oynayaraq içindəki düyünləri boşaldır. Bu onun daxilən sakitləşməsinə səbəb olur. Psixoloqlar oyunla bağlı bir sırə nəzəriyyələr irəli sürmüşlər, o cümlədən Spenserin "Əlavə enerjinin xərclənməsi" nəzəriyyəsinə görə insan bədənidə bir qədər enerji vardır və bu enerji bəzən məqsədli, bəzən də məqsədsiz fəaliyyətlərle

¹ Seyyid Əli Hüseyni zadə, "Peyğəmbər və Əqli-beytin tərbiyə üsulu"

² Məclisi, "Biharül ənvar", c. 42, səh: 294

(oyun kimi) xərclənir. Oyundan başqa xüsusi bədən fəaliyyəti olmayan uşaqlardan bu enerji oyun vasitəsilə çıxır. Oyuna aid nəzəriyyələr bununla bitmir, digər nəzəriyyələri – məsələn: Zazarusun "Yorğunluğun dəf edilməsi" nəzəriyyəsini, Patrikin "Bədənin cilası (təmizlənməsi)" nəzəriyyəsini, Mekduqalın "Məşqdən öncə, yaxud həyat məşqi (sınağı)" nəzəriyyəsini də bunlara əlavə etmək olar. Bu gün psixoloqlar uşaqların problemlərini oyunlar vasitəsilə həll etməyə çalışır və onların psixoloji problemlərinin dəf olması üçün müxtəlif oyunlar icad edirlər.

2. Oyun – hərtərəfli və ahəngdar inkişaf vasitəsi, çünki müxtəlif növləri vardır. Uşaq bu növlərdən hansınısa seçməyə məcburiyyət hiss etmir, əksinə, hər saat və müxtəlif yaş dövrlərində bu oyun növlərindən birinə üz tutur. Beləliklə, bu oyunlardan hər biri uşağın vücudunda və xarakterində bir, yaxud bir neçə müxtəlif cəhətləri inkişaf etdirir.

İlk uşaqlıq yaşlarında oyun beş hiss üzvünün güclənməsində, həməhəngliyində və kontrol edilməsində böyük rol oynayır. Uşaq bu yaşlarda öz hissələrini ya oyunda işlətdiyi oyuncaya, yaxud onunla oyunda iştirak edən fəndlərə bildirir, öz qorxu və şübhələrini çölə tökür, sevməyi təcrübədən keçirir və öyrənir ki, həmişə sevilmək olmaz, bəzən qəzəb hədəfinə də çevirilmək lazımdır. Eyni zamanda bəzən sevmək, bəzən isə qəzəblənmək lazımdır. Uşaq oyunda bəzən gülür, bəzən də ağlayır. Nəhayət, hissələrin bu yolla normallaşmasına nail olur. Pyajenin nəzəriyyəsinə görə oyun, uşağın zehni inkişafında dirilik və həyat rolunu oynayır, hansı ki, onun əlamətləri insanlıq həyat və rəftarında müşahidə edilir. Oyun ən azı iki cəhətə görə uşağın zehni və qavrayış inkişafında təsir qoyur:

Birinci: Oyun oynayarkən oyuncaq növləri, şəxslər və oyunun vəziyyətləri ilə tanışlıq əldə edir. Bu zaman oyunla bağlı mübhəm qalan sual növləri də uşağın zehnini özünə cəlb edə bilər. Həmin sualların üzərində düşünməklə uşağın zehni açıla və inkişaf edə bilər.

İkinci isə oyun uşağın dilini açır və dilin açılması yenə də zehnin və qavrayışın inkişafına təsir göstərir.

3. Oyun, uşağın özü haqqında və başqalarının uşaq haqda tanışlıq əldə etməsi üçün bir vasitədir. Uşaq oyun zamanı öz

zəif və qüvvətli cəhətlərini bürüzə verir; Nigarəncılıqlarını, nifrətini və məhəbbətini bildirir. Beləliklə, həm özü, həm də oyunda ona yoldaşlıq edənlər və onu müşahidə edənlər onun zəif və güclü tərəflərini tanıyırlar. Yaxşı olar ki, uşağın tərbiyəsi ilə məşgül olan valideyn və tərbiyəçilər oyun zamanı uşaqda müşahidə etdikləri xüsusiyyətlər üzərində işləsinlər.

4. Uşaqlar üçün uşağa oyunun digər dəyəri, təlim xarakterini daşımasıdır. Uşaqlar oyunun sayəsində yeni şeylər öyrənir, onların söz xəzinəsi genişlənir, müxtəlif rəngləri, şəkilləri, əşyaları yaddaşlarına həkk edirlər. Həmçinin ictimai qayda-qanunlarla, ictimada özünü aparmaq ədəbləri ilə tanışlıq əldə edirlər. Ümumiyyətlə, yeddi yaşa qədər uşağın öyrənməsi əməli surətdə olur, əməli surətdə olmadıqda öyrənə bilmir. Yeddi yaşındakı uşağın oyundan başqa işi olmadığı üçün, hər cür təlim oyun əsnasında baş verməlidir. Uşaq öz-özlüyündə oyuncاقlarla oynadıqda və ya başqa uşaqlarla oynadıqda bir çox şeyləri kor-koranə öyrənir. Lakin valideyn və tərbiyəçilər bu oyunları programlı şəkildə hazırlayıb nəzarət etsələr, öyrənmənin (təlimin) keyfiyyəti çox fərqlənər.

Məsumlar (ə) oyunun inkişafla bağlı cəhətlərindən əlavə təlim yönünə də diqqət edərdilər. Məsələn: İmam Sadiq (ə) uşaqlığında başqa uşaqlarla oturub müəllim olar, onlar isə şagird olardılar. İmam meyvənin adını, ağacda və ya kolda bitməsini, rəngini, dadının turş, ya şirin olmasını hansı fəsildə bitməsini soruşardı. Meyvənin adını tapan müəllim olardı, İmam da keçib digər şagirdlərlə oturardı. Bəzən İmam (ə) dostlarının oyunda cığalbazlıqlarına görə oyunu tərk edər və digər dostlarının xahişi ilə yenidən oyuna qayıdır. Başqa bir oyunda İmam (ə) müəllim olar, bir sözü (məsələn: Əşşəraiyyə) deyər və digər uşaqlar da həmin sözü təkrarlayardılar, sonra İmam (ə) həmin sözlə eyni vəzndə olan başqa bir sözü deyərdi, lakin uşaqlar yenə də əvvəlki sözü təkrar etməli idilər. Beləliklə, səhv edən və ya çəşan oyunu tərk edirdi. Bu yol ilə İmam (ə) uşaqların tələffüzünü və diqqətlərini gücləndirirdi.¹

¹ Murtaza Məntiqi "Tərbiyə psixologiyası" səh: 559.

Uşaqların oyunları haqqında bir neçə mühüm nöqtə:

1. Müxtəlif bəhanələrlə uşağın təbiət qoynunda oynamasının qarşısını almamalıyıq. Səhl ibn Səd deyir: Peyğəmbər (s) uşaqların torpaqla oynamasına tərəfdar idi. Peyğəmbərin (s) yaranlarından biri uşaqların torpaqla oynamasına mane olmaq istədikdə, Peyğəmbər (s) buyurdu: “Dəymə qoy oynasınlar, çünki torpaq uşaqların otlağıdır!”

Peyğəmbərin (s) torpağı otlağa bənzətməsinin səbəbi bu idi ki, heyvanlar otlaqda otlayıb kökəldikləri kimi, uşaqlar üçün də ən yaxşı inkişaf vasitəsi torpaq, təbiət və onlarla temasda olub oynamaqdır.

2. Məsumların təbiyə üsulundan əldə edilən digər məsələ budur ki, uşaqların valideynləri, təbiyəçilər və s. şəxslər uşaqlarla birlikdə bəzi vaxtlar oyunda iştirak edib onlara yoldaşlıq etsinlər. Böyükler uşaqların oyunlarına qoşulmaqla – birincisi: yeni oyuncاقlardan istifadə üsulunu və yeni oyunları onlara öyrədə bilər, ikincisi: bu yolla bəzi əxlaqi səciyyələri uşaqlara təlqin edər, yaxud onlara ictimai və əxlaqi qanunları öyrənməkdə kömək edərlər; üçüncüsü: böyüklerin oyuna qoşulması uşaşa hörmət etmək və şəxsiyyət, dəyər vermək anlamına gəlir. Çünki böyükler oyuna qoşulduğda uşaqlar onlara və oyunlarına dəyər verildiyini hiss edirlər.

3. Uşaqla oynayarkən ona göstərişlər verib böyük kimi davranışmamaq lazımdır. Məsumların dediyi kimi, uşaqla uşaq olmaq gərəkdir ki, o, özünü sərbəst hiss etsin. Məsumlar hətta uşaqlara minik də olurdu.

4. Uşağı çox həvəs göstərdiyi oyundan ayırmaq olmaz. Buna zəruriyyət yarandığında elə etməliyik ki, uşaq öz istəyi ilə oyundan əl çəksin. Oyunu başqa oyunla əvəz etmək istədikdə də zorla deyil, uşağın istəyilə etmək lazımdır.

Həmçinin uşaqları xüsusi bir oyuna və ya xüsusi bir şəxs ilə oynamamağa da məcbur etmək olmaz. Bu haqda Peyğəmbərdən nəql edirlər ki, o, bir gün bir küçədən keçərkən uşaqların başı oyuna möhkəm qarışmışdı, yalnız bir uşaq bir guşədə pərt vəziyyətdə oturmuşdu. Peyğəmbər (s) ona yaxınlaşıb salam verdi. Sonra soruşdu: “Sən nə üçün oynamırsan?” Uşaq cavab

verdi: "Mənim paltarım köhnə olduğu və atam da olmadığı üçün oyuna almırlar." Peyğəmbər bu uşağı qucağına alıb Fatimənin evinə apardı və qızından soruşdu: "Sənə qardaş gətirməni istərdinmi?!" Sonra buyurdu: "Qızım, bir qədər su və uşaqlarının paltarlarından da bir dəst gətir." Fatimə belə də etdi və Peyğəmbərin köməkliyi ilə uşağı yuyundurub ona təmiz paltar geyindirdilər. Saçını daradıqdan sonra Peyğəmbər onu küçəyə apardı və digər uşaqların gözləri qarşısında onunla oynamaya başladı. Həmin uşaqlar Peyğəmbərin(s) yanına gəlib soruştular: "Bizimlə nə üçün oynamırsan?" Həzrət buyurdu: "Sizinlə bir şərtlə oynayaram ki, siz bu uşaqla da oynayasınız." Sonra həmin uşağı onların arasına göndərdi və birlikdə oynamaya başladılar.¹ Uşağın ehtiyac duyduğu şeylərdən biri də əmin-amanlıqdır. Bu ehtiyacın təmin edilməsində - uşaqla valideynin qarşılıqlı etimadı və səmimi bir mühitin mövcud olması böyük rol oynayır. Çox kiçik, hətta stəkanın sınması qədər kiçik hadisələr uşağın dəhşətə gəlib qorxmasına səbəb ola bilər, çünki o, heç nədən məlumatı olmayan kiçicik bir cüssədir. Ailə öncədən uşaq üçün əmin-aman bir mühit yaratmağa çalışmalıdır. Bəlkə də möhkəm ailə həyatında ən mühüm məsələ - müəyyən keçmiş və münasib gələcək nöqtəyinənəzərdən uşaq üçün əminlik hissinin təmin edilməsidir. Uşağa onun körpəlik hərəkətlərindən və gələcəkdə etməli olduğu işlərdən danışmaq lazımdır ki, xarakteri tədricən formalaşın.

Valideynin boynundakı məsuliyyətlərdən biri uşaqda öz izzətinə müsbət yanaşmanı icad etmək üçün ilk növbədə, onu sevdiyimizi ona anlatmalıdır. Uşaq özüne dəyər verməlidir ki, onda olan istedad və potensial bacarıq aktivləşsin, yaşamağa həvəsiartsın.

Uşaqda öz izzətinə müsbət yanaşmanı icad etmək üçün ilk növbədə, onu sevdiyimizi ona anlatmalıdır. Hər şeydən çox məhəbbət uşağın inkişafı üçün zəruridir.

İkincisi uşağa ehtiram bəsləməkdir. Uşağın hüquqlarına diqqət etməli, danışiq və rəftarlarımızda bu hüquqlara riayət etməliyik. Onun şəxsiyyətinə hörmət qoymalı, onu təhqir edib danlamadan çəkinməliyik. Uşaqla münasib dialoq qurmaq və

¹ Muhəmməd Əli Kərimi Niya, "İctimai tərbiyə örnəkləri", səh: 158

onun sözlərinə qulaq asıb diqqət etmək valideynin borcudur. Hələ danışmağı tam öyrənməyən uşaqlar münasib cavablar eşitməyə ehtiyac duyurlar, nəinki etinasızlığa və məsxərə edilməyə (Stenhaus, "Uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünə etimadı tərbiyə etmənin açarları", səh 29-30 və 36.) Uşağın təriflənmə ehtiyacına əhəmiyyət verməliyik və yalnız cazibədar, yaddaşı iti, sağlam uşaqları tərifləməməliyik. Burada fərdi fərqlərə diqqət etməli, hər uşağı öz qabiliyyəti həddində tərifləməliyik. Hətta bəzən qabiliyyəti daha az olan uşaqları daha çox tərifləməliyik, çünkü onların praktiki olaraq inkişaf etmələri üçün fürsət çox azdır və biz bu əməlimizlə onlardakı bu az bacarığın çıxırlanməsinə zəmin yaradırıq.”¹

Üçüncü uşaqlarda öz izzətinə dəyeri və özünə güvəni tərbiyə etmək üçün onların müstəqillik və məsuliyyət qəbul etmə ehtiyacına diqqət etməliyik. Uşağın gündəlik işlərini, məsələn: xörək yeməsini, paltar geyinməsini, yuyunmasını tədricən onun öz öhdəsinə qoymalıyıq. Bir çox uşaqlardan: "Ver mən özüm edim"- demələrini eşidirik. Bu onların müstəqillik və hər hansı bir məsuliyyəti öz öhdələrinə götürmə ehtiyacını göstərir. Müasir ailələrdəki uşaqlar üçün özünə güvenmə fürsəti olduqca azdır, çünkü onların ehtiyacları çox sürətlə validynləri tərəfindən təmin edilir. Uşağa yeni məharətini göstərmək fürsətini vermək, onun yeni təcrübə kəsb etməsinə və xatircəm olmasına səbəb olur. Bu uşaqların öz valideynlərindən qazandığı ən böyük mükafatdır.²

4. Uşaqlığın ikinci mərhəlesi – məktəb dövrü: Bu dövrde uşaq elmlərin öyrənilməsinə, ictimai-dini, adət-ənənələrin qəbul olunmasına hazır olur. Bu dövrde uşaq özü də bütün vaxtını oyuna sərf etməkdən yorulur və lazımı təlimlər üçün sabit bir proqrama ehtiyac duyur. Bu dövrde valideynin nəzarəti daha da güclənməlidir, çünkü məsuliyyət dövrü başlamışdır. Bu hissədə valideynin vəzifələrini üç sahədən bəyan edəcəyik:

a) Məhəbbət və ictimai hissələrin tərbiyəsi

¹ Stenhaus, " Uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünə etimadı tərbiyənin açarı", səh: 37

² Stenhaus, " Uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünə etimadı tərbiyənin açarı", səh: 38-42

b) Dini və əxlaqi tərbiyə

c) Elmlərin təlimi və məktəbə getmək

a) Məhəbbət və ictimai hisslərin tərbiyəsi haqqında bunu deyə bilərik ki, bu dövrdə uşağın səmimiyyət və məhəbbətinə daha çox diqqət etməli, bu hisslərin təmin edilib nəzarət altında saxlanılmasına zəmin yaratmalıdır. Həmçinin, uşağın başqaları ilə ictimai rəftarlarına diqqət etməliyik. Onu ictimai əlaqələrdə zəiflik və ya guşənişinlik göstərməsindən çəkindirməliyik. Uşaq ictimai əmin-amanlığa ehtiyac duyur, yeni başqalarının onu tərk etmədən və təhdid etmədən yanında olmasını istəyir. Uşağın məktəbə getməsi ilə ictimai əmin-amanlığa duyduğu ehtiyac yeni bir şəkil alır. O, bir tərəfdən valideynlə, xüsusilə də ana ilə uzaqlaşma məsələsi ilə üzləşir, digər tərəfdən də yeni şəxslərlə münasibət qurur ki, bu münasibətlər özü də əmin-amanlıqla yanaşı olmalıdır. Bu yaş mərhələsində uşağın məhəbbətə olan ehtiyacı valideynlər tərəfindən başqa şəkildə təmin edilməlidir. Bu mərhələdə uşağı öpmək, qucaqlamaq, nəvaziş göstərmək bir qədər azalır, lakin valideyn bu cür rəftarı xüsusi fasılələrlə və ifrata varmadan davam etdirməlidir. Uşaq ailədən əlavə müəllimlərin də səmimi münasibətlərinə ehtiyac duyur. Valideyn məktəbdə də uşağın bu ehtiyaclarının təmin edilməsinə diqqət etməli və ona fərq qoyulmasına, pis münasibət bəslənilməsinə imkan verməməlidir.

Uşağın ağlı inkişaf etdikcə ehtirama olan ehtiyac daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq evə daxil olduqda onu qarşılıamaq, uşaqlara salam vermək, onlara aid hüquqlar üçün onlardan icazə almaq peygəmbərə (s) xas rəftardandır. Qonaqlıq vaxtı uşaqları dəvət etmək, camaat namazı qılındıqda uşaqlara ön sıralarda yer vermək, nəinki arxa sıralara göndərmək, xəstə uşaqları yoluxmaq, uşaqları hörmətlə çağırmaq din övliyalarının həmişəlik üsullarındandır. Onlar öz övladlarını məhəbbətlə, ehtiramla, "mənim əziz balam" deyə səslərdilər. Nə özləri uşaqlarla kobud rəftar edər, nə də başqalarına bu icazəni verərdilər. Dua zamanı uşaqlardan dua etmələrini və amin demələrini istərdilər. Bu onların uşaqlardakı mənəvi şəxsiyyətə inamlarının nişanəsi idi. Uşaqlar böyüdükçə bəzi sualların cavabını onların öhdəsinə qoyardılar ki, onlarda məsuliyyət qəbul etmə hissləri güclənsin.

Valideyn bu üsullardan istifadə edərək bacardığı qədər uşağa ehtiram qoymalıdır ki, o da özünə müsbət duygular bəsləsin və ictimai şəraitlə və şəxslərlə üz-üzə gəldikdə heç bir zəiflik və xəcalət hiss etmədən, özünə inamla münasib addımlar atsın. Valideynin məsuliyyətlərindən biri də uşaqda dialoq məharətini gücləndirməkdir. Buna görə də valideyn özü çox səbrlə söhbət etməli, başqalarının və övladının söhbətlərinə qulaq asmalıdır. Buna görə övladdan bir mövzunu bize danışmasını xahiş etməli, sonra onun sözlərini necə dərk etdiyimizi uşağa anlatmalı və ondan soruştırmalıyıq: "Mən səni düzmü başa düşdüm?" Uşağa dostluq və düşmənçilik hisslerinin keyfiyyətini, onların həddini, onlara uyğun əks təsirini, dostluqda və düşmənçilikdə orta həddi qorumağı öyrətməliyik. Uşaq ictimai məharətləri, yəni ictimai əlaqələri və dostluğu özündə tərbiyə etməlidir. Biz dostluğunuşağıın həyatında bir reallıq kimi qəbul etməyi bacarmalıyıq və düzgün dostluq şərtlərini ona göstərməliyik.

b) Bizim övladlarımız Allaha meyl edən fitrətlə dünyaya gəlirlər.¹ Bu fitrətin tərbiyə edilməsi də valideynin üzərinə düşür. Bizim övladlarımızın səadəti və sağlamlığı onlarda dini və əxlaqi hisslerin tərbiyə edilməsinə bağlıdır. İlahi peyğəmbərlərin ən mühüm hədəfləri insanlardakı Allaha bəndəlik hissini və əxlaqi inkişaf etdirməkdir. Bu məsələdə sözsüz ki, müxtəlif amillərin – irsiyyətin, təbii mühitin və cəmiyyətin təsiri var. Valideyn uşağı düşüncəsinə uyğun və tədricən etiqad, əxlaq və dini vacibat məsələləri ilə tanış etməlidir. Bunu sözləri ilə yox, rəftarı ilə etməlidir. Burada ən yaxşı üsul uşaqla səmimi münasibəti qoruyub ona dindarlıq və əxlaqla bağlı münasibəti örnək verməkdir.

c) Bu gün uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələsində ən mühüm rolu məktəb öz üzərinə götürmüştür. Bu məsələ ilə bağlı valideyn bir neçə nöqtəyə riayət etməlidir: Uşağın cismi və ağılı məktəbə uyğun şəkildə inkişaf etməmiş onu məktəbə göndərməsin, əksinə əvvəlcə uşağın valideynə və evə bağlılığını tədricən azaltsın. Övladın müəllimlərlə anlaşmasına və əlaqəsinə əhəmiyyət versin. Övladın yanında məktəb və onun işçiləri haqqında yaxşı sözlər danışın. Müəllimə hörmət edib,

¹ "Rum" surəsi (30), ayə 30.

övladını buna təşviq etsin. Övladı ilə ədalətlə davransın və ona bacarığından artıq şeyləri yükləməkdən çəkinsin. Nəhayət, övladında təhsillə əlaqədar zəiflik müşahidə etdikdə onun kökünü axtarib həlli üçün addımlar atsin. Ata-ana bu dövrde uşağın qidalanmasına, sağlamlığına və psixoloji durumuna xüsusi diqqət göstərsinlər. Uşağın fərdi xüsusiyyət fərqi nəzərə alınsınlar. Uşaqda xarakterin tərbiyə edilməsinə, cismani, səmimi, ictimai və idrakı inkişafına kömək etsinlər. Uşaqdakı müxtəlif həvəs və xəyal qüvvəsini tərbiyə etsinlər. Nəhayət, uşağın təlim-tərbiyə programına əhəmiyyət versinlər.

5. Yeniyetməlik mərhələsi: Keçən dəfə dedik ki, yeniyetməlik sanki, ikinci dəfə dünyaya gəlməkdir və ikinci dəfə dünyaya gəlmənin çox böyük zəhməti və çətinliyi var. Bu mərhələdə valideyn yeniyetmənin psixoloji xüsusiyyətlərini, problemlərini və ehtiyaclarını ilk növbədə tanımalı, sonra bunlarla üzləşdikcə onlara uyğun rəftar etməlidir. Bu hissədə önce bu dövrün xüsusiyyətlərini aşaşdıracaq, sonra valideynin vəzifələrini qeyd edəcəyik.

a) Yeniyetmeliyin xüsusiyyətləri: Yeniyetmə cismanı sahədə çox sürətli dəyişkənliliklərə qarşılaşır. Ayaq, bədən, boy çox sürətə inkişaf edir. Bu zamandan başlayaraq yeniyetmənin inkişafında bir qədər uyğunsuzluq özünü göstərir. Bəzi hissələrdə əzələ inkişafi boy inkişafından geri qalıb və boy ilə əzələlər arasında uyğunsuzluq meydana çıxır. Bu bir qrup yeniyetmələrdə əzələ ağrılarının özünü göstərməsinə səbəb olur. 10,5-14,5 yaşa qədər oğlanların və qızların boyu sürətə inkişaf edir, ən çox qızlarda öz son həddinə çatır. Sümüklərin böyüməsi yeniyetmələrdə hərəkət uyğunsuzluğunun özünü göstərməsinə səbəb olur. Belə ki, yeniyetmə bir müddət ayaq və əllərinə kamil şəkildə nəzarət etməyə nail ola bilmir. İnkışaf sürətlənib, daxili orqanların tədrici böyümə bərabərliyi nizamından çıxdığına görə yeniyetmənin iştahası artır, bu da onun kökəlib çəki vəzninin artmasına səbəb olur. Bəzi yeniyetmələrin üzlərində yağlı və şirin yeməklərin təsirindən, hətta nigarançılıqların və iztirabların nəticəsində civzələr (prişiklər) çıxmaga başlayır.

Yeniyetmənin bədənində baş verən dəyişkənliliklərin mühüm bir hissəsi cinsi yetişkənliliyə aiddir. Yeniyetmədə cinsi

hormonların inkişafı öz ardından xüsusi cismani dəyişkənliliklər gətirir. Cinsi yetişkənlilikdən qaynaqlanan zahiri dəyişkənlilikdən biri də tənasül üzvlərinin ətrafında və oğlanların üzlərində tüklərin bitməsidir. Oğlanlarda cinsi orqanlar kamilləşir və ilk dəfə sperma ifraz olmağa başlayır. Qızlarda cinsiyət hormonları yumurtalıqların böyüməsinə səbəb olur. Yumurtalıqlarda qadın cinsiyət hormonları əmələ gelir. Qızların bəzi bədən üzvləri, o cümlədən sinələr oğlanlarından fərqli inkişaf edir. İkinci cinsiyət əlamətlərinin əmələ gəlməsi, xarici cinsiyət orqanlarının böyüməsi – cinsiyət hormonlarının qüvvətlənməsinin nəticəsidir. Tüklərin bitməsindən əlavə dəri vəzilərinin, səs tonunun (oğlanlarda səsin alçalıb – sıması, qızlarda zilə qalxması) dəyişməsi – ikinci cinsiyət əlamətlərindəndir. Cinsi yetişkənliyin təsiri nəticəsində uşaqların aydın və şəffaf səsləri gözlənilmədən dəyişir, bəzən oğlanlarda səs çox kobudlaşır. Qızlarda, yumurtalıqların follikulalarında yumurta hüceyrələrin yetişməsi aybaşının baş verməsinə səbəb olur. Təqribən qızların 96% (yüzdə doxsan altı faizi) 12 yaş 48 günlündə cinsi, fiziki və əqli yetişkənliyə çatırlar. İlk aybaşı, qızların cinsi yetişkənliyə çatmasının əlaməti olsa da, hamiləliyə hazırlıq bundan bir qədər sonra, yəni on beş yaşında başlayır və bu zaman sinələr də böyüür.¹

Yeniyetməlik dövrünün yetişkənlik növlərindən biri də düşüncə dəyişkənlilikləridir. Pyaje, yeniyetməlik dövrünü səthi məntiq əməliyyatlarının özünü bürüzə vermə dövrü adlandırır. Bu mərhələdə yeniyetmə öz zehnini reallıqlar sahəsində işə salıb, öz təsəvvürlərində məntiqi üssulları icra edə bilər. Bu dövrdə uşaq, bir məsələnin məntiqi yollarını onun həqiqi məzmununa diqqət etmədən düşünüb tapa bilər. Yeniyetmənin düşüncə dairəsi genişlənir, düşüncələri dərinləşib mürəkkəbləşir.² Yeniyetmənin düşüncə dairəsi genişləndiyi kimi, lügət xəzinəsi də (söz xəzinəsi) dolğunlaşır, onun üçün hesab (riyaziyyat) məharəti adiləşir, istedadları özünü göstərməyə başlayır və bu zaman təhsillə bağlı maraq göstərdiyi ixtisası seçə bilər. O, qeyri-müstəqim, mücərrəd məsələlər ətrafında

¹ Fərzanə Səmədi, "Yeniyetməlik və onun fərqlilikləri", səh: 41.

² Əli Misbahı "Inkişaf psixologiyası", c.2 səh: 617.

düşünür və müxtəlif ictimai məsələləri analiz (təhlil) etməklə məşğul olur.

Yeniyetməlikdə əsaslı dəyişkənliliklərdən biri də uşaqlığa aid hiss və duyğuların başqalaşmasıdır. Yeniyetmələrin duyğuları özünü, adətən çox şiddetli şəkildə bürüzə verir. Bundan əlavə onlar çox tez təsire düşürlər. Duyğularının dəyişkən tipli olmaları onları hürkütmür, hər şeyə çox sürətlə reaksiya verir və sonra peşman olurlar. Yeniyetmələrin duyğulara verdiyi eks-cavabın sabit olmamasının səbəbi, bəlkə də daxili orqanlardakı dəyişkənlilikdir, bu dəyişkənlilik onları daha çox təhrik edir. Ailə münəaqışələri, yetişkənliliklə bağlı dəyişkənliliklər, ictimai şübhələr yeniyetmələrdə sıxıntıların yaranmasına səbəb ola bilər. Qorxudan, insanların tənqid və danlağından qaynaqlanan kədər, günün reallığı ilə uyğunlaşmayan arzular yeniyetmələrə xas olan halətlərdəndir. Yeniyetmələrdə orqan yetişkənliyi ilə yanaşı xarakter yetişkənliyi də özünü göstərdiyindən onlar müstəqillik istəyirlər. Belə ki, öz işlərini öz öhdələrinə götürmək, özü ilə bağlı qərarları özləri vermək, öz dostlarını özləri seçmək və özlərinin qoyduqları programla yaşamaq istəyirlər. Psixoloji yetişkənlilik, yeni valideyndən ayrı yaşamaq bacarığı maraqlı və ümidverici olsa da, qorxuludur. Uşaqlıqda şəxsin idealı və məhəbbət hədəfi valideyn olsa da, yeniyetməlik yetişkənliyi onun valideynlə münasibətini dəyişir və onun üçün digər şəxslər və dostlar da əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqilliyə doğru inkişafın özbaşınalıq olmadığına diqqət etmək lazımdır. Yeniyetmə öz müstəqilliyini ailədə qazanmağa başlayır, yeni özünə bərabərlik, seçim və qərar vermə hüququ tələb edir. Yeniyetmə valideynin iqtidarlığına qarşı çıxa bilər və bununla da bağlı ailə üzvləri arasındaki bərabərlik bir qədər pozula bilər. Valideynlə yeniyetmə övladın nəzərləri arasında ixtilafın yaranması təbiidir.¹

Yeniyetməliklə bağlı məsələlərdən biri də mənlik böhranıdır. Mənlik – fərdin başqaları ilə özü arasında qoyduğu fərqdən ibarətdir ki, onun fikir və düşüncə tərzini əhatə edir. Bu mənlik şəxsin kimliyini və şəxsin başqaları ilə əlaqəsinin keyfiyyətini tanıtır. Əgər yeniyetmə özünü tanıyıb başqalarından ayıra bilsə psixoloji bütövlüyü nəzmə düşür. Amma əgər onda

¹ Ştaynberq, "Yeniyetməliyin şirin illəri", səh: 200.

etimadsızlıq yaransa insanlarla əlaqə qurmaq əvəzinə guşənişinliyə çəkilər və özünə bəslədiyi şübhələr onun mənliyini böhrana sürükləyər. Mənliyi böhrana düşmüş yeniyetmənin fikirləri qarışar və o iztirab çəkməyə başlayar. Öz xarakterindəki müxtəlif yönləri toplayıb ahəngdar bir mənliyə sahib ola bilməz. Yeniyetmə üç və ya daha çox yerdə şübhələr içində qalır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Uzun müddətli hədəflər, peşə seçimi, dostluq örnəkləri, cinsi meyllər, dini əqidələr, əxlaqi dəyərlər, qrup öhdəciliyi.¹

b) Yeniyetməlik dövründə valideynin vəzifələri: Hal-hazırkı əsrдə ailələrin çox dəyişməsi ilə əlaqədar ailələrdəki ehtiyaclar da dəyişmişdir, valideynlərlə övladlar, xüsusilə də yeniyetmələr arasındaki əlaqələr çox ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Buna görə də valideyn münasib əlaqələrin yaradılması üsullarını, öz vəzifələrini, yeniyetmələrin psixoloqiyalarını, münasib olmayan tərbiyə üsullarını öyrənməlidir ki, ailədə sağlam əlaqələri yarada bilsin. Bu məsələ ilə bağlı bir neçə ümumi qaydaya diqqət edilməlidir:

1. Ruhi rahatlığın və psixoloji inamın yaradılması: Valideynlər çalışmalıdırlar ki, uşaqlar evdə ruhi rahatlıq hiss etsin. Ailəni ən çox inanılmış əmin-amanlıq ocağı hesab etsinlər. Yeniyetmənin xarakterinə ümumi şəkildə etiraz etmək və ya danlayıb təhqir etmək şəxsin ruhi rahatlığını və psixoloji sakitliyini pozur. Yeniyetmə ilə rabitəni elə qurmaq lazımdır ki, o sərbəstcəsinə və etirazla qarşılaşacağını hiss etmədən öz iztirab və nigarənciliqini valideynlə bölüştürsün. Valideynin övladdan yersiz umacaqları və ailə münaqışələri özü də psixoloji sakitliyi pozan amillərdən biridir.

2. Müsbət davranış və müsbət düşüncə: Həvəsləndirən cümlələr, müsbət yönlərə diqqət, münasib rəftarları tərifləmək, yeniyetmənin bacarıqlarına dəyər vermək övladlarla müsbət davranışdır. Övladlarda eyb axtarmaq, onlara irad tutmaq, zəif cəhətlərə diqqət edib, onları böyütmək pis davranışdır və münasibətlərin pozulmasına səbəb olur.

¹ Seyyid Əhməd Əhmədi, "Yeniyetmələrin və cavanların psixoloqiyası", səh: 27-30.

3. Məhəbbət və ünsiyyət əlaqələrinin qurulması: Ailədə məhəbbət və ünsiyyət əlaqələri nə qədər çox olsa, ailə üzvləri arasındaki əlaqələr bir o qədər də möhkəm olar. Yeniyetmə ilə məhəbbət dolu bir fəzada ehtiramla, səmimi söhbət etmək, onu təkliyə çəkib nigarançılığını dinləmək, söhbətlərinə tam sərbəstlik vermək, yeniyetmənin sağlamlığına və normal qalmasına kömək edir. Məqsədə uyğun olan və olmayan rəftarın həlli üçün kömək edir. Yeniyetmə ilə birlikdə vaxt keçirmək, məsələn: parkda gəzmək, film izləmək, alış-verişdə iştirak etmək, xüsusi, hətta cinsi məsələlərin layihəsi üçün zəmin yaradır. Belə ailə atmosferində yeniyetmənin problemlərinin həlli daha rahatdır və yeniyetmənin ailədən qaçıb günahlar etməsinə maneçilik törədir.

4. Ehtiram və qəbul etmə üsulu: Yeniyetməyə və onun hüquqlarına ehtiram, onun ehtiyaclarına diqqət, onu olduğu kimi qəbul etmək humanist əlaqələrin yaradılmasının ən mühüm üsuludur. Yeniyetmənin özüne etimad bəsləmək onu qəbul etməyə və ona ehtiram bəsləməyə əsaslanır. Yeniyetməni qəbul etmək dedikdə məqsəd budur ki, onun müxtəlif və fərqli şəxsi xüsusiyyətləri ilə bir şəxsiyyət olduğunu qəbul edək. Həmçinin yaşayış məsələlərində yeniyetmə ilə məsləhətləşmək də ona ehtiramın əlamətlərindəndir.

5. İfrat və təfriddən, müqayisə və yüksəkməkdən çəkinmək: Ədalətli rəftar, şəxsə bir mövzunu dərk edib onun haqqında öz şəxsi qərarını bildirmə icazəsini vermək, onu başqaları ilə müqayisə etməkdən çəkinmək yeniyetmələrlə münasib əlaqələrin qurulmasına zəmin yaradır. Əksinə, onu başqaları ilə müqayisə etmək, ona nəyisə yüksəkməyə çalışmaq - onunla münasibətlərin korlanmasına səbəb olub, onun islah olunub kamilləşməsinə isə mane olur.

6. Valideynin duyğu sabitliyi: Valideyn bacardığı qədər, nisbətən sabit və davamlı məhəbbət, ünsiyyət duyğularını qoruya bilsə, yeniyetmə daha yaxşı və daha çox sakitlik hiss edib onlara güvənər. Bunun əksinə, duyğularında sabit olmazsa, loru dilində desək: dəmdəməki olarsa, yeniyetmə öz nəzərinə görə daha əmin hiss etdiyi şəxsə və daha əmin hesab etdiyi evə üz tutar. Bunlardan əlavə yeniyetmə valideynlə uyğunlaşmadığı üçün qəzəb duyğusuna qapılar.

Bütün ümumi valideyn – övlad davranış qaydalarını bəyan etdikdən sonra valideynin yeniyetməliyə məxsus bəzi məsələlərlə necə davranışacağını qeyd edirik. Yeniyetmənin fiziki, əqli və cinsi yetişkənliliyi ilə bağlı valideynin ilk vəzifəsi yetişkənlilik dair məlumatlar vermək, bədən dəyişkənliliklərdən və ehtimal verilən problemlərdən danışmaqdır. Cinsi məsələlərlə əlaqədar suallara müsbət cavab verməkdir.¹ Cinsi günahlara sürükleyən səbəblərə - məsələn, bədən təmaslarına, bəzi məsələlərin görülməsinə və eşidilməsinə, münasib olmayan nəvazışlara yol verilməməsinə çalışmaq və bacardığı qədər bunların qarşısını almaq valideynin mühüm vəzifələrindəndir.² Qızlara aybaşı haqqında öncədən məlumat vermək lazımdır, lakin çox təəssüflər olsun ki, bir çox analar və qızlar arasında bu məsələlərlə bağlı səmimi münasibət mövcud deyil. Hər halda yeniyetmə qızı cinsi yetişkənlilik, aybaşı məsələləri, fiziki və psixoloji sahələrin müxtəlif xüsusiyyətləri ilə tanış etmək lazımdır. Qızların zahiri görünüşü, bədən və üz quruluşu ilə əlaqədar valideyn elə bir metodу seçməlidir ki, yeniyetmə qız özü haqqında müsbət fikirdə olub, sağlam xarakter əldə etsin.

6. Cavanlıq dövrü: Yeniyetməlik dövrünün bəzi məsələləri ilə cavanlıq dövrünün məsələləri çox oxşاردır. Bu hissədə üç mühüm məsələyə, yəni peşə seçimi, ailə qurmaq, dini inancların möhkəmliyi məsələsinə toxunulacaqdır:

a) Peşə (ixtisas) seçimi: Orta məktəb təhsilini başa vurduqdan sonra bəzi cavanlar, universitetə daxil olub xüsusi ixtisas üzrə təhsil alıqdan sonra nəzərdə tutduqları peşə seçimi üçün hazırlanırlar. Beziləri isə bundan öncə, xüsusi bir sənət öyrənməyi nəzərdə tutur və ya əməli şəkildə ona yiylənirlər. İctimai mədəniyyət, ailə, bacarıqlar, rəğbətlər, tərbiyəvi amillər, xarakterik amillər – hamısı peşə seçimində öz təsirini göstərir³.

¹ Muhəmməd Qumi Fər, "Yeniyetmənin rəftarını yönəldən üsullar", səh: 41

² Əbul Qasim Əkbəri, "Yeniyetməlik və cavanlıq problemləri", səh:145

³ Əbul Qasim Əkbəri, "Yeniyetməlik və cavanlıq problemləri", səh:371

⁴ Məratul üqul, c.21, səh:84

⁵ Nuri, "Müstədrəkül Vəsail", c.12, səh:173

⁶Məclisi, "Biharü'l ənvar", c.74, səh:80.

İslam nöqteyi-nəzərindən valideynin mühüm vəzifələrindən – xüsusilə də cavan qarşısındaki mühüm vəzifələrindən biri münasib peşə seçimi üçün şərait yaratmaqdır.⁴ Valideyn öz övladının istedad və bacarığını hər kəsdən daha yaxşı tanıyor və müxtəlif fürsətlərdən istifadə edərək, cavana öz bacarıqlarını daha çox dərk etməkdə kömək edə bilər. İslam dinində halal ruzinin kəsb edilməsi üzərində çox təkid edilmişdir, elə buna görə də valideynin ən qətiyyətli işlərindən biri də cavanı gəlir gətirən haram yollarla, günahlarla tanış etməkdir ki, cavan bunları tanıyıb uzaqlaşsin. (“Təhrim” surəsi (66) 6-ci ayə).

b) Ömür yoldaşının seçimi: Cavanlıqda mühüm olan ikinci məsələ, həyat yoldaşı seçib ailə qurmaqdır. İki nəfərin evlənməsi üçün şərait yaratmaq ən böyük şəfaətlərdəndir⁵. Valideynin boynuna düşən mühüm məsuliyyətlərdən biri öz övladını evləndirməkdir.⁶ Valideynlə övlad arasında mövcud olan problemlərdən biri – bəzən hər iki tərəfin zövqlərinin üstüste düşməməsidir. Din, fərdə valideynin nəzərdə tutduğu şəxslə evlənməyi deyil, məhəbbət bəslədiyi şəxslə evlənməyi buyursa da, cavan öz meyli ilə valideynin nəzəri arasında çəşqin vəziyyətdə qalır. Burada valideynin borcu – cavana müstəqil şəkildə qərar verməsi üçün kömək etməkdir və nəyəsə (kiminləsə evlənməyə) onu məcbur etməkdən çəkinməkdir. Bir çox yeni qurulan ailələrdə problemlər vallideynlər tərəfindən yaradılır. Hər halda ictimai həyatın müxtəlif yönlərinə tam bələd olmayan, lazımı qədər təcrübəyə malik olmayan cavana hərtərəfli – ictimai, psixoloji və s. kömək göstərib himayədarlıq etmək olduqca zəruridir. Bu işdə valideyn ən yaxşı himayədar ola bilər. İqtisadi yönəndə də həmçinin – istər keçmişdə, istərsə də gələcəkdə valideynin himayədarlıq etməsi zəruridir. Belə ki, övladlar böyüyüb ehtiyacula qarşı-qarşıya durarsa, valideyn də bu ehtiyacı iqtisadi cəhətdən təmin etməyə qadir olarsa, islam təlimləri bu iqtisadi yardımı valideyn üçün lazımlı hesab edir.

c) Dini inancların möhkəmləndirilməsi: Cavanlıqda öhdəyə düşən vəzifələrdən biri, yeniyetməlik dövründə kəsb edilmiş və mühüm bir hissəsini etiqadlar təşkil edən mənliyin

təsdiqidir.¹ Bu dövrədə cavan dini inanclarla əlaqədar olaraq çox şübhələrə düşür, heyrətdə qalır, cənnət-cəhənnəm məsələləri ilə bağlı nigarənciliqlər keçirir, dini vəzifələrin icrasına başı soyuqluq göstərir, ölümdən sonrakı həyat üçün iztirab keçirir, Allah qarşısında günahlarından utanır. Bütün bunlar eyni zamanda dini inancların kamilləşməsinə yol açır. Cavan, bu şəraitdə çalışıb öz fitri dini inanclarını və Allaha olan meylini təmin edə bilər. Cavanı razı salacaq bir həyat fəlsəfəsinə yetişmək, cavanın ən mühüm ehtiyaclarındandır. O, həyatın mənası haqqında güclü bir əqidə əldə etməlidir ki, ruhu əminlik duyub fikirləri sakitləşsin.

Burada da cavanın əli yetən birinci örnek, adətən, valideyn olur. Əgər valideyn öz dini rəftar və etiqadlarında övladına münasib dini örnek ola bilərsə, ona çox böyük kömək etmiş olar. İkinci mərhələdə dini inancların cavana məcburiyyətlərlə, zorlayaraq deyil, dostcasına və müləyimliklə öyrədilməsi durur.² Dini inancların cavana məcburiyyətlə öyrədilməsi həmişə qənaətbəxş nəticə vermir, bəzən isə əks təsir qoyur. Valideyn bu məsələ ilə bağlı ağıllı, məntiqli və aydın bir yolu cavanın öhdəsinə verməlidir ki, cavan bu yolla dinini qüvvətləndirib, mənfi təsirlərini qüvvədən salsın.

Dördüncü fəsilin sualları:

1. Valideynin övladlara aid ümumi vəzifə üsullarını sadalayın.
2. Valideynin ailədə həm islami, həm də psixoloji baxımdan iqtidar kəsb etməsinin zəruriliyini şərh edin.
3. Tərbiyədə örnek (nümunə) vermə üsulunu şərh edin.
4. Tərbiyədə tənbehlə təşviq üsullarının rolunu müqayisə edin.
5. Uşağın inkişafında oyunun rolunu açıqlayın.
6. Yeniyetməlik xüsusiyyətlərini izah edin.
7. Mənlik böhranını açıqlayın və yeniyetmədəki mənliyin formalaşmasında valideynin rolunu izah edin.
8. Valideynin böyük və cavan övladlara aid vəzifələrini açıqlayın.

¹ Əbul Qasim Əkbəri, "Yeniyetməlik və cavanlıq problemləri", səh:343-353.

² Kuleyni, "Üsuli kafi", c.3, səh: 300.

Valideynin vəzifələrini bəyan etdikdən sonra bu fəsildə ailənin digər vəzifələrini bildirəcəyik. Əvvəlcə valideynlə övladın necə davranışmasını, övladın məsuliyyətlərini, bir-biriləri qarşısındaki vəzifələrini araşdıracağımız.

A. Ailədə övladların vəzifələri

Ailə quruluşunda övladların müxtəlif zəminlərdə inkişafı üçün şərait yaradıldıqca, onların üzərinə düşən məsuliyyətlər də tədricən övladlara öyrədilməlidir. Tarix boyu övladların tərbiyəsilə bağlı iki xoşa gəlməz metod müşahidə olunmuşdur: Biri hal-hazırkı əsrə qədər uşaqların hüquqlarına diqqətsizlik edilib, onlara həddindən çox təzyiq göstərib yükləyiblər, digeri isə hal-hazırkı əsrənətibarən tədricən uşaqların hüquqlarına diqqət edilərək ifrata varılmışdır. Belə ki, qərb mədəniyyətində övlad hədəfə çevrilmiş, valideyn daha çox yüklenmişdir.¹

İslam dini ailənin nizamını qorumaq üçün – övladların valideynlə qarşılıqlı əlaqəsi və övladların bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı övladların üzərinə məsuliyyətlər qoymuşdur. Övladlar dünyaya geldiyi gündən 8-10 yaşlarına qədər heç bir şərii və qanuni məsuliyyət daşımadıqlarına görə övladların təlim-tərbiyəsində ən çox məsuliyyəti valideyn daşıyır.

1. Övladların valideyn qarşısındaki vəzifələri:

Bu bəhsin islam nöqtəyi nəzərindən açıqlayacağımız. İslamda bu məsələ ilə əlaqədar birinci şey – həmin vəzifələrin müqəddəsliyi və mənəviliyidir, belə ki, valideynlə yaxşı rəftar, nəinki ən yaxşı dini rəftar, hətta şəxsin digər dini əməllərinin qəbul olunma şərti elan edilmişdir. Quran valideynin hüquqlarını şəxsin ilahi məsuliyyətləri sırasında göstərir: "İnsana sıfariş etdik ki, Mənə və ata-anaya şükr edənlərdən ol!"² Valideyn övladdan narazı qalarsa, onun dünya və axırətdə çox pis aqibəti olacaqdır.

¹ Minuçin, "Ailə və ailənin elaci", səh: 89-90

² Loğman (31), 14-cü ayə.

Eyni zamanda valideynin övlad haqqındaki duası da çox keçərlidir və heç vaxt geri çevrilmir.¹ Bütün bunlar göstərir ki, İslam nəzərində övladların dini və mənəvi vəzifələri valideynlərlə münasib rəftarlarından ayrılmazdır.

İkinci məsələ övladların valideynə aid vəzifələrinin tükənməz olmasına – övladın valideynə aid vəzifəsi valideynin bütün həyatı boyunca və ömrünün sonuna dək, hətta valideyn öldükdən sonra da davam etməkdədir. İslam nöqteyi nəzərindən istər qız övladı olsun, istərsə də oğlan övladı ailə qurduqdan sonra da valideynə müxtəlif sahələrdən – iqtisadi, psixoloji və s. himayədarlıq etməlidir. Xüsusilə də valideynin qocalması ilə əlaqədər məsuliyyətlər daha da artır.

Üçüncü məsələ bu vəzifənin qeydsiz-şərtsiz olmasına Məsələn: Valideyn günahkar olub dindən çıxsa da, övladların hüquqlarına riayət etməsə də, övladların valideynlərə aid məsuliyyətləri ləğv olunmur və övladın bu haqda heç bir üzrү qəbul edilməyəcək.

Dördüncü məsələ: Övladların ən çox məsuliyyətləri anaya aiddir. Din övliyalarının kəlamlarında ananın övlad üzərindəki haqqına təkid edilməsindən əlavə, anaya edilən yaxşılığın əhəmiyyəti, ataya edilən yaxşılıqdan iki qat artıq hesab edilmişdir. Quran fəndləri anaya yaxşılıq etməyə rəğbətləndirmək üçün anaların əzab-əziyyətlərini belə bəyan edir: "Biz insana ata-anasını sıfariş (tövsiyə) etdik, anası onu bətnində çox zəif bir halda daşmış, iki il müddətində süd vermişdir". Başqa bir ayədə isə belə buyurur: "Anası onu bətnində zəhmətlə gəzdirmiş, əziyyətlə doğmuşdur".² Allahın rəsulu ananın haqqı barəsində buyurur: "Səhradakı qumların, dünyadakı yağış damlaların sayı qədər ananın yanında qalıb ona xidmət etsən də, yenə hamiləlik dövründə çəkdiyi zəhmətin əvəzini ödəyə bilməzsən."³

Bütün bunları bəyan etdikdən sonra övladların vəzifəsini daha təfsilatlı izah edəcəyik: Valideynlə ünsiyyət qurduqda övladların valideyn qarşısında səsi çox alçaq və sakit

¹ Nuri, "Müstədrəkəl-vəsail", c. 5, səh: 248.

² Əhqaf (46) surəsi, 15-ci ayə.

³ Nuri "Müstədrək-əl-vəsail", c. 15, səh: 182.

olmalıdır,¹ aynı zamanda valideynlə mehriban danışmalıdırlar. Valideynlə qəzəbli danışmaq pis əməl kimi elan edilmişdir. Quran tövsiyə edir ki, valideyninizə uf belə deməyin (“İsra” (17) surəsi, 23-24-cü ayələr) ve onlarla ehtiramla söhbət edin. “Valideynlər haqqında tərbiyə”nin zərif tövsiyələrindən biri də budur ki, övladlar öz valideynlərini adları ilə çağırmasınlar. Övlad valideyni öz adı ilə çağırsa, sanki, onun valideynlik məqamına əhəmiyyət verməmiş olur. Maraqlısı budur ki, Peyğəmbər (s) də öz qızı həzrət Fatimədən (s) onu başqa adla deyil, ata adı ilə çağırmasını istərdi.² (Yəni Allahın rəsulu, peyğəmbər adı ilə deyil). Övlad başqaları ilə də söhbət edərkən, öz valideyninin təhqir olunmasına şərait yaratmamalıdır. Həmçinin daim öz dualarında onları yad etməlidir, hətta yollarını azmış olsalar da³.

Övlad tək söhbət edərkən deyil, digər rəftarlarında da valideynin ehtiramını qorunmalıdır. Məsələn: Yol gedərkən onlardan irəli düşməməli, onlardan önce oturmamalıdır. Valideynə qəzəblə baxmamalıdır, hətta valideyn ona sitəm etmiş olsa da. Bunun müqabılində əgər valideyninə məhəbbətlə baxsa, onun bu əməli ibadət hesab edilər,⁴ Allahın rəhmət qapıları onun üzünə açılar. Valideyni öpmək də bir ibadətdir. Bundan başqa, heç vaxt valideynlə əlaqələrini keşməməli və ondan küsməməlidir.

Adətən, valideynlər qocaldıqca daha çox çətinlik çəkirər. Bununla bağlı olaraq dini yazılar, valideynə qocalığında daha çox yardım etməyi tövsiyə edir. Ümumiyyətlə, valideyn-övlad münasibətləri haqqında deyilmişdir ki, valideyn öz ehtiyaclarını dilə gətirməzdən önce, övlad o ehtiyacları təmin etməyə çalışmalıdır.⁵

İslamın valideynin hüquqları üzərində nə üçün bu qədər təkid etdiyini izah etmək yerinə düşər. Ailə quruluşunda valideyn, xüsusilə ana çox fədakarlıqlara qatlanır. Bir tərəfdən ana öz varını-yoxunu bu yolda qoymalı olur, digər tərəfdən də

¹ Hür Amuli, “Vəsail-əş-şiyə”, c. 15, səh: 205.

² Bəhrani, Seyyid Haşim, “Əl-burhan fi təfsir-il-Quran,” c. 5, səh: 429.

³ Nuri, “Müstədrək-əl-vəsail”, c. 15, səh: 179; İsra (17) surəsi, 24-cü aye.

⁴ “Tərbiyəvi hədislər”, c. 3, səh: 339.

⁵ Kuleyni, “Üsuli Kafi”, c. 3, səh: 230.

bundan ən çox istifadə edən övlad olur. Beləliklə, övladın ehtiyacları başqası deyil, məhz valideyn tərəfindən təmin edilir. Qayğıkeşliyin azlığı övladlarda uzun illər hesabına dərman olunacaq, bəzən də heç vaxt dərman olunmayacaq problem və boşluqlar yaradır.¹ Artıq deyildiyi kimi, uşaqlar heç bir şərt irəli sürülmədən göstərilən qayğıya ehtiyac duyur və bu ehtiyacı hamidan yaxşı valideyn ödəyə bilər. Bu məsələ, uşaqların özünə yüksək dəyər verib, ehtiramlı tutmasına səbəb olan amillərdən biridir.²

Digər məsələlərdən biri də budur ki, ailədəki nizamsızlıq – valideynin öz öhdəsində olan vəzifələrin icra edilməsində göstərdiyi zəiflikdən qaynaqlanır. Beləliklə, valideyn ailənin inkişafında “həyat” rolunu ifa edir. Məlum məsələdir ki, onlar öhdələrinə düşən vəzifələri münasib şəkildə yerinə yetirmək üçün təşviq və mükafatlara möhtacdır. Maddi himayədarlığa övladların ehtiyacı, ən azı ağıla siğmayacaq illər qədər nəzərə çarpıldığından, valideynlərin qədirini bilmək və onlara çox diqqət göstərmək – onları öz vəzifələrini icra etməyə daha da həvəsləndirirər.

2. Övladların bir-birilərinə aid vəzifələri:

Hər ailənin övladları o ailənin ilk inksaf zəmini hesab edilirlər. Onlar ailədə müxtəlif duyğuları təcrübədən keçirir və öyrənirlər. Həmkarlıq, müzakirə etmələr, rəqabət, himayədarlıq, dostluq və nifrət bacı-qardaşların içərisində öyrənilir.³ Ailədə övladların bir-birilərlə əlaqələri onların gələcək ictimai əlaqə və məsuliyyətlərində çox ciddi təsir qoyur. Övladları hələ kiçik olub kamil duyğu müstəqilliyi əldə etməyən ailələrdə, övladlar arasındaki qənaətbəxş əlaqələrin tənzimlənmə məsuliyyəti valideynin öhdəsinə düşür. Valideynin bu əlaqələrə müdaxiləsi ədalətli olmalıdır, belə ki, azyaşlı uşaqları tam özbaşına qoymamalıdır ki, aralarında münasib olmayan qanunlar, zorakılıqlar hökm sürsün, nə də ki, həddindən çox onların əlaqələrinə müdaxilə etməməlidir.

¹ Məmmud Mənsur, “Genetik psixologiya”, c. 2, səh: 79

² Stenhaus, “Özünə inamı (etimadı) terbiyə etmənin açarları”, səh: 25.

³ Minuçin, “Ailə və ailənin elaci”, səh: 90.

İslam təlimlərində bacı-qardaş əlaqələrinə aid bəzi məsələlər gözə dəyir ki, bunların hamısı onların böyük yaş dövrünə aiddir, hərçənd islamın “özünü tərbiyə” üçün nəzərdə tutduğu əlaqələri fərdlərə ləp uşaqlıqdan öyrətmək lazımdır. İslam rəvayətlərində qardaşlıq haqqında təbir və tövsiyələr irəli sürülmüşdür ki, bu tövsiyələrin bir çoxu iman qardaşlığı və dini qardaşlıq əlaqələri haqqındadır. Lakin bunlar qan qohumluğu olan bacı-qardaş əlaqələrinə də şamil edilir. Çünkü iki mühüm şəxs arasındaki əlaqələr əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onu qardaşlıq əlaqəsinə oxşatmışlar.¹ Böyük yaşılı bacı-qardaş əlaqələri “sileyi-rəhm” (qohumluq əlaqəsi) adı ilə bəyan edilir.

Duyğuların özünü bürüze verməsi, ruhi rahatlığın və şadlığın hasil olması münasib bacı-qardaş əlaqələrinin psixoloji təsirlərindəndir. Böyük övladların, xüsusiylə də qardaşın özünə məxsus yeri vardır, çünkü onlar valideyn olmadıqda, ailədə valideynin rolunu əvəz edirlər. Elə buna görə də böyük övladların özləri də daha kiçik övladlara psixoloji və maddi himayədarlıq etməlidirlər. Kiçiklər isə onlara xüsusi əhəmiyyət və ehtiram göstərməlidirlər. Bacı-qardaşların bir-birilərinə maddi yardım göstərmələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox cəmiyyətlərdə hal-hazırkı əsrə qədər kişilərin iqtisadi qüdrəti daha çox olmuş, buna görə də onların gəliri qadınların gəlirindən üstünlük təşkil etmişdir. Bu səbəbdən qardaşın bacıya daha çox maddi və psixoloji himayədarlıq etməsi üzərində təkid edilmişdir. Bacı və qardaş əlaqələri valideynin ölümündən sonra da davam etməlidir ki, onların yoxluğu ilə yaranmış boşluqlar dolsun. Bu əlaqələr heç vaxt kəsilməməlidir, hətta iki tərəfdən biri bu əlaqələri kəsərsə, digəri onu davam etdirməlidir.

B. Ailənin qohumlara aid vəzifələri

1. Qohumluq əlaqələrinin əhəmiyyəti:

Bu günübü ictimai vəziyyət və keçən əsrənən bu günə qədər davam etməkdə olan fövqəladə texniki inkişaflar tək başına

¹ Hucurat surəsi (49), 10-cu ayə və Məclisi, “Bihar-əl-ənvar”, c. 74, səh: 264, 278, 281.

ailələrin qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, şəxs evlənərək öz əsl ailəsindən ayrıılır və adətən onlarla əlaqələri tədricən kəsilməyə başlayır. Bu vəziyyət müxtəlif səbəblərə görə ailənin kökünü sarsıdır. Ailə qurmuş ər-arvad iqtisadi cəhətdən ailə həyatının tələblərinin öhdəsindən təkbaşına gəlməlidirlər və çox yerdə öz əsl ailələrinin köməyindən məhrum qalırlar. Digər tərəfdən ictimai himayədarlıq yönündən də öz əsl ailələrinin səmimiyyətdən məhrumdurlar. Bütün bunlar ailə həyatında duyğu və səmimiyyət problemlərini artırır. Hazırkı əsrədə müstəqil evdə ər-arvad həyatının qarşısı alına bilməz və nə də İslam nöqteyi-nəzərindən bəyənilməyən bir məsələ deyil. İslam təlimləri qohumluq əlaqələri üzərində təkid etməklə bu kiçik ailəyə himayədarlıq etmək, onun inkişafına kömək etmək və problemlərini həll etmək istəyir. Qohumluq əlaqələrini qüvvətləndirməklə ailənin problemlərinin həllində, yaxud bu problemlərin azaldılmasında ciddi addımlar atmaq olar. Allah rəsulunun kəlamlarında buyurulur ki, dini rəftarların ən yüksək dərəcəsi Allaha imandan sonra qohumluq əlaqələrinin gücləndirilməsidir. Quran da qohumluq əlaqələrinin kəsilməsinin pis nəticələr vermesini nəzərə çatdırır.¹ İslam dininin müxəlif qanunları ibadət, ictimai və iqtisadi sahələrdə İslam dinin qohumluq əlaqələrinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini göstərir. Ləyaqətli qohumluq əlaqələrinə zərbə vurduqda bəzi ibadətlər öz təsirini əldən verir (məsələn: valideyndən icazəsiz tutulan müstəhəb oruc kimi). İrs qanunu, malla bağlı məsələlərdə - zəkatda və s. şərtlərə sahib olan qohumların öndə durması, "aqılə"² kimi bir çox hüquq və cəza məsələlərində bəzi qohumların məsuliyyət daşımı - İslamın iqtisadi qanunlarında qohumluq əlaqələrinin rolunu göstərir.

2. Qohumluq əlaqələrinin növləri:

İslam nöqteyi nəzərində sileyi rəhm – öz qohumları ilə münasib əlaqələrin qurulmasına deyilir və bu əlaqə müxtəlif şəkillərdə həyata keçə bilər. Bu əlaqələr: Yaxınları ilə münasib

¹ Nisa (4) surəsi, ayə 1.

² İslam qanununa əsasən, bir şəxs sehvən digərini öldürsə, dayı və əmi kimi qohum olan kişilər öldürülən şəxsin qan pulunu ödəməlidirlər.

şəkildə görüşməkdən, onların problemlerini öyrənməkdən, lazımlı gəldikdə yaxınlara hər cür maddi və fikri kömək etməkdən ibarətdir. Bunun müqabilində zahirdə gediş-gelişi olsa da yaxınlarına etinasızlıq göstərmək İslam nəzərində əlaqələri kəsmək sayılır. Bu əlaqənin növlərini bəyan edirik: Qohumluq əlaqəsinin ən aşağı pilləsi bir-birilərinə get-gəl etməkdir, bu onların arasındaki bağların qopmadığını göstərir. Din övliyalarının kəlamlarında belə deyilir ki, əgər qohumlara baş çəkmək üçün bir il səfərdə olmaq lazımdır, gəlsə də bunu edin, cünki bu şəxsin dini vəzifələrinin bir hissəsidir. Qohumluq əlaqələri haqqında bir də bunu deyirlər ki, qohumluğun ən aşağı həddi qohumlarına əziyyət verməməkdir. Qohumları qonaq çağırmaq və onlara süfrə açmaq qohumluq əlaqəsinin ən yüksək dərəcəsidir. Din övliyalarının kəlamlarında məqsədə uyğun işlər, o cümlədən qohumları doyuzdurmaqdan ötrü dünya mənafeyini əldə etmək uğurunda çalışmaq, nəinki məzəmmət edilməmiş, hətta bunun üçün müxtəlif mükafatlar nəzərdə tutulmuşdur. Buyurulur ki, Allah-təala qohumluq əlaqələrini qorumaq uğrunda canı və malı ilə çalışan şəxsə böyük mükafat verər. İnsanların üzərinə düşən mal ilə bağlı teklifdə qohumları ön plana çəkmək zəruridir (məsələn, fitrə zəkatı üçün qohumlar ondə durur). Qohumlara borc vermək, onların maddi problemlərini həll etmək də qohumluq əlaqələrinin bərpa olunması nümunələrindəndir.

3. Evlilikdən sonrakı qohumluq əlaqələri:

Qadınla kişi evləndikdən sonra xüsusi hüdudlara malik yeni bir ailə təşkil edirlər. Belə ki, qadının və kişinin valideyni də bu hüdudlardan kənarda qalır. Bu zaman artıq kişi ilə qadın bir növ müstəqillik əldə etməli, xüsusi həyat dairələrinə ehtiram bəsləməli və yeni ailələri üçün nisbətən xüsusi sərhədlər yaratmalıdır. Bəzi psixoloqların da bildirdiyi kimi, qadın və kişidən hər hansı birinin öz valideyninə möhkəm bağlanmış olması – yeni ailədə problemlər yaradır.¹ Bu dairəyə daxil olan və bu dairədən çıxan hər bir məlumat, dini dəyərlərə uyğun və eyni zamanda hər iki tərəfin razılığı ilə olmalıdır.

¹ Flipp Barker, "Ailə əlacına Buinin baxışı", səh:11

Sözsüz ki, bu vəzifələri icra etməklə yanaşı, öz əsl ailələri ilə də əlaqələrini qoruyub saxlamalıdır. Yeni ailə qurduqdan sonra da valideynin hüquqlarına riayət etmək zəruridir. Ər-arvad ailə qurduqdan sonra iki növ duyğu bağlılığı ilə üz-üzədirlər: Birincisi, valideyn və əsl ailə üzvlərinə bağlılıqla, ikincisi isə öz həyat yoldaşına olan bağlılıqla. Hər iki bağlılığın da özünə məxsus güclü dəlilləri vardır. Əsl ailəyə bağlılıq, qan bağlılığının dayanan və qan bağlılığı nütfə bağlandığı andan və döldövründən başlayaraq hazırkı dövrə qədər davam edir. Digər tərəfdən də öz həyat yoldaşına məhəbbət bağlılığı var və evliliyin başlanğıcında bəlkə də cinsi ehtiyacların təmin edilməsinin bu bağlılıqda daha çox rolu vardır. Bu iki bağlılıq qarşı-qarşıya gəldikdə, xüsusiə də tərəf müqabili şəxsi özünə aid bildiyi zaman – şəxs ziddiyətlərə düşür. Belə şəraitdə qadınla kişinin öz valideynləri və qohumları ilə münasib əlaqələrini davam etdirmələri lazımdır. Bu ziddiyətlilikdə həm həyat yoldaşının, həm də valideynin hüquqlarına riayət etməyi bacarmaq üçün tam qüvvələrini səfərbər etməlidirlər, hərçənd bir çox ər-arvad yeni həyata başladıqlarında ziddiyət zamanı bir tərəfin hüquqlarını digər tərəfin hüquqlarına qurban verirlər. Lakin çətin və mühüm olan şey – hər iki tərəfin də hüquqlarına riayət etməkdir.

Məsələn, kişinin valideyni öz həyat yoldaşının hüquqlarını pozacaq, yaxud da həyat yoldaşı üçün zülm sayılacaq işləri görməsini ondan tələb etsə, kişi öz valideynin hüquqlarını qoruyaraq və ona zərrə qədər ehtiramızlıq etmədən bu yersiz istəklərə diqqətsizlik göstərməli və öz həyat yoldaşının hüquqlarını tapdalamanmalıdır. Eyni zamanda kişinin həyat yoldaşı ondan valideynlərinin hüquqlarını pozacaq bir şey istəsə, kişi bu istəklərə əhəmiyyət vermədən öz həyat yoldaşının tam ehtiramını qorunmalıdır. Bunu bacarmaq üçün ər-arvad, evlilik və həyat yoldaşı fenomenlərinə aid baxışlarını bərabərləşdirməlidirlər. Əgər onların hər biri həyat yoldaşının öz əsl ailəsinə bağlılığını qəbul etsə, heç vaxt bu bağlılığın azaldılmasına və ya kəsilməsinə çalışmazlar. Ərlə arvadın valideynləri də öz övladlarını (ister qız, ister oğlan olsun) başa düşməli, onların duyğu müstəqilliyinə şərait yaratmalıdır, övladın həyat yoldaşına olan güclü bağlılığını qəbul etməyi

bacarmalı və bunu özlərinə olan bağlılığa qarşı çıxmak kimi qiymətləndirməməlidirlər.

Ər-arvad öz valideynləri və qohumları ilə olan əlaqələri davam etdirməklə yanaşı həyat yoldaşının qohumları, xüsusilə də valideyni ilə münasib əlaqələr yaratmalıdır. İslam təlimlərinə əsasən, həyat yoldaşının valideynləri ata-ana hesab edilirlər (Üç valideyn vardır: həyat yoldaşının valideyni, öz valideynin və elminin valideyni).¹ Onların hüquqlarına riayət edib, onlara ehtiram göstərmək də zəruridir. Valideyn də öz damad və gəlini ilə münasib əlaqələr qurmalıdır, damadı (kürəkəni) öz oğlu, gəlini isə öz qızı hesab etməlidir ki, aradakı duyu bağılılığı daha da güclənsin.

4. Qohumluq əlaqələrinin təsiri:

Qohumluq əlaqələrinin həm dünyada, həm də ölümündən sonra insan həyatında çox təsirləri vardır. Din övliyalarının kəlamlarında qohumluq əlaqələrini qorumaq (sileyi rəhm) hər şeydən çox ömrün uzanmasına səbəb olan bir rəftar kimi elan edilmişdir. Sileyi rəhm xoşa gəlməz ölümün qarşısını alır, qohumluq əlaqələrinin qorunması – bədənin sağlam qalmasına da təsir göstərir. Kasıbığın uzaqlaşması, ruzinin artması, evlərin və şəhərlərin abadlaşması qohumluq əlaqələrinin digər təsirlərindəndir. Bu əlaqələrin bərpa olunması şəxslərin əxlaqını yaxşılaşdırır, rəftarlarını islah edir, onlara sakitlik və xoşbəxtlik bəxş edir, bundan əlavə şəxsin sevilmesinə səbəb olur.

Qohumluq əlaqələrini gücləndirən məsələlərdən biri də qohumlara borc verməkdir; Qohuma borc verməyin dəyəri hədiyyənin dəyərindən üstündür.² Borc qaytarılıb, hədiyyə zahirdə qaytarılmasa da belə borcun dəyəri haqqında Quranda bildirilir ki, Allah könül xoşluğu ilə borc verənin əvəzini qat-qat (ya birə on, ya birə yeddi, ya birə yüz dəfə) artırır.³ Əksinə borc verməyə qüdrəti olduğu halda ehtiyaclını boş qaytarsa, Allah onu cənnətin iyisindən də məhrum edər. Qohumlara yemək vermək, mal köməkliyi etmək üçün də Quran çox təşviq edir.⁴

¹ Əmini "Əl-qədir", səh: 369.

² Məclisi, "Biharül ənvar", c. 71, səh: 101.

³ Hədidi (57) surəsi, 11-ci ayə və Məclisi, "Biharül ənvar", c.100, səh: 140.

⁴ Bələd (90) surəsi, 14-cü ayə.

Məsələn: Çətinliyə düşmüş qohumlara mal ilə köməklik etmək hədiyyənin ən böyük savabını qazanmaq deməkdir. Imkanı olduğu halda çətinliyə düşən qohumlara yardım etməyən Allahın əmrindən çıxıb günaha batmış olur.¹

Sileyi rəhmin (qohumluq əlaqələrini bərpa etmə) çox böyük axirət təsirləri vardır ki, onları din övliyaları bəyan edərək şəxsleri qohumluq əlaqələrini qorumaq üçün həvəsləndirirlər; Həmin təsirlər aşağıda göstərilənlərdən ibarətdirlər:

Qiyamət günü şəxsin haqq-hesab verməsini asanlaşdırır; Allahın qəzəbini yatırır; Qiyamətdə şəxsin Allaha yaxınlaşmasına səbəb olur; Qiyamət gününün ən çətin mərhələsindən olan – sirat körpüsündən keçid mərhələsində şəxsə yardımçı olur; Qohumluq əlaqələrini qorumanın mükafatı digər rəftarların mükafatından daha tez verilir; Şəxsi günahlardan amanda saxlayır.²

5. Qohumluq əlaqələrini kəsmənin təsirləri:

Digər din və mədəniyyətlərdə çox az gözə dəyən, İslam təlimlərində isə çox tövsiyə edilən maraqlı məsələlərdən biri – qohumluq əlaqələrini kəsən şəxslerlə əlaqəni davam etdirməkdir. Həzrət Peyğəmberin və İmam Əlinin kəlamlarında qohumluq əlaqələrini kəsənlə bu əlaqəni bərpa etmək çox tövsiyə edilir. Məsələn, buyurublar ki, qohumun səndən uzaqlaşsa da, sən onunla əlaqəni bərpa et. "Qardaşın sənin haqlarına riayət etməsə də, onunla qohumluq əlaqələrini qoru"; "Dünya və axirətdə ən yaxşı əxlaq – qohumluq əlaqələrini kəsən şəxsle bu əlaqələri davam etdirməkdir." Doğrudur, bu çox çətin bir işdir, lakin bəzən qohumluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə səbəb olur, istər-istəməz qarşı tərəfi də qohumluq haqqına riayət etməyə sövqləndirir.

Quran ayələri qohumluq əlaqələrini kəsəni ziyankar adlandırır³, onlara Allahın lənətini və pis bir axirət sarayını nəzərdə tutmuşdur.⁴ Şəxs qohumluq əlaqələrini kəsməklə səmimi, ictimai və maddi himayədarlıqdan məhrum olur. Bu

¹ Bəqərə (2) surəsi, 180-ci ayə və 215-ci ayə.

² Məclisi, "Biharül ənvar", c. 71, səh:103; 104; 117; 118; 123; 13

³ "Bəqərə" (2) surəsi, 27-ci ayə.

⁴ "Rəd" (13) surəsi, 25-ci ayə.

şəraitdə kasıbılıq, ömrün qısalması, qəfil ölüm, güclü bəlalar, problemlər özünü göstərir.

Qohumluq əlaqələrinin kəsilməsi, şəxsin axirət və mənəvi həyatında da öz təsirini göstərir. Şəxs qohumluq əlaqələrinə diqqətsizlik göstərərək, təqvanın hüdudlarına riyət etmir. Qohumluq əlaqələrini kəsən ailələr mənəvi tovfiqatlardan, o cümlədən mələklərin və İlahi mərhəmətin nazil olmasından məhrum olurlar.¹ Qiymət günü Allahın mərhəmətindən uzaqlıq, Cənnətdən uzaqlıq, min illik yolun uzunluğundan gələn Cənnət iyindən uzaqlıq – qohumluq əlaqələrini kəsmənin nəticələrindəndir.

Bu təhdidlərin hamısı qohumluq əlaqələrinin qorunmasının əhəmiyyətini çatdırır. İslam təlimləri – şəxslərin psixoloji, ictimai və maddi himayədarlığa bu əlaqələr vasitəsilə nail olmalarını istəyir.

6. İslamda qohumluq əlaqələrinin dərəcələri:

Quran ayələrinə əsasən, İslamda qohumluq əlaqələrinin dərəcələri vardır və yuxarı dərəcədə olanların hüquqları daha çoxdur.² Yeni qurulmuş ailəni nəzərdə tutsaq, kişi ilə qadının hər birinin qohumluq dərəcələri bu şəkildədir:

1. Ata-ana və övladlar;
2. Nənə-baba;
3. Bacılar, qardaşlar və onların övladları;
4. Əmi, bibi, xala, dayı;
5. Əmi, bibi, xala və dayı uşaqları.

Əvvəlki dörd qrup “İslam təlimləri”nə əsasən, şəxsin məhrəmlərindən hesab edilirlər, belə ki, bu qrupla ailə qurmaq haramdır.³ Bundan əlavə bu şəxslərlə görüşdükdə, şəriət hüquqlarından bəzilərinə, o cümlədən hicaba daha az məhdudiyyət qoyulur.⁴ Bu qanun həmin şəxslərlə daha çox qohumluq əlaqələrinin olduğunu göstərir. Bu şəxslərin dərəcələrinə uyğun onlarla görüşmək, get-gəl etmək lazımdır. Əlbəttə, görüşlər, get-gəllər hal-hazırkı əsrin əlaqələrinə uyğun

¹ Muhəmmədi Rey Şəhri, “Mizanul hikmət”, c. 4, səh:2023.

² “Ənfal” (8) surəsi, 75-ci ayə, “Əhzab” (33) surəsi 6-ci ayə.

³ “Nisa” (4), 23-cü ayə.

⁴ “Nur” (24), 61-ci ayə.

şəkildə tənzim edilməlidir, məsələn: valideynin görüşünə həftədə bir dəfə, bacı-qardaşların görüşünə ayda bir dəfə gedilməlidir və digər qohumlarla da get-gəl bu şəkildə tənzimlənməlidir.

7. Qohumluq əlaqələrinin zərərləri:

“İslam təlimləri” qohumluq əlaqələrini qorumaq üzərində təkid etməklə yanaşı, bu əlaqələrdən qaynaqlana biləcək zərər ehtimallarının qarşısını da almağa çalışır. Bəzi Quran ayələri Qiymət gününün çətinliyindən söz açarkən, həmin gün ən yaxın qohumların belə bir-birindən qaçacağını da elan edir.¹ Həmin gün şəxs, öz atasından, anasından həyat yoldaşı və övladlarından qaçacaqdır. Quranda buyurulur ki, həmin gün qohumlarınız və övladlarınız sizə heç bir fayda yetirə bilməyəcək və sizin aranıza ayrılıq düşəcək.² Qiymətlə bağlı verilən bu tövsiyələr, şəxsləri ilahi qanunlara və insanların hüquqlarına riayət etməyin əhmiyyəti ilə agah etmək üçündür. Ümumi şəkildə bunu deyə bilərik ki, ilahi göstərişlərə əməl etməməyə və insanların hüquqlarını tapdalamaya çəkib gətirən bütün qohumluq əlaqələri İslam nöqtəyi-nəzərindən düzgün deyil. Başqa ibarətlə desək: İnsanlar hətta özlərinin və qohumlarının zərərinə də olsa ədalətlə rəftar etməlidirlər.³

İslam təlimlərinə əsasən, insanların hüquqlarına bütün hallarda riayət etmək lazımdır. Əli (ə)-in maddi sıxıntı keçirən və buna görə beytül-maldan daha çox pay istəyən qardaşı Əqil ilə rəftarı bütün insanlara, xüsusilə də müsəlmanlara böyük bir dərsdir.⁴ Yaxınlarla görüşdükdə çoxlu danışmaq fırsatı yaranır və bu, məsləhətləşərkə problemlərin həllinə yol açdığı kimi, söz günahlarına söz aça bilər (məsələn: Qeybətə, böhtana, insanları məsxərə etməyə).

Qohumluq əlaqələrini qoruyarkən qaynaqlana biləcək ehtimalı zərərlərdən biri də bir-birilərinin həyatına yersiz qarışmalardır. Bir-birinə ictimai və maddi yardım göstərmək – başqalarının həyatına yersiz müdaxilələrə və öz baxışlarını

¹ “Əbəsə” (80), 34-cü ayə.

² “Mümtəhənə” (60), 3-4-cü ayələr.

³ “Maidə” (5), 106-ci ayə və “Ənam” (6), 152-ci ayə.

⁴ “Nəhcül bəlağə”, 224-cü xütbə.

onlara zorla təlqin etməyə səbəb olmamalıdır. Bu, öz yaxınlarına ziyan verməkdir, halbuki, din övliyalarının kəlamlarında buyurulur ki, ən yüksək qohumluq əlaqəsi – qohumlara ziyan verməməkdir.

Qohumluq əlaqələrinin zərərlərindən biri də dünya malında rəqabətə girməkdir. Burada artıq İslam dininin dünya malından uzaqlaşmağa ("Hədid" (57)surəsi, 20-ci ayə) aid tövsiyələrini və xeyir işlər, mənəvi məsələlər uğrunda yarışa girməyə ("Hədid" 57)surəsi, 21-ci ayə, "Ali-İmrən" (3), 133-136-ci ayələr) aid təşviqlərini yada salıb bu zərərdən uzaqlaşmaq olar.

Quran ailə və qohumluq məhəbbətini ilahi vəzifələrdən və Allah məhəbbətindən üstün tutanları şiddetli şəkildə təhdid edir,¹ ailə və övladların insan üçün bir imtahan olduğunu bildirir.² Burada məqsəd – şəxsləri ailə və qohumluq vəzifələrini yerinə yetirməklə yanaşı ilahi göstərişlərə və dini vacibata əməl etməyin zəruri olmasından duyuq salmaqdır.

C. Ailə üzvlərinin cəmiyyətin digər fəndləri-nə aid vəzifələri

İslam təlimlərinə əsasən, şəxsin məsuliyyəti yalnız ailə üzvləri və qohumlarla münasib əlaqələr qurmaqla bitmir, eksinə, hər bir cəmiyyətin müsəlman və digər dirlərdən olan fəndlərinə aid məsuliyyətləri vardır,³ bəzən insanın, hətta heyvanlara aid məsuliyyətləri üzərində təkid edilir.⁴

Bu hissədə insanların qonşulara, dostlara və cəmiyyətin digər üzvlərinə aid məsuliyyətləri araşdırılacaqdır.

1. Qonşuların hüququ (haqqları):

İslam təlimləri qonşularla münasib əlaqələr qurmağa çox təkidlə yanaşır. Quran qohum və ya yad qonşuya yaxşılıq etməyi açıq şəkildə bəyan edir.⁵ Şəxsin həyatında qonşunun çox mühüm rolü vardır ki, bəzən qohumlardan daha irəli keçir.

¹ "Tövbə" (9), 24-cü ayə.

² "Ənfal" (8), 28-ci ayə və "Təğabun" (64), 14-cü ayə.

³ "Nəhcül-bəlağə", 53-cü məktub.

⁴ Kuleyni, "Kafi", c. 6, səh: 537.

⁵ "Nisa" (4), 36-ci ayə.

Əli (ə) şəhadət zamanı öz övladlarına etdiyi mühüm bir vəsiyyətində Allaha and içərək qonşuluq münasibətləri üzərində çox israr edir. Peyğəmbərin (s) qonşu haqqındaki sifarişlərinə diqqəti çəkir: “ Cəbrayıl həmişə qonşuları mənə sifariş edərdi, bunu o qədər edərdi ki, mən qonşunun qonşudan miras aparacağını güman etdim.”¹

Qonşunun o qədər əhəmiyyəti vardır ki, din övliyaları mənzil almazdan önce, həmin məntəqənin qonşularını aşdırmağı tövsiyə edir.²

Qonşu haqqında tövsiyə edilir ki, ona salam verib əhvalını soruşun, xiffət cəkdikdə nəsihət edin, müsibət üz verdikdə dərdinə şərik olun, onun əldə etdiyi yeni nemətlərə gözaydındlığı verib təbrik deyin, özünün olmadığı yerlərdə abrını qoruyub, eyblərini gizlədin. Xəstələndikdə onu yoluxmaq; ona meyvə və yeməklər bağışlamaq; evinin fəzasına belə nəzarət etmək; xörəyin iyisini onun evinə getməsinin qarşısını almaq; onun övladları ilə yaxşı münasibətdə olmaq çox təkid edilən işlərdəndir. Bütün bunlar qonşuya bir həddə qədər psixoloji himayədarlıq etməkdir.

Iqtisadi himayədarlığa gəldikdə isə “İslam təlimləri” bunun da üzərində çox təkid etmişdir. Bu haqqda din övliyalarının kəlamlarında buyurulur ki, hər kimin yemək və geyimi təmin edilib, qonşunun münasib yemək və geyimi olmazsa o, Allaha iman gətirməmişdir. Allah onu Qiymət günü özbaşına qoyub xeyrdən məhrum edər.³ Qonşuya borc vermək,⁴ bəzi zəruri yaşayış vəsaitlərini ona müvəqqəti istifadəyə vermək və digər müxtəlif sahələrdə ona iqtisadi himayədarlıq etmək üzərində çox təkid edilmişdir.

Allah və qiymət gününə həqiqi imanı olan kəs, öz qonşusunu incitməz.⁵ Qonşunu incident kəs, din övliyalarının yolundan çıxar. Pis qonşunu həyatın ən çətin problemlərindən biri elan etmişlər,çünki yaxın məkanda yerləşdiyinə görə şəxsə

¹ “Əmali-el-Tusi”, səh:520. h.145

² Nuri ”Müstədrəkəl vəsail”, c.8, səh: 429 və “Qürər-əl-hikəm” 25598, 3, 5 və 6 Seyx Səduq, ”Xisal”, səh:569.

³ Əmali Səduq, səh: 349, h.1

⁴ Muhəmmədi Rey Şəhri, ”Mizanul hikmət”,c.2, səh: 920.

⁵Kuleyni, ”Kafi”,c.2, səh:24, h.2.

çox böyük pisliklər edə bilər. Məsələn: şəxsin sırlarını öyrənər, yaxşılıqlarını ört-basır edib, pisliklərini faş edər, hey qonşusuna ictimai zərərlər yetirməyə çalışar.¹

Qonşu ilə münasib əlaqələrdən biri də onun pis rəftarlarına məqsədə uyğun əks-təsir göstərməkdir. İki qonşunun yerləşdiyi məkan, adətən birinin digərinə əziyyət verəcəyi şəkildə olur.² Bu şəraitdə eyni əks təsiri göstərmək (pisliyə pisliklə cavab vermək), daha artıq problemlər yaradır. Şəxs öz hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, qonşunun azaciq əziyyətlərinə də dözməlidir.³ əks təqdirdə, öz hüquqlarını qorumaqdan daha çox, qonşuya əziyyət vermiş olar⁴ və dava-dalaşları bu şəkildə davam edər. Bu şəraitdə hər iki tərəf də qonşu ilə münasib əlaqələrin yaxşı təsirlərinə və qonşuya əziyyət vermənin pis sonuna diqqət etməlidirlər ki, əlaqələri yaxşılığa calansın.

Qonşu ilə yaxşı əlaqələrin təsirindən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

İlahi götərişləri qəbul edib onlara əməl etmək, imanı qüvvətləndirmək, ruzinin artması, ömrün uzanması, dostların və himayədarların çoxalması. Qonşuya əziyyət vermənin xoşagəlməz təsirləri və onun hüquqlarına riayət etməmənin nəticələri bunlardan ibarətdir: Allahın lənət və nifrininə tuş gəlmək;⁵ Cənnətdən və onun buruna dəyən iyisindən məhrumiyyət, cəhənnəmə daxil olmaq, Allaha imanın və onunla əlaqənin zəifləməsi, digər xoşa gəlməz axırət bələləri.⁶

2. Mömin dost və qardaşların hüquqları:

Hər ailənin üzvləri uzun illər boyu sıx əlaqələr qurduqları dostlara malikdirlər, o cümlədən ər-arvadın da ailə qurmazdan önce dostları olmuşdur. Din, əxlaq və oxşar dünyagörüşlərinə əsaslanan dostluq əlaqələri davam etdirilməlidir və ailə

¹ Kafi, c.2, səh: 66. h.16 və Qurb-əl-isnad, səh: 81, h.266.

² Kuleyni, "Üsuli Kafi", c.2, "Çətinliyə səbr" bəbi

³ Şöbə Hürani, "Tühuf-əl-üql", səh: 404.

⁴ Nəhcül bəlağə, Aforizmlər (hikmətli kəlamlar) № 298.

⁵ Muhəmməd Rey Şəhri, "Mizanul hikmət", c.2, səh: 920.

⁶ Əmali Tusi, səh: 520, h.1145 və Kuleyni, "Kafi" c.2, səh: 668, h.14.

hüquqlarına riayət etməklə yanaşı olan bu dostluq əlaqələrini kəsmək uyğun deyil.¹

Möminlərə xas xüsusiyyətlərdən biri də bir-biriləri ilə ünsiyyət qurub dostluq əlaqələri yaratmaqdır.² İmam Sadiq(ə) buyurur: “Dostlarınızın sayını artırın ki, dünya və axirətdə fayda yetirsinlər; Dünyada ehtiyacları təmin edərlər, axirətdə isə bəziləri mehriban dostları olmadığına görə təəssüf edərlər.”...³

... İslam təlimləri dostlara və digər iman qardaşlarına aid bəzi hüquqlar nəzərdə tutmuşdur ki, bəzilərini burada qeyd edirik:

Mömin-möminə yemək, geyim, hədiyyələr və s. ilə himayədarlıq etməlidir. Sağlığında ona kömək etməli, öldükdən sonra ailəsinə yardımını əsirgəməməlidir. Psixoloji cəhətdən ona dayaq olmalı, məsələn: onun sözlərini qəbul etməli, ona insaf göstərməli, yəni özünə dilədiyini dostuna da diləməli, özünə istəmədiyini dostuna da istəməməlidir. Dostunu hər hansı işi görməyə məcbur etməməli, onunla doğru – düzgün danışmalı, ona nəsihət etməli və onun danışan dili olmalıdır. Şəxslər bu məsələlərə nə qədər çox diqqət göstərsələr, bir o qədər imanın yüksək dərəcələrinə çatarlar, çünki Allaha ən yaxşı ibadət mömin qardaşların hüquqlarına riayət etməkdir.

Dostluq və onun davamlığı – xoşxasiyyətə, təvazokarlığa, vəfadارlığ, səxavətliyə və insafa bağlıdır. Bunlar olmadan dostluq davamedici ola bilməz. Əziyyət, təhqir, qeybət, bədgümanlıq, həsəd, sözgəzdirmək, kin-küdürü, ikiüzlülük, ikidillik, mübahisələr, danlaqlar, paxıllıq, pisxasiyyətlik, eyb axtarmaq – dostluqları aradan aparar. Buna görə də “islam təlimləri” çox şiddətli şəkildə insanları bu rəftarlardan çəkindirir.⁴ çəkindirir.

¹ Mucəmu əl-İfər, səh: 925.

² Yəqubi tarixi, c.2, səh: 982.

³ Müsdəqat-əl-İxfan, səh: 149

⁴ Məsud Azerbaycanı, “İslam mənbələri nəzərindən ictimai psixologiya”, səh: 264-266.

Beşinci fəsilin sualları

1. Övladların valideynlə münasib əlaqələrini (istər sözlə, istər rəftarla) nümunələr göstərərək şərh edin.
2. Qohumluq əlaqələrinin növlərini nümunələr göstərərək izah edin.
3. Qohumluq əlaqələrini bərpa etməyin mənfi və müsbət xüsusiyyətlərini bir-biriləri ilə müqayisə edin.
4. Qohumluq əlaqələrinin vuracağı psixoloji zərərlərin qarşısını alma yollarını bəyan edin.
5. Sizin fikirinizcə “İslam təlimləri” nə üçün cəmiyyətin digər fəndlərinə aid vəzifələr təyin etmişdir?
6. Övladların valideynlərə aid vəzifələri haqqında “İslam təlimləri”nin verdiyi imtiyazlar hansılardır? Bunların şəxsin ailə həyatında və valideyn üzərində nə kimi təsirləri vardır?

Ailə, öhdəsinə qarşılıqlı məsuliyyətlər düşən üzvlərin məcmuəsindən təşkil edilmişdir. Bu üzvlərin, ailə mühitində təmin edilməsi gərək olan maddi, duyğu və ictimai ehtiyacları vardır. Bəzən ailə üzvləri günün çox saatını bir yerdə başa vurmalı olurlar, belə ki, heç bir şəxsle bu qədər təmasda olmurlar. Hərçənd hazırkı əsrдə bəzi ailə üzvlərinin, məsələn, valideynlə övladların təması azalmışdır, lakin onlar arasındaki qarşılıqlı əlaqələr zaman nöqtəyi-nəzərindən daha uzun olmuş, çünki həyata (yaşama) ümid daha çox olmuşdur. Bəzən üç nəsil illər boyu bir yerdə yaşamalı olur.¹ Adətən ailə üzvləri – bir çox digər ictimai qrupların əksinə olaraq, müxtəlif yaş dövrünə və müxtəlif cinsiyyətlərə malik fərdlərdən ibarət olur. Bütün bu amillər, ailə üzvləri arasında digər ictimai qruplarda mövcud olan ixtilaflardan daha çox ixtilaflar yaranmasına səbəb olur. Sözsüz ki, ailə üzvləri arasındaki məhəbbət və bağlılıq da digər ictimai qruplarda mövcud olan bağlılıqlardan daha güclüdür. Ailə üzvləri arasındaki bu bağlılıq və məhəbbət zəifləməyənə qədər, ixtilafların bir çoxu bu müsbət duyğular sayəsində həll edilib yoluna qoyula bilər. Bu hissədə, ailədə ixtilaf yaranan amillərin bir hissəsini araşdıracaq, sonra bəzi ixtilafların qarşısını alma yollarından, bu ixtilafların həlli yollarından danışacaqıq.

A. Ailə ixtilafları və problemləri üzərində təsir qoyan amillər

Bəzən ailələri tam daşılma mərəhələsinə gətirən ailə problemlərinin səbəblərini araşdırarkən psixoloji, ictimai-mədəni, dini, iqtisadi və fizioloji (cismani) məsələlərdən yaranmış müxtəlif amillərə rast gəlirik. Indi ailə problemlərində bu amillərin fərqli rollarını icmali olaraq araşdırmağa başlayacaqıq.

¹ Karlson, "Ailənin əlaci", səh: 22.

1. Psixoloji amillər:

Ailə problemlərini yaradan amillərdən biri ər-arvadın qavrama və düşüncə səviyyələrinin bərabər olmamasıdır. Əqli-ictimai dəyişkənliliklərdə və inkişafda nöqsan, başqa ibarətlə desək: bişməməzlik – müxtəlif şəraitlərdə uyğun olmayan və bəyənilməyən rəftarlarla səbəb olur. Bunu da əlavə etməliyik ki, başqalarının rəftarına uyğun əks-təsir göstərmək – uyğun başqalaşma (uyğunlaşma) qabiliyyətinə möhtacdır. Bu məsələ ər-arvad arasında ixtilafların yaranmasına səbəb olur. Çox vaxt isə şəxslər, qarşılıqlı hüquq və vəzifələri kifayət şəkildə bilmirlər, buna görə də başqalarının hüquqlarına riayət etməyə razı olmurlar. Qadınla kişinin az yaşı olması da ixtilafları yaradan amillərdəndir, belə ki, bir müddətdən sonra cinsi istəklərin azalması ilə kifayət həddə inkişafın olmaması, yaxud uyğun olmayan rəftarların özünü bürüzə verməsi aydın şəkildə ortaya çıxır. Bu problemlər cəmiyyət içinde də özünü göstərir.¹ Araşdırımlara əsasən, böyük yaşıda evlənmiş qadınlar arasında boşanma digər fəndlərlə müqayisədə azdır. Kişi ilə qadın arasındaki həddindən çox düşüncə fərqi də münaqışələrə zəmin yaradır. Düşüncənin rəftarlıarda çox böyük rolu olduğuna görə, kişi ilə qadının kəskin düşüncə ayrılığı rəftar ayrılığına da çəkib gətirir. Düşüncələr kəskin şəkildə ayrıldığı zaman qarşılıqlı anlaşma (bir-birini dərk etmək) da çətinləşir və fəndlərin ziddiyətli davranışlarına yol açır.²

Ərlə arvad arasında münaqışə yaradan amillər bəzən rəftarla, bəzən sözlərlə bağlı olur... Bir çox şəxslər elə təsəvvür edirlər ki, başqaları onların məqsədlərindən və demək istədiklərindən xəbərdardır, buna görə də danışarkən bütün xirdalıqları bəyan etmirlər, rəmzlərlə danışırlar. Mübhəm cümlələrdən istifadə etmək də, məsələn: O, bu, filan və s. qarşı tərefin anlamamasına səbəb olur. Bəzi şəxslər qədr-qiyamət və dəyər vermək üçün çox az cümlələrdən istifadə edirlər, lakin irad tutmaqdə heç də geri qalmırlar.³

¹ Muhəmməd Hüseyn Fərcad, "Boşanma və ailə münaqışələrinin ictimai zərərləri", səh: 154.

² Hüseyn Əsgəri, "Evlənmədə psixoloji sakitliyin rolü", səh:260.

³ Sotir, "Ailə psixologiyasında insan strukturu", səh: 69-90.

İslam yazılarında mübahisə və dedi-qoduların insan münasibətlərini korladığı bildirilir, o cümlədən bütün bunlar güzaranı (həyatı) çətinləşdirir,¹ insanlar arasındaki məhəbbət bağlarını zəiflədir,² ikiüzlü münasibətlərə çəkib gətirir, kin yaradır, şəxsin hörmətdən düşməsinə səbəb olur. Buna görə də hətta özünün haqlı olduğunu hiss edən şəxsə mübahisədən çəkinməyi tövsiyə edirlər.

Sözlə deyil, rəftar və ya ədalarla qurulan münasibətlərdə ən çox təkəbbür münaqişə yaradır. Təkəbbürün ailəyə vurduğu zərbə daha ciddidir, belə ki, özünü üstün görmək, başqalarının fərdi xüsusiyyətlərini qəbul etməmək – ailə həyatında qarşılıqlı anlaşmaya çox mühüm maneçilik törədir. Ailə fəzasındaki fərdilikləri tanımamaq və yeganə hakim olmaq uğurundakı faydasız çalışmalar (səylər) ailə üzvlərinə çox ağır duyğular təlqin edir və bu rəftarın vurduğu ən kiçik zərbə ailə üzvlərində biganəliyin yaranması, ən böyük zərbə isə ailənin çökməsidir. Buna görə də islamda təkəbbür və eçoistlik çox məzəmmət və tənqid edilir, hətta deyilir ki, varlığında (vücudunda) zərrə qədər təkəbbür olan şəxs cənnətə daxil olmaz.

Duyğular əlaqəsinə gəldikdə, bir-birinin ehtiyaclarına diqqətsizlik həyatdan narazılığa və münaqişələrə səbəb olur. Bəzən şəxs, ailə üzvlərindən kənar şəxslərə çox isti duyğular bəsləyir, ailə üzvlərinə isə soyuq olur, sözsüz ki, belə ailə çox ciddi problemlərlə üz-üzə duracaq və ailə üzvləri ailəni məhəbbətə olan ehtiyaclarını təmin edən münasib bir mühit kimi görməyəcək.

Cinsi ehtiyacların təmin edilməməsi də ər-arvad arasında münaqişə yaradan amillərdəndir. Həyat yoldaşı cinsi yaxınlığa meyilsiz və soyuq olan şəxslərin vəziyyəti daha çətindir. Bu şəxslər həyat yoldaşı tərəfindən qoyulan qadağalara - ictimai, iqtisadi şəraite və övladlarına olan bağlılıqlarına görə - gələcəkdən nigaran halda çarəsizcəsinə dözməli olurlar. Bəzən bir-birinə irad tutmalar, həyatdan narazılıqlar, uzun müddətli küsmələr, bir-birini əzmələr, ayrılıqla təhdid etmələr, yorğunluq və bezginlik hallarını bürüze vermələr - ər-arvadın cinsi

¹ Nəhcül bəlağə, aforizm № 31.

² "Qırər-əl-hikəm", 10523, Əl-nifaq və Kuleyni, "kafi", c.2. səh: 300, h.1.

ehtiyaclarının təmin edilməməsinin əlamətləridir. Cinsi ehtiyacların ailə hüdudundan kənarda təmin edilməsi də, ər-arvad arasındaki münaqışlərin ən mühüm amillərindəndir.

Kişinin hazırlıqsızlığı və bu məsələdə münasib olmayan rəftarı, naməhrəm qadınlarla eşq macəraları, qadının lazımı ehtiyaclarına diqqətsizliyi, həmçinin qadının da danışq və hərəkətlərində şəriətə zidd rəftarı ər-arvad arasındaki cinsi münasibətlərə istər az, istərsə də çox zərbə vurur və ailənin dağıılması üçün zəmin yaradır.

2. Mədəni – ictimai amillər:

Hər ailənin özünəməxsus mədəniyyəti vardır və bu mədəniyyət ailənin rəftarlara, adət-ənənələrə, başqları ilə əlaqələrin necəliyinə dair baxışına aiddir. Ər-arvad iki ayrı ailələrdə yetişmişlər və nəhayət mədəniyyət, maraq, səliqə, zövq fərqləri vardır ki, bir-birinə uyğunlaşmaq naminə bu xüsusiyyətlərin bəzilərini qəbul etməli, bəzilərini isə kənara qoymalıdırular. Bu məsələlərə diqqətsizlik münaqışlərə səbəb olur. Hər ailənin tərbiyə üsulu, zarafat növləri fərqlidir və bu zərif nöqtələrə diqqətsizlik də ər-arvad dava-dalaşına səbəb olan amillərdəndir.

Ailədən kənar şəxslərin, qohumların və s. yeni ailənin verdiyi qərarlara müdaxilə etmələri çox böyük münaqışə yaranan amillərdəndir. Bu amil boşanmaların çoxluğuna görə ikinci yeri tutur, yəni boşanan bir çox ər-arvad məhz bu müdaxilələrə görə ayrıldıqlarını deyirlər. Bu məsələni "qohumluq əlaqələrinin vurduğu zərbələr" bəhsində də qeyd etdik. Qohumluq əlaqələrinin güclənməsi ictimai, iqtisadi yardımə səbəb olduğu kimi, bu cür problemlərə də səbəb ola bilər.

Texniki və müasir həyatın xüsusiyyətlərindən biri də ictimai mühitin ailələrdə qoyduğu dərin təsirlərdir. Bu gün ailələr bəzən çox zərərlə xüsusiyyətlərə malik olan şəxslərin çox güclü təsirlərinə düşürlər. Şəxslər başqları ilə ünsiyyətə girərkən istər-istəməz, bilərkən-bilməyərkən onların xüsusiyyətlərini götürür və özlərini bu xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Ailə üzvləri, xüsusilə də ər-arvad başqları ilə qurduqları əlaqə və ünsiyyət nəticəsində ailənin daxilində münaqışlərə səbəb ola biləcək metodlara əl ata bilərlər. İslam təlimlərində də

başqaları ilə əlaqə növünə və onun dərin təsirinə diqqət göstərilmişdir. Misal üçün: Nadan, aqlı kəm, günahkar və pis hərəkətləri olan insanlarla əlaqə qurmaqdan çəkindirilmişdir.

İctimai əlaqələrdən daha çox ailə mühitinə təsir göstərən amil ümum televiziya və radio şəbəkələridir. Bu gün ailələrin bir yerə toplanması, yemək yemə üsulu, hətta ailə üzvlərinin bir-biri ilə danışq tərzi televiziya tamaşalarına uyğun şəkildədir. Ailələrdə əlaqələr, adətən televiziyada göstərilən seriallara hədsiz diqqət üzündən kəsilir. Əlbəttə, gəliri az və savadı az ailələr daha çox televiziyadan istifadə edirlər, halbuki, başqaları boş vaxtlarını idmana, səfərə, kitab mütlaliəsinə və digər məsələlərə sərf edirlər¹. Televiziyanın müsbət təsirləri – tərbiyəvi, düşündürücü, hətta ailələrdə vəhdəd icadı² kimi təsirləri ilə yanaşı mənfi təsirlərini də nəzərdən qaçırmak olmaz. Televiziyyada nümayiş etdirilən ailə həyatı ilə ailə adət-ənənələri arasında çox böyük fərq vardır. Bu məsələni ər-arvad, valideyn-övlad, ailədə rollar, analıq məsuliyyəti, bacı-qardaş əlaqələrində də rahatlıqla müşahidə etmək olar.³ Bunlar ailədə münaqişələrin özünü bürüzə verməsi üçün çox münasib şərait yaradır. Məhz bu səbəbə görə ailə keşməkeşlərində televiziyanın roluna ciddi yanaşmaliyiq.

3. İqtisadi amillər:

Ailə münaqişələrinin mühüm bir hissəsinin kökü iqtisadi məsələlədir. Boşanma tələbi edənlərin bir qismi boşanmanın səbəbi kimi işsizliyi, maaşın yetərsizliyini, gündəlik xərclərin ödənməməsini göstərmişlər. İşsizlik və kasıbılıq ən çox kişini öz təsiri altına salır. İslami yazınlarda da kasıbığın və işsizliğin ailənin əsasına vurduğu mənfi təsirlərdən⁴ və kasıbığın dünya və axırət həyatında xoşa gəlməz nişanələrindən danışılır.⁵ Bundan əlavə ailədəki hədsiz maddi tələblər də münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər, çünkü kişi ailə üzvlərinin günbəgün

¹ Şəhla Əzazi, "Ailə və televiziya", səh: 54.

² Zəhra Vəhabı, "Uşaqların və yeniyetmələrin azgınlaşmasında televiziyanın rolu", səh: 93.

³ Şəhla Əzazi, "Ailə və televiziya", səh: 96-140.

⁴ Muhəmmədi Rey Şəhri, "Mizanul hikmət", c. 10, səh: 62 – 4660.

⁵ Həmin mənbə, "Mizanul hikmətdən seçmələr", səh: 408.

artan maddi istəklərini ödəyə bilmədikdə, onlara qarşı çox əsəbi olur. Nəhayət, ya münasibətlər getdikcə korlanır, ya da ki, çarəsiz qalıb ixtiyarını əldən verir. Hər iki halda ailəni çox ciddi problemlərlə qarşı-qarşıya qoyur.

Bəzən ailənin gözlənilmədən sərvət əldə etməsi də özünü unutqanlığa, ixtilaf və günahlara səbəb olur. Həyatın zahirinə qapılmaq insanlıq (humanist) əlaqələrinin çox uzaqlaşması ilə nəticələnir,¹ şəxslər özlərindən bixəbər olmağa başlayır. Bu halda dini və əxlaqi dəyərlər öz yerini maddiyyatçılığa verir. İnsanın maddi şeylərdən gözü heç vaxt doymadığı üçün heç vaxt başqalarının üstün maddi həyatından razi qalmayacaqdır, onun təşəkkür etmə duyğusu zəifləyəcək və sonda şəxslərin əlaqələri soyuyub nifrətə çevriləcəkdir.

Qadınla kişinin məşğuliyyətləri də bəzi münaqişələrlə nəticələnir. Məsələn: Kişi və ya qadının məşğuliyyəti- onların ailəyə məxsus mədəniyyətləri nöqtəyi-nəzərindən münasib görünməyə bilər. (Məsələn: Qadın öz həyat yoldaşına məşğuliyyətinin onların ailə mədəniyyəti ilə uyğun gəlmədiyini deyə bilər.) Bu da ər-arvad arasında çəkişmələr yaradar. Qadınların ailədəki çətin məsuliyyətləri ilə əlaqədar olaraq, evdən xaricdə bir məşğuliyyətlərinin olması, bu məsuliyyəti ifa edə bilməmələrinə səbəb olar, sözsüz ki, bu da ixtilaflarla nəticələnəcək. Bəzən qadının məşğuliyyəti onun həddindən artıq müstəqilliyinə və evindən ayrılmamasına səbəb olur. Bəzi ölkələrdə kişilərin çox yaşadək subay qalmalarının səbəbi bu müstəqillik arzusudur ki, bu da ailənin kökünü sarsıdır və ailələrin qurulması yolunda təhlükələr yaradır. Həmçinin ailə mühitində çox olmanın qarşısını alan məşğuliyyətlər duyğulara (səmimi münasibətlər) da zərbə vurur.

4. Fizioloji (cismani amillər) :

Ailədə münaqişələr yaranan daha bir amil cismani xəstəliklərdir və bu xəstəliklər ailə üzvlərinin ciddi şəkildə xəstə ilə uyğunlaşmasını tələb edir, lakin ailə üzvlərinin xəstə olan üzvlərlə uyğunlaşmağa qüdrətləri yetməyə bilər. Psixoloji pozuntular özü ən yüksək şəkildə anlaşılmış tələb edən şiddətli

¹ Nəhcül bəlağə, 57-ci hikmət.

xəstəliklərdəndir. Kişi və ya qadında nəsil artımı probleminin olması da ailə fəzəsində soyuqluq vardır. Övlada sahib olmaq, kişinin kamillik nişanəsi, qadınınsa istedadının çiçəklənmə növüdür. Övlada sahib ola bilməmək – çox ciddi problemlərdən biridir ki, bəzən həll olunmamış qalır.

Zahiri görkəm də ailədə çox böyük rol oynayır. Evləndikdən sonra bəzi xəstəliklərin özünü göstərməsi mümkündür. Bu problem ən çox evlənərkən zahiri görkəmə fikir verməyən kişi və qadınlar üçün yaranır, belə ki, onlar evlənərkən zahiri görkəmə diqqət etməsələr də zaman keçdikcə bu məsələlər onların fikirini məşğul edir. Cinsi zəiflik də bu məsələdən biridir.

Həm psixoloji, həm də cismani təsir qoyan narkotika düşkünlüyü münaqişənin və boşanmanın ən güclü amillərindəndir. Bu amil önce qəribə rəftarların, sonda isə kimse ilə yola getməməyin səbəbinə çevirilir. Adətən narkotika və ya məstedici maddə atanın vasitəsilə evə daxil olur, sonra öz həyat yoldaşı ilə münasibətləri korlanıb ailəsi dağılmışın deyə, öz həyat yoldaşını da həmin maddələrdən (istər spirtli içki olsun, istərsə də narkotik maddə - nəşə, eroin və s.) istifadə etməyə sövq edir. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, qadınların bir çoxu öz ailəsini xilas etmək naminə səbrlə, dözümlə axır nəfəslərinə qədər əllərindən gələni edirlər. Onlar uzun müddət camaat arasında rüsvay olmasınlar deyə susub səslərini çıxarmır, vəziyyətlə ayaqlaşır və çox ciddi iqtisadi çətinliklərə dözürlər. Bəzən qadın boşanma və ya pis davranışa yolunu seçir, yaxud əziyyətlərə qatlanmağa razı olub digər pis rəftarlara alışqanlıq əldə edir. Bu vəziyyətdə ailənin direyi çökür və ailə əmin-aman olmayan qorxunc bir mühitə dönür. Belə ailələrdə uşağın aqibəti çox xətərlə olur, valideynlə uyğunlaşması nəticəsində uşaqlarda yolunu azmaq üçün zəmin yaranır. Ailəni bu ictimai bələdan qurtarmaq mümkün olmadıqda, uşaqları ailənin bu boğucu mühitindən, ictimai-əxlaqi uğurumdan xilas etmək olduqca zəruridir.¹

¹ Mehrangizkar, "Narkaman övladlar", səh: 24-25 və 41-45.

5. Dini amillər:

Ailə üzvlərinin dini inanclara diqqətsizliyi, şəriət çərçivəsindən kənar rəftarlarla yol vermesi ailə üzvləri arasındaki müsbət səmimi duyğulara zərbə vurub münaqışələr üçün yol açır. Islam dinində günah sayılan bütün sifətlər, münasibətlər və rəftarlar ailə üzvlərinin uyğun münasibətlərini korlayır. Burada ailəyə daha çox təsir qoyan məsələləri aşadıracağımız:

Valideynin övlad tərəfindən incildilməsi, bəzən valideynin övladlara çox sərt davranışına səbəb olur. Pak qadınlara iffətsiz töhmətin vurulması ər-arvad münasibətlərini çox rahat şəkildə korlayır. Buna görə də İslam bu sifəti çox kəskin şəkildə pişləyir. (Nur surəsi (24) 23-cü ayə: "Zinadan xəbəri olmayan namuslu, ismətli mömin qadınları zinada ittiham edənlər dünya və axırətdə lənətə düşər olarlar. Onları çox böyük bir əzab gözləyir!). Spiritli içkilərə qurşanmanın özü də pis münasibətlərə¹ və antisanitariyanın ortaya çıxmamasına, nəhayət, psixoloji pozğunluğa səbəb olur. Beləliklə, münaqışəyə zəmin yaranır. İslamda şərab çox ciddi şəkildə qadağan edilmişdir. Spiritli içkilərə alışqanlıq ailəyə müxtəlif yönündə zərbə vura bilər. Ər-arvad münasibətlərində və cinsi isteklərin təmin edilməsində problem yaradır. Həyat yoldaşına qarşı kobudluq etməyə səbəb olur. Qadının qadınlıq və analıq hissələrini soyudur, onun ictimai olmasını əngəlləyib tənəzzülə uğradır. Spiritli içkilərdən istifadə etmək məhərəmlərlə (doğmalarla) zina etməklə nəticələnə bilər və bu da rüsvayçı, xəstə bir nəslin yetişməsi üçün zəminin yaranmış olması deməkdir. Nəhayət, ailənin iqtisadi cəhətdən iflasa uğraması bu əməlin aqibətlərindəndir.

Dini vəzifələrin tərk edilməsi, xüsusilə də namazı atmaq istər-istəməz şəxsin həyatında xoşagelməz təsirlər qoyur.

Qeybət, söz gəzdirmək də münaqışələrə səbəb olur, məsələn: qeybət edərkən və ya söz gəzdirərkən üçüncü şəxsin varlığı nəzərdən qaçıır və bu şəxs eşitdiklərini söz sahibinə çatdırıldıqda böyük problemlər yaranır. Elə buna görə də bu sifətlər İslamda kəskin şəkildə məzəmmət edilmişdir.²

¹ "Maidə" (5), 90-ci ayə.

² "Qələm" (68), 11-ci ayə.

Haram alışqanlıqlardan biri də qumardır.¹ Qumar ailəyə iqtisadi zərbə vurmaqdan əlavə şəxsin qürurunu da tapdalayır. Bəzən öz həyalarını və ailənin həyasını qumar uğrunda fəda edənlər də olur.

Bəzi məşguliyyətlər haram olmasa da onlara həddindən artıq bağlanmaq ailədə münaqişənin yaranmasına səbəb olur. Bəzən şəxslər öz məşguliyyətlərinə hədsiz bağlanma nəticəsində ailə qarşısındaki vəzifələrinə məsuliyyətsiz yanaşırlar. Məşguliyyətə bağlılıq ciddi qərarlar verməyə maneçilik törədə bilər, bəzən şəxslərin düşməncilik etmələrinə də yol açar. Əlbəttə, əsas məşguliyyətin olması, xüsusilə də ailənin yoldaşlıq etdiyi bir məşguliyyətin olması məqsədə uyğundur. Burada mühüm tövsiyə - məşguliyyətin ifrat şəkildə olmamasıdır, yəni məşguliyyət şəxsləri öz məsuliyyətlərini icra etməkdən yayındırmamalıdır.

İmanın dərəcələri arasındaki fərq və dini görüşlərin ayrılığı da ailədə güclü münaqişələr yaradır.

6. Ailədən qaynaqlanan amillər:

Valideynlə övladlar arasındaki münaqişələri araşdırmaq üçün onların yeniyetməlik, cavanlıq və daha böyük yaş dövrlərində övladlarla əlaqələrini nəzərdən keçirməliyik. Uşaqlıq dövründəki əlaqələrə gəldikdə isə yeniyetməlik dövrünədək uşaqların tam inkişaf etmiş və kamil xarakteri hələ formalasın. Bu dövrdəki hər cür münasibət və əlaqə zəifliyi valideynin öz vəzifəsini düzgün şəkildə yerinə yetirməməsi ilə əlaqədardır. Əgər uşaqla valideyn arasındaki münaqişə həll edilməzsə, bu valideynin bacarıqsızlığını göstərir. Bir çox psixoloqlar 6 yaşıdan 12 yaşadək olan dövrü uşaqların valideynə tabe olduqları dövr adlandırırlar və bu dövrdə münaqişələr çox nadir hallarda özünü bürüzə verə bilər.

Yeniyetməlik dövründə müxtəlif məsələlər övladla valideyn arasında münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Bu münaqişələrdən bəzisi yeniyetməliyə xas olan yetişkənliyə qayıdır. Həm yetişkənlik, həm də yeniyetmələrdə ülvi hisslərə ehtiyacın oyanması təbii olaraq, yeniyetmələrdə bəzən

¹ "Bəqərə" (2), 219-cu ayə.

valideynin bəyənmədiyi rəftarların özünü göstərməsinə səbəb olur. Bu məsələ hər cəmiyyətdə hakim olan dəyər və əxlaq meyarları ilə sıx bağlıdır, belə ki, bəzən yeniyetmə bu meyarlara əhəmiyyət vermir. Yeniyetmələr coşğun duyğulu olduqlarına görə onlarda qəzəb və itaətsizlik özünü bürüzə verir.

Yeniyetmələrdə, keçən dərslərdə dediyimiz kimi, şəxsiyyət formalasdığı və müstəqillik tələbi baş qaldırıldığı üçün onlar öz müstəqilliklərini isbat etmək naminə hər şeylə müxalifətçilik edirlər.

Valideynlə övladlar arasındaki münaqişələri yaradan amillərdən biri də övladların valideynlərdən müxtəlif umacaqlarıdır. Bu gün bir çox övladlar valideyndən müxtəlif iqtisadi tələblər edirlər ki, valideynin ya bu tələbləri ödəməyə imkanı yetmir, ya da ki, bunları məntiqsiz hesab edir. Uşaqlar yeniyetməlik dövründək valideynə çox müsbət baxışlar və ümidiłr bəsləyirlər. Yeniyetməlikdə duyğu və qavrayış dəyişdiyi üçün onlar valideyni təhlil edirlər, sonra başqalarından nümunə götürməyə çalışırlar. Bu reallığı valideyn qəbul edə bilmədiyi üçün bəzən valideynlə övladlar arasında bu məsələ ilə əlaqədar münaqişələr baş verir.

Bəzi münaqişələri valideynin şəxsiyyəti və rəftar tərzi yaradır. Valideynin, xüsusilə də atanın tərbiyə və ailəni idarə etmə üsulu ailədə münaqişələr törədir. Zor tətbiq etmə, bəzi məsələləri güclə ailənin öhdəsinə qoymaq – bəşər tarixi mərhələlərində bir çox ailələrin əsas üsulu olmuşdur. Bəzi atalar ailəni idarə etməyin yalnız qəzəb və zor tətbiq etmə yolu ilə mümkün olduğunu düşünürər və bu üsul, yeniyetməlik dövründək uşaqları özünə təslim edirər də yeniyetməlikdə duyğular, düşüncələr dəyişdikcə suallar yaratmağa başlayır. Nəhayət, yeniyetmə övladlar bu üsulla bir başa müxalifətə qalxırlar... Yeniyetməlik yanında olan övlad, valideynin ona etdiyi bütün pis rəftarları xatırlayıb, valideynə şiddətli əks-təsir göstərməklə bunu yoluna qoymağə çalışır. Bu şəraitdə çox güclü münaqişələrin ailədə özünü göstərmə ehtimalı daha coxdur.

Münaqişələrin digər amili – valideynin öz övladlarından umacaqlarıdır. Bir çox valideynlər öz övladlarını reallaşmayan arzularının həyata keçməsi yolunda mühüm vasitə hesab edirlər. Valideyn övladın bacarığından daha artıq iş, fəaliyyət və təhsillə

bağlı məsələləri övladdan tələb edir. Övlad valideynin bu nəzər və arzularına əhəmiyyət vermədikdə, yaxud bu arzuları reallaşdırmağı bacarmadıqda ailədə münaqişələr günbəgün artır.

Övladlarla ədalətsiz rəftar edib, bəzilərini bəzilərindən üstün tutmaq da münaqişələrin digər amillərindəndir. Ədalətsizlik çox güclü şəkildə uşaqların duyğularını öz təsiri altına salır. Bu zaman uşaq öz əzilmiş duyğularına qapılıb qəmlənir. Bəzən də bu məsələ onların bir-biriləri ilə pis rəftar etməsinə səbəb olur və onlarda həsəd kimi mənfi duyğuları yaradır. Bəzi övladlar valideynlə münaqişəyə qalxaraq, bu mənfi duyğuları onlara bəsləyirlər.

Bəzən də valideynlə övladlar arasındaki münaqişələr, münasib ünsiyyət qurma bacarıqsızlığından yaranır. Əgər valideyn, öz övladlarının psixikasını və xüsusiyyətlərini münasib şəkildə dərk edə bilməzsə, onlarla ünsiyyət və əlaqə qurmağı da bacarmayacaq. Bu gün elmin və texnikanın inkişafı sayəsində həyat səhnələri durmadan dəyişir və buna görə də övladlarla valideyn arasındaki fərqlər daha çox nəzərə çarpar. Bu özü valideynin övladla xoş duyğulara əsaslanan düzgün əlaqələr, qarşılıqlı anlaşma və etimad yarada bilməməsinə səbəb olur. Bəzən əlaqələr qorxu, quru hörmət və zahiri ədəb xətrinə müsbət olur. Bu cür əlaqələr və münasibətlər övladların dərk və ülvi duyğular sahəsində lazımı inkişaf əldə etmədikləri zamana qədər davam edir. Bu mərhələdən sonra münasibətlər münaqişəli şəkildə davam etməyə başlayır. Bəzən də övladla valideynin elmi səviyyə fərqi düzgün münasibətlərin qurulmasına maneçilik töredir, çünki tərəflər bir-birinin psixoloji xüsusiyyətlərini və rəftar tərzlərini, ehtiyaclarını dərk edə bilmirlər.

Cavanlıq dövründə də bəzi münaqişələr özünü göstərir: Evlənmək və ailə ilə bir yerdə yaşamaq; sənət, peşə, ixtisas seçimi valideynlə övladlar arasında münaqişələr yarada bilər. Həyat yoldaşı seçimində bir çox valideynlər öz övladlarına güclü təsir göstərirler, bəzən öz övladlarına iqtisadi və psixoloji təzyiqlər edərək öz nəzərlərini qəbul etdirməyə çalışırlar. Bəzi valideynlər övladları evləndikdən sonra da onların ailə işlərinə müdaxilə edirlər, belə ki, boşanmaya səbəb olan amillərdən biri, ətrafdakıların, xüsusilə də valideynlərin övladların ailə həyatına

müdaxilə etmələridir (qarışmalarıdır). Digər tərəfdən, bəzi övladlar evləndikdən sonra valideynə aid vəzifələrini lazımi şəkildə yerinə yetirməyərək, valideynlə öz aralarında münaqişənin yaranmasına şərait yaradırlar. Bu gündü əsrimizdə iqtisadi vəziyyət cavanlarının, hətta evləndikdən sonra da uzun illər boyu valideynə möhtac olmasına səbəb olmuşdur və bu valideynin övladın həyatına daha çox müdaxilə edərək münaqişələr törətməsinə getirib çıxarırlar. İrs və valideynin övladlar arasındaki mal bölgüsü, istər valideynin sağlığında, istərsə də ölümündən sonra ailələrdə böyük qalmaqallar yaradır. Bölğüdə ədalətsizlik həm valideynlə övladlar arasında, həm də övladların öz aralarında dava-dalaşa getirib sıxarır.

B. İslam təlimlərində ailə münaqişələrinin qarşısının alınma yolları:

Haqqında söz açdığını məsələlər münaqişələrin yaranmasına şərait yaradır və çox ailələr bu problemlərin olmasına baxmayaraq, dağıılmaq təhlükəsini yaşamırlar. Bu hissədə göstərəcəyimiz yollar münaqişələrin qarşısını ala bilər, yaxud münaqişələr şiddetlənmişdən önceki mərhələlərdə onları yoluna qoya bilər. Bu yolların bəziləri keçən hissələrdə çox geniş təfsilatla açıqlandı, burada ən çox onların münaqişənin həll edilməsində qoyduqları təsirlərdən danışacaqıq:

1. həyat yoldaşı seçimi üçün lazım olan şəraiti tanımaq:

Evliliik astanasında olan hər bir qız və oğlan həyat yoldaşı üçün gərəkli şəraiti öyrənib onu nəzərdə tutulan obyekte tətbiq etməyi bacarmalıdır. Bu məsələyə riayət etmək sonrakı mərhələlərdə yarana bilən münaqişələrin önünü kəsir. Quran: "Paklar paklara aiddir..."¹ – deməklə, əslində şəxslərə həyat yoldaşı seçimində yol göstərir.

¹ "Nur" surəsi (24) 26-cı ayə.

2. Ər-arvadın təlimləndirilməsi:

Ailələrdə ən çox problemlər – vəzifələri, məsuliyyətləri tanımamaq və dərk etməmək; əlaqələrin qurulması yollarını və məsələlərin həll edilməsi üsullarını bilməmək ucbatından yaranır. Ailə məsələlərini yoluna qoymaq üçün lazıim olan üsullardan biri, aşağıdakı mərhələlərə şamil edilən psixoloji təlliimlərə yiyələnməkdir.¹

a) Hədəflərin və dəyərlərin aydınlaşması və bu hissədə ər-arvadın hər birinin məqsədləri, birinin digərindən umacaqları bəyan edildi. Burada bir-birinin dini, milli və mədəni dəyərlərinə diqqət etmək əhəmiyyət kəsb edir.

b) Əlaqə və ünsiyyət qurulmasının təlimi: Ər-arvadın əlaqədə məharətsizliyi (yəni bir-biriləri ilə ünsiyyət qurma bacarıqsızlığı) məlum olduqda, onlara bəzi məharətləri, məsələn: qulaq asmaq, şəxsi xarakterini açıqlamaq, xahiş etmək bacarıqlarını və ünsiyyətin müsbət yönərini öyrətmək lazımdır.

c) Müzikirə və müqavilə məharətlərinin təlimi.

d) Vaxtin tənzimlənməsi fənni, xüsusilə də həm ərin, həm arvadın işlədiyi ailələrdə vaxtin tənzimlənməsi bacarığına yiyələnmək çox zəruridir. Ailə və iş yeri işlərinin programı, ümde məsələlərin təyini, nəhayət, real qərarlar verə bilmək bu məsələ (vaxtin tənzimi fənninə yiyələnmə) sayesində təmin edilir.

e) İstər-istəməz bütün ailələr və bütün şəxslər üçün yaranan psixoloji gərginlikləri nəzarət altında saxlama fənləri. Bu fənlər şəxslərə çox az bir gərginlik içerisinde yaşamağa kömək edir. Misal üçün iqtisadi problemlərdə, iztirabla dolu şəhər həyatında qarşıdurma üsullarını - əzələləri sakitləşdirməyi, tənəffüs sistemini kontrol etməyi, idmanı, münasib qidalanmanız və münasib məşğulliyəti öyrətmək lazımdır.

3. Dini etiqadların təlimi:

Sözsüz ki, dini etiqadların həyat məsələlərində və münaqışlərin həll edilməsində rolu aydındır. Buna görə də ailə üzvlərinə dini təlimin öyrədilməsi, İslam dininə əsasən qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin tanıtılılması zəruridir. Bəzi problemlərin,

¹ Karlson, "Ailənin əlaci", səh:263.

Əxlaqi dəyərlərə əhəmiyyət verməməkdən qaynaqlandığını, artıq ikinci fəsildə dedik. Bəzən münaqişələrin başlanması və çox vaxt şiddetlənməsi danışq və rəftarda qəzəbə yol verməklə əlaqədardır. Ailə üzvlərinin, xüsusilə də qadınların döyülb-söyülməsi inkişaf etmiş müasir ölkələrdə hələ də yüksək sayı vurub keçməkdədir. Fransada qəzəbə qurban gedən qadınların statistik sayı 95%-i təşkil edir və onların 51% (faizi) öz ərlərinin təcavüzkarlığına məruz qalmışdır. Amerikada hər il iki milyon qadının döyüldüyü təxmin edilmişdir və onların təqribən yarısı tibbi müayinə və müalicəyə möhtacdır. Rəftar və danışıği cilovlamaq, bu cür xoşagelməz hadisələrdən bir çoxunun qarşısını ala bilər. Məsələn: Mübahisə zamanı iki nəfərdən birinin susub digər tərəfi də sükuta dəvət etməsi, danışığı cilovlamaqdır. Bu haqda din övliyalarının çoxlu nəsihətləri vardır, məsələn: buyurulur ki, qəzəbli rəftar etməyə qadir olduğu halda öz qəzəbini sinirən şəxsin qəlbini Allah, qiyamət günü rahatlıq və imanla dolduracaqdır.¹ Qəzəbli şəxsə öz bədən vəziyyətini dəyişmək tövsiyə olunur, yəni qəzəblənən əgər oturmuşsa, uzansın, əgər ayaq üstədirse, otursun.

Dini əqidə və rəftarların təlimi narkotik maddələrdən istifadə etmənin qarşısını alır. Jan Buje deyir: "Biz bu həqiqəti qəbul etməliyik ki, dini baxışların zehnlərdən silindiyi zaman – məstedici maddələrin istifadə olunması öz son zirvəsinə çatdı."

4. Ailədə hədd və sərhədlərin qorunması:

Bəzi ailə münaqişələri hədd və sərhədlərə riayət etmə məsələsindəki diqqətsizliklə əlaqədardır. Sərhədləri və həddi biliib riayət etmək ailə üzvlərinin sağlam münasibət qurmasını təmin edir. Bu haqda III fəsildə danışdıq.

Ər-arvadin qənaətbəxş səmimi münasibətlərinə təsir göstərən ən mühüm amil, naməhrəm kişi-qadın münasibətləri həddinə riayət etməkdir. Naməhrəm kişi və qadın arasında baxışlarla təmasın, cümlələrlə rabitənin adı insanlar arasında yayıldığı həddə cilovlanması, münaqişələrin qarşısını almaqda böyük təsir qoyur. Kişiilərin gözəl qadın fotolarını görərkən

¹ Məclisi, "Biharül ənvar", s. VII, səh: 33.

məhəbbət bəslədikləri həyat yoldaşlarına çox az bir cazibə ilə dəyər verdikləri sınaqlardan aydın olmuşdur. Sözüsüz ki, öz həyat yoldaşına az dəyər vermək, ülvı məhəbbət əlaqələrinin zəifləməsinə şərait yaradır. Ailə çərçivəsindən kənarda cinsi ləzzət bağışlayan məhəbbət əlaqələri, baxışların qoyduğu ən az təsir belə, ailədə məhəbbət əlaqələrinin soyuqluğuna gətirib çıxarırlar.

Qadınlara olan hədd məsələlərindən biri də şərii geyimdir. Bu cür geyimin həm qadınların öz üzərində, həm də kişilərin üzərində təsiri vardır. Qadınların öz gözəlliklərini yadlardan qoruması üzərində aparılan tədqiqatlıdan aydın olmuşdur ki, bu kişilərin idrak dairəsinin genişlənməsinə mane olur, bunun da nəticəsində ər-arvad münaqişələri zəifləyir. Çünkü kişilərin idrak dairəsinin genişlənməsi nəticəsində, kişi ailə daxilində qadının təhrikəcisi hərəkətlərinə gec cavab verir, beləliklə də cəzbedici əlaqələrin qurulması üçün şərait yaranır.

5. Ailədə məsləhətləşməyə və nəzər birliyi əldə edilməsinə diqqət:

Bəzən insanların rəftarı, qərarları eynilə, yaxud olduqca çox əqli və şərii qaydalara uyğun gəlir. Bu vəziyyətdə, valideynin vəzifəsi bir rəftar və ya bir qərarın əqli və şərii qanuna uyğun gəldiyini aydınlaşdırıldıqdan sonra onu münasib bir üsul ilə ailə üzvlərinə bəyan etməkdir. Bunlara baxmayaraq, bir çox hallarda ailələr elə rəftar və qərarlarla qarşılaşmalı olurlar ki, həmin qərar və rəftarları əqli və şərii ölçülərə uyğunlaşdıqmaq çox çətin olur. Bu zaman ailə başqa qruplar kimi müxtəlif yollardan istifadə edərək qərar verə bilər. İslam təlimlərinə əsasən, hər bir mövzunun həll edilməsində başqalarının nəzərlərindən və ən uyğun seçimdən istifadə etmək ən yaxşı üsuldur. Bütün işlərini məsləhətləşərək görmək – Quranda möiminlərin sıfətlərindən biri kimi elan edilmişdir.¹ Vəhy mənbəyi ilə əlaqəsi olan Peyğəmbər (s) belə, insanlarla məsləhətləşməyi tövsiyə edir.² Digər tərəfdən, başqalarının nəzərlərinə əhəmiyyət verməmək

¹ "Sura" (42) surəsi, 38-ci ayə.

² "Ali-İmran" (3) surəsi, 159-cu ayə.

insanı səhv'lərlə qarşı-qarşıya qoyur.¹ Din övliyaları özünün yersiz rəyinə əsaslanaraq addım atmanın nəticələrini açıqlamışlar ki, şəxsləri başqalarının nəzərlərini öyrənməyə həvəsləndirsinlər.

Quranda buyurulmuşdur:

“O kəslər ki, sözü dinləyib onun ən gözəlinə uyarlar. Onlar Allahın doğru yola yönəldiyi kimsələrdir. Ağıl sahibləri də elə onlardır!”²

Şübhəsiz ki, ailənin idarəciliyində də bu qayda qorunub saxlanılmalı, münaqişələr zamanı ona diqqət olunmalıdır. Ən maraqlı budur ki, Quranın nəzərində körpəyə süd vermək və ya onu süddən keşmək kimi cüzi məsələlər belə, uşağın atanəsinin razılığına və məsləhətlərinə əsasən həyata keçməlidir.³ Şübhəsiz ki, ananın da öz övladına məsləhət verməyə, yaxud onun xeyrinə olan məsələni müəyyən etməyə haqqı vardır. Yəqin ki, ailənin digər məsələlərində də ailə üzvlərinin nəzərlərini öyrənmək yerinə düşər. Quranın başqa bir ayəsində buyurulur ki, ailə işlərini, o cümlədən övladlara aid məsələləri ən layiqli məşvərət əsasında həyata keçirin.⁴ Ailə mühitində məsləhətləşmək üçün şərait yaradıldığı surətdə çətinliklər zamanı düzgün bir qərara gəlmək daha asan olur. Ailədə uşaqlar böyüyüb idrak qüvvələri inkişaf etdikcə, onların da fikir və nəzərlərindən istifadə etmək lazımdır. Din övliyaları: “Uşağın üçüncü 7 illik dövrü (yəni 14 yaşdan 21 yaşa qədər olan dövrü) vəzirlilik dövrüdür”⁵ – dedikdə, ailə məsələlərinin həllində yeniyetmələrlə məsləhətləşməyin lazımlığını bildirmək istəmişlər. Həyat məsələlərində, çətinlikərdə, ailəyə aid proqramların hazırlanmasında yeniyetmələrin nəzərlərindən istifadə etmək, onlarda düzgün təfəkkür qüvvəsinin inkişaf etməsinə səbəb olur; bu onda ümidi, iradə yaradır.⁶ Əksinə, ailədə yeniyetmə ilə məsləhətləşməmək, onun təfəkkür

¹ Məclisi, “Bihar-əl-ənvar”, c.72, səh: 98.

² “Zumər” (39) 17-ci ayə.

³ “Bəqərə” (2), 233-cü ayə.

⁴ “Talaq” (65), 6-ci ayə; “Öz aranızda razılıqla sazişə gəlin”.

⁵ Hürr Amuli, “Vəsailəş-şie”, c. 15, səh: 195.

⁶ Əli Əkbər Hüseyni, “Ailədə əxlaq” səh: 112.

qüvvəsinin yaxşı inkişaf etməməsinə, özünə etimad bəsləməməsinə səbəb olur.

Hal-hazırkı dövrde qadınların ailədə böyük təsir qoyduqlarına və idarəcilik də inkişaf etdiklərinə diqqət edərək onlara məsləhətləşmək ailədəki əsas məsələlərin həll edilməsində böyük rol oynayır. Din övliyalarının kəlamlarında həyat yoldaşı ilə həmkarlıq edərək onu razi salmaq, onun məhəbbətini qazanan metodlardan istifadə etmək, digər tərəfdən ona hər hansı bir fikiri zorla qəbul etdirməmək, həyat yoldaşını narazı etməmək ailə həyatını əsas məsələlərindən hesab olunur.

C. İslam təlimlərinə əsasən ailə münaqişələrinin həll edilmə yolları

Bu bəhsdə münaqişələrin şiddətlənməsindən sonrakı yollardan, onlardan necə istifadə olunacağından, ən çox problemlərin qarşısını almaqdan deyil, onları həll etməkdən danışılacaqdır.

1. Aildə dərəcələrə aid razılaşmalar:

Bundan önce ailədə dərəcələrin qorunub saxlanılmasından (atanın-ananın hörmətini qorumaqdan) söz açdıq. Aildə bir problemin həll edilməsi üçün ailə üzvləri öz nəzər və dəlillərini irəli sürdükdən sonra vahid bir qərara gələ bilməmişlərsə, problem hələ qalmaqdadır. Bu zaman bəzi məsələlərlə bağlı evin kişisinin, yəni ərin nəzərinə diqqət olunmalıdır və onun nəzərinə uyğun əməl olunmalıdır. Misal üçün qadının evdən çıxması ərin razılığı və icazəsi əsasında olmalıdır. Əgər evdən, bir iş ardañca çıxməqla əlaqədar ərlə-arvadın arasında münaqişələr yaranarsa və biri digərini qane edə bilməzsə, "İslam təlimləri" nöqtəyi-nəzərində problemlərin həll edilməsi üçün qadının ərə tabe olması lazımdır. Həmçinin uşaqlar, yaşayış yerini seçmək sahəsində məsləhətləşmə çekişmələrə səbəb olmayıbsa, ərin dediyi nəzərə əməl edilməlidir, çünkü bunlar iqtisadi məsələlərlə əlaqədardır və bunun məsuliyyəti ərin üzərinə düşür. Təbii ki, ər də ailənin məsləhətinə zidd addım atmamalı, hər hansı bir nəzəri qadınına və övladlarına

zorla qəbul etdirməməli, sıxışdırıldığında ailənin problemini həll etmək üçün daha üstün olanlara müraciət edərək ailənin xeyrinə olan addımları atmalıdır.

2. Övladlara aid problemlərin həlli:

Həm valideynin, həm də övladların hər birinin öz vəzifələrini tanımları bir çox münaqişələrin özünü bürüze verməsinin qarşısını ala bilər. Burada valideyn-övlad münaqişələrinin qarşısını almaq üçün digər həllədici yolları bəyan edəcəyik.

Birinci mərhələdə valideyn övladının xoşa gəlməz rəftarının və özü ilə övladı arasında yaranan münaqişənin səbəbini dərk etməlidir. Ailədə övladlar xoşa gəlməz rəftarlara ya diqqəti cəzb etmək üçün, ya valideynlə mübahisədə qalib gəlmək naminə əl ata bilərlər. Bəzən valideyndən intiqam almaq, onu incitmək, bəzən də öz layəqətsizliyini nümayiş etdirmək üçün bu xoşagəlməz rəftara yol verə bilərlər. Bunun müqabilində bəzən valideynlər öz övladları ilə daim mübahisə etməyə və övladdan intiqam almağa can atırlar. Valideyn ilk növbədə övladı ilə təsirli və münasib əlaqələr qurmalıdır. Burada bir neçə məsələyə xüsusi diqqət çox əhəmiyyət kəsb edir:

Birincisi:Hər bir yaş dövründə valideynlə övladlar arasında qarşılıqlı ehtiramın qorunması zəruridir. İkincisi: Övladların qabiliyyətlərinə inam bəsləmək onları ürəkləndirir. Üçüncüsü: Övladlara həm sözlərlə, həm hərəkətlərlə öz məhəbbətini bürüze vermək, onlara gəzinti və məşğulliyət üçün vaxt ayırmalı. Dördüncüsü: Övladların azadlıq arzusuna ehtiramla yanaşmaq, onlara qərarlar çıxara bilmək üçün fürsət vermək, onları danlamaqda və onlardan intiqam almaqda həddini aşmaqdan çəkinmək.

Sonrakı mərhələ: Övladın problemini həll edərkən dava-dalaşdan çəkinməkdir. Valideyn öz qərarını verdikdən sonra yalnız əməl ilə kifayətlənməlidir, başqa ibarətlə desək: münaqişələrin dərinləşməsinə səbəb olan deyişmələrdən əl çəkərək aranı sakitləşdirməlidir. Xoşagəlməz münasibətlər zamanı bəzi məsələlərin üzərindən ötüb keçmək işə çox yarayır. Övladlarına olan umacağı azaltmaq, normal hala salmaq – ilk növbədə, övladların vəzifələrini yerinə yetirərkən yol verdikləri səhlənkarlığa qarşı münasib davranışmaq isə ikinci növbədə

münaqışılərin artmasına mane olur. Nəhayət, övladları olduqları kimi qəbul etməli və heç vaxt onların şəxsiyyətini xoşagəlməz rəftarla təhqir etməməliyik.

3. Ülvi duyğularla və cinsi məsələlərlə əlaqədar problemlərin həlli:

Bəzən ər-arvadın isti münasibətləri qəzəbli danışq, sərt rəftar, bir-birinə etinasızlıq və sair kimi qabaklılar ucbatından soyuyur. Bununla əlaqədar ərlə arvadın hər birinin islami tövsiyələrə diqqət göstərib əməl etmələri problemin bir hissəsini həll edə bilər. Kişiye verilən ən əsas tövsiyələrdən biri: Kişiinin bütün hallarda öz qadını ilə yumşaq rəftar etməsidir, yəni qadının xoşagəlməz münasibətinə sərt əks-təsir göstərməməsidir. Kişi qadının öz əlində bir əmanət olduğunu bilməli və qadına etdiyi zülmün, ona göstərdiyi pis rəftarın Allahın qəzəbinə səbəb olduğunu dərk etməlidir. Kişi üçün ən çox tövsiyə olunan məsələlərdən biri də qadınla müsbət səmimi əlaqələrin yaradılmasıdır. Digər tərəfdən qadınlara da bir çox tövsiyələr edilmişdir ki, münaqışılər zamanı çox tez bir vaxtda onun həll edilməsinə can atsınlar. Deyilir ki, qadın ixtilaf doğuran, münaqışə yaranan məsələləri həmin gün həll etməli və onu sabaha saxlamamalıdır. Ərinin münasib olmayan rəftarı müqabilində özünü cilovlayaraq, aralarındaki münasibətləri bütövlükə sual altına salmamalıdır. Ərinin üzrxahlığını qəbul etmək, onun səhvlerini bağışlamaq problemin həll olunmasına kömək edir. Qadından tələb edilir ki, cinsi məsələlərdə ərinə imkan daxilində tabe olmalı və bu yönədə əri ilə müxalifət etməkdən çəkinməlidir. Kişiye tövsiyə olunur ki, təkcə öz ehtiyaclarını nəzərə almasın, qadının da ehtiyaclarını düşünsün.

Lakin bəzən münaqışılər daha da şiddətlənir və özbaşınalıq (nuşuz) mərhələsinə yetişir. Burada həmin məsələ haqqında danışacağıq.

4. Özbaşınalıq və qabalıq mərhələlərindəki problem həlli yolu:

Özbaşınalıq (nuşuz) – hüquqi nöqtəyi-nəzərindən həm ər, həm də arvadın öz ər-arvadlıq vəzifələrini ifa etməmələrinə

deyilir.¹ Quranda “nuşuz” (özbaşınalıq və ya qabalıq) sözü həm ər, həm arvad haqqında işlənmiş və hər biri ilə bağlı problemin həlli üçün münasib yol göstərilmişdir.² Əgər qadın ailə həyatında öz vəzifələrinə - ərinin cinsi ehtiyaclarını ödəmək, əri evə gəlib-getdikdə onunla həməhənglik etmək kimi məsuliyyətlərinə əməl etməsə, ailə işlərində tərslik göstərməyə başlasa İslam dini bu problemin həlli, qadının ailə həyatına dönüşü, öz vəzifələrinin ifası üçün üç mərhələli bir metodu irəli sürmüştür. Yalnız birinci mərhələ təsir qoymadığı suretdə ikinci və üçüncü mərhələyə əməl edilə bilər, sözsüz kişi vəziyyəti bu həddə getirib çıxarmamalıdır. Əgər kişi səmimiyyət və sədaqət yolunu seçib qadını ilə bir araya gəlsə, həyatda heç bir problem yaranmaz.³

Qadının özbaşınalığını tərbiyə etmək üçün Quranın göstərdiyi üç mərhələdən birincisi nəsihət yoludur (“Özbaşınalıq etmələrindən qorxduğunuz qadılara nəsihət edir”).⁴ Hədiyyə ilə ailə yanaşı olan məhəbbətamız nəsihət, yaxud hər hansı bir şövqləndirici hərəket olduqca təsir qoyur. Qadınlar əvvəldə də dediyimiz kimi, ünsiyyətə daha həssas yanaşdıqları üçün öz problemlərini ən çox danışq yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Danışq vasitəsilə hər bir tərəf, qarşı tərəfin umacaqlarından xəbər tutur. Kişi qadına nəsihət verdikdə bu nöqtələrə diqqət etməlidir:

1. Nəsihət şirin dillə və ürəyə yatan şəkildə olmalıdır.
2. Nəsihət edən xeyirxahlığını və bu nəsihəti öz həvayi-nəfsi, şeytanvari məqsədləri uğrunda etmədiyi sübuta yetirməlidir.⁵
3. Nəsihətin ən yaxşı üsulu Quran kəlamlarından istifadə etməkdir. Quranın nəsihətlərindən biri budur ki, kişi qadının qeyri münasib hərəkətləri müqabilində özünü cilovlayıb ona müsbət cavab verməyə çalışın. Bu üsul qadının düşmənciliyini dostluğa çevirər, hərçənd bu cür rəftar edə bilməsi üçün kişidə səbr, iman və təqva olmalıdır.⁶ Nəsihətlərdən biri də qadının

¹ Seyyid Hüseyn Səfayı, “Ailə hüququ – ixtisarla”, səh: 133.

² “Nisa” surəsi (4), 34 və 128-ci ayələr.

³ Hüseyn Ənsari, “İslamda ailə quruluşu”, səh: 345.

⁴ “Nisa” (4) surəsi, 34-cü ayə.

⁵ Əhməd Behişdi, “Quranda ailə”, səh: 89.

⁶ “Fussilət” (41) surəsi, 34-35-ci ayələr.

diqqətini aralarındaki möhkəm əhd-peymana yönəltməkdir.¹ Bu əhd-peymanın zəifləməsi ülvı hisslər nöqteyi-nəzərindən yaxşı deyil.

Birinci mərhələ fayda vermədikdə, Quran ikinci mərhələni – öz yatağını ayrı salmağı təklif edir.² Bu mərhələdə yatarkən qadına arxa çevirmək, onunla cinsi yaxınlığı tərk etmək, söhbət etməmək, yeni ünsiyyəti kəsmək tələb edilir... Bu şəkildə olan ayrılıq qadını öz hərəkətləri üzərində düşünməyə vadar edəcək. Bu bir növ qadını tənbəh etməkdir. Yataq otağını tərk etmək və ya yatağını ayrı salmaqdan daha çox yataqda soyuq rəftar etmək qadına təsir qoyur. Yatağı və ya yataq otağını tərk etmək isə münasibətlərin daha da gərginləşməsinə səbəb ola bilər. Qadının ən böyük məşğuliyyəti ərinin diqqətini özünə cəlb etmək olduğu üçün yataqda ərinin ona soyuqlugunu gördükdə ərinin diqqətini cəzb edə bilmədiyinə şahid olub məglubiyyətini dərk edəcək. Bu qadına çox güclü psixoloji təsir qoyur, onu döndərir.³ Yəqin ki, bu ayrılıq (küsüllük) üç gündən artıq çəkməməlidir, bu mərhələ də təsir qoymadıqda üçüncü mərhələyə keçmək olar.

Bu mərhələdə söhbət qadınların bədən tənbehindən və ya döyülməsindən gedir. Bütün müsəlman nəzər sahibləri bu bədən tənbehinin hansı şərtlərlə məhdudlaşdığını bildirmişlər.⁴ Zərbə qadına ailədə yaratdığı problemləri başa salmaq üçün vurulmalıdır, hansı ki, bu problemlərin davam etməsi ərlə arvadın ayrılması ilə nəticələnə bilər. Bu üsul haqqında İslamın nəzərini üç suala verilən cavab vasitəsilə aydınlaşdırmaq olar:

1. Hansı surətdə yüngül də olsa bədən tənbehini icra etmək olar?
2. Bu tənbehi hansı həddə qədər şiddətləndirmək olar?
3. Elm sahiblərinin, din övliyalarının və müsəlman alimlərin bu tənbeh haqqında mövqeləri necə olmuşdur?

Birinci suala Quranın birbaşa verdiyi cavabdan məlum olur ki, bu üsuldan ancaq iki öncəki üsul (nəsihət və yatağı ayırməq) təsir qoymadıqda istifadə etmək olar. Öncəki iki üsul ilə

¹ "Nisa" (4) surəsi, 21-ci ayə.

² "Nisa" (4) surəsi, 34-cü ayə.

³ Əkkə Xalid Əbdür-Rəhman, "Binaul-usrətil muslimət", səh: 288.

⁴ Muhəmməd Həsən Nəcəfi, "Cəvahir-əl-kəlam", c. 3, səh: 202, 206-207.

problemin həll ediləcəyi aydın olur və çox az qadınlar bu iki üsula müsbət cavab verməyərək məsələni üçüncü mərhələyədək uzadırlar. Bundan başqa bu üçüncü üsuldan yalnız qadının ərinə cinsi yaxınlıqdan boyun qaçırdığı surətdə istifadə etmək olar, digər ailə problemlərində bu üsuldan istifadə edilə bilməz. Bəzi İslam rəvayətləri bu üsuldan istifadə etmənin dairəsini daha da məhdudlaşdırılmış, yalnız qadın yolunu azdıraqda ondan istifadə etməyə icazə vermişdir.¹

İkinci sualın cavabında bütün müsəlman alımları qadının heç bir zərər görməyəcəyi – bədəninin yaralanmayacağı, göyərməyəcəyi, qaralmayacağı, hətta qızarmayacağı həddə döyülməsinə icazə vermişlər.² Bəzi hədislərdə üzə (sifətə, çohrəyə) vurmağa icazə verilmir. Din övliyalarının (ə) bəzi kəlamlarında vurmaq – qadını yemək, geymək və s. kimi iqtisadi məsələlərdə çətinliyə salmaq kimi təfsil edilir. Şeyx Mufid (r) demişdir ki, əgər nəsihət, yatağı ayrı salmaq problemi həll etməzsə, qadınla qaba rəftara keçin.³ Bir sözlə, İslam nəzərində bədən tənbehi tərbiyə məqsədilə və yüngül şəkildə olmalıdır, ər bu üsuldan öz intiqamını almaq naminə istifadə etməməlidir.

Üçüncü sualın cavabında da bunu deməliyik ki, Peyğəmbər (s) qadınları döyməyi və onlara zərbə yetirməyi çox ciddi şəkildə qadağan etmişdir. Bu üsuldan istifadə edən kişiləri din və əxlaqdan uzaq şəxslər hesab etmişdir.⁴ Nimunə üçün onun bəzi kəlamlarını gətiririk:

“Allah cəhənnəm gözətçisinə göstəriş verər ki, qadınına zərbə vuran kişinin yanağına cəhənnəm atəşinin yetmiş zərbəsini endirsin. Qadının saçlarını yolan hər kişinin əlinə odlu mismarlar calınar.”⁵

“Qadınıni üç dəfədən çox döyen kişini Allah qiyamətdə hamının qarşısında rüsvay edər.”⁶

¹ İbni Mace, “Əl-sünən”, c. 2, səh: 1025.

² Məhdi Mehrizi, “Qadının şəxsiyyəti və hüququ”, səh: 273.

³ Nuri, “Müstədrək-əl-vəsail”, c. 14, səh: 250. h. 3.

⁴ Vəhəbə Zuheyli, “Əl-Təfsir-əl-munir”, c. 5, səh: 57.

⁵ Nuri, “Müstədrək-əl-vəsail”, c. 14, səh: 25, h.4.

⁶ Həmin mənbə, h. 6.

“Özü döyülməyə daha çox layiq olan kişinin öz qadını öz döyməsinə heyrət edirəm. Qadınları ağacla döyməyin ki, qisası var...”¹

Peyğəmbər (s) bütün həyatı boyu heç bir xidmətçini, qadını və ya bir başqasını döyərək tənbeh etmədi. Peyğəmbər tövsiyə edir ki, qadını döyen kişinin elçilərinə mənfi (yox) cavab verin. O, həmcinin buyurmuşdur ki, yaxşı insanlar heç vaxt belə hərəkət etmirlər... Hal-hazırkı əsrədə üçüncü yoldan istifadə etmək bir çox kişilər üçün olduqca çətindir, buna görə də qadın özbaşınalıq etdikdə kişilər həm ədalətə riayət etmək, həm də qadınlara sitəm etməkdən çəkinmək naminə birinci və ikinci üsuldan istifadə edərək ailənin problemini həll etməyə çalışmalıdırlar.

Kişi qadının psixoloji və maddi hüquqlarına riayət etmədikdə, Quranın təbiri ilə desək: qabalıq etdikdə həyat yoldaşı nəsihət yolu ilə onu öz ailə məsuliyyətlərini icra etməyə vadar etməlidir. Sonrakı mərhələdə ailə mütəxəssislərindən kömək alaraq problemin həllinə çalışmalıdır. Problem yenə həll edilməmiş qaldıqda qanuna müraciət edərək kişini öz məsuliyyətini icra etməyə vadar etmək lazımdır. Belə şəraitdə Quran kişi ilə qadına barışb düzəlişmələrini tövsiyə edir...² Kişi könüllü şəkildə öz vəzifələrini icra etmədikdə, onu zorla qadının hüquqlarını yerinə yetirməyə vadar etmək lazımdır. Əli əleyhissələmin (ona salam olsun) hakimiyyəti dövründə öz qadınına qarşı həddini aşan şəxsi Həzrət Əli (ə) əvvəlcə nəsihətlə, sonra isə təzyiqlə öz vəzifələrini icra etməyə məcbur etmişdir...³

5. Məşvərət etmək:

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ailə münaqişələrinin bir hissəsi indiki cəmiyyətin texnika – sənaye ilə sıx əlaqəsindən qaynaqlanır. Son on illiklərdə bu məsələ ailə quruluşlarında çox geniş dəyişkənliliklər yaratmışdır: Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətində, ailənin mahiyyətində, ailə

¹ Həmin mənbə, h. 3.

² “Nisa” (4) surəsi, 128-ci ayə.

³ Məclisi, “Bihar-əl ənvar”, c.40, səh: 113

iqtisadiyyatında, cinslərin (qadın və kişi) rollarında əsaslı dəyişkənliliklər icad etmişdir. Bunlar ailədə böyük problemlər yaradır və bu problemlərin həll edilməsində ən çox məsuliyyət ər-arvadın üzərinə düşür. Bəzən şəxslər problemlərin həlli yollarını tapa bilmir və onları həll etmək əvəzinə, inkar etməyə başlayırlar ki, bu da öz yerində biganəlik, ümidsizlik, hədəfdən daşınmaq, qarşılıqlı sinqinliqlər qoyacaqdır.¹ Belə həssas anlarda başqalarının, xüsusilə də problemlı ailə mütəxəssislərinin köməkliyindən istifadə etmək çox zəruridir. İslam təlimləri də bütün həyat məsələlərində başqalarının rəyindən (nəzərindən) istifadə etməyi (yararlanmağı) çox təkidlə irəli sürür. Sözsüz ki, məşvərətçi ailə məsələlərinin həll edilməsi üçün lazım olan bütün şərtlərə cavab verməli və bacarıqlı olmalıdır. Məşvərətçi üçün lazım olan ümumi şərtlərin bəziləri aşağıda kılardan ibarətdir: Məşvərətə qoyulan mövzu sahəsində mütəxəssis alim olmalıdır, başqaları ilə səmimi ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malik olmalıdır, hər cür sui-istifadədən uzaq olmalı, səbirli, xalis niyyətə malik, sırr saxlayan, məşvərəti davam etdirmə qabiliyyətinə sahib, təqvalı və nümunəvi bir şəxs olmalıdır. İslam ailə qanunlarını tanımadan və münasib zamanda bu qanunlardan istifadə etməmək bəzən ailə problemini daha da şiddetləndirir.

Ailədə münaqişələr şiddetlənib ər-arvadın düşmənçiliyi ilə nəticələnərsə, onların arasını düzəltmək üçün başqalarının müdaxilə etməsi zəruridir. Bu zaman həm kişinin adamlarından bir nəfəri, həm də qadının adamlarından bir nəfəri münsif (vasitəçi) təyin edib onların yanına göndərmək tövsiyə edilir.² Münsifin qadın və kişinin qohumları (yaxınları) içərisindən təyin edilməsi bir neçə məsələ ilə əlaqədardır: Birinci - ərlə arvadın qohumları onların psixoloji vəziyyətini, yaşayış tərzini daha yaxşı bilirlər. İkinci – Münsifin öz qohumlarından seçilən onların ürəyini sakitləşdirir, çünkü qohumların onların mənafə və hüquqlarını tam şəkildə qoruyaqlarına inanırlar. Üçüncüsü – Qohumluq əlaqələrinə görə ər-arvad bu iki münsifin nəzərini qəbul edəcəklər... Bu iki münsif ər-arvad arasındaki

¹ Zeyman, "Ailədə problemlərin açılması nəzəriyyəsi", səh: 25.

² "Nisa" (4), 35-ci ayə.

münaqişələrin həlli yollarını tapmaq və onların arasında barışq yaratmaq üçün təyin edilir. Bu iki münsif onları barışdırı bilməsə sözsüz ki, məsələni həll etmək və ya ayrılmak haqqındaki qərarı ər-arvad özü verməlidir. Bu iki münsif onları bir yerdə yaşamağa məcbur edə bilməzlər. Ər-arvad kəbin kəsildiyində tam azad olduqları kimi, ixtilafı sona çatdırıb barışmaqdə da tam azaddırlar, iki münsif yalnız məşvərət və yol göstərmək nəzərindən müdaxilə edə bilər.¹

6. Qadının ərdən ayrılması:

Ailə münaqişələrinin axır həddi ərlə arvadın rəsmi şəkildə ayrılmalarıdır. Bəzən ailə münaqişələrinin davamlı şəkildə olması təkcə ailə üzvlərinin rahatlığının pozulması ilə bitmir, hətta ailə üzvlərinin psixoloji sarsıntıları ilə nəticələnir. Bu zaman ailənin bünövrəsini qorumaq üçün sınaqdan çıxarılan bütün yollar sona dirənir və ailə üzvlərinin problemlərini həll etmek üçün ərlə arvadın rəsmi şəkildə ayrılmasından başqa çıxış yolu qalmır.

İslam nöqtəyi-nəzərindən ərlə arvadın boşanması əsla bəyənilməyən bir məsələdir. Deyildiyinə görə Allah yanında ən nifrətə layiq məsələlərdən biri boşanma üzündən viran qalan evdir. Din övliyalarının kəlamlarından aydın olur ki, boşanma ən pis və faciəli məsələlərdən biridir. Belə ki, **Peyğəmbər buyurur:**

“Qadın haqqında mənə o qədər sıfariş verildi ki, mən qadını zinaya mürtəkib olmayıncı boşamağın düzgün olmadığını güman etdim.”² Lakin ruhi və psixoloji bir sakitliklə ömür sürmək mümkün olmadıqda qadını boşamamağın heç bir faydası yoxdur, əksinə onunla birlikdə ömür sürmək zərərlidir.³ Ər-arvadın rəsmi şəkildə ayrılmasını⁴ İslam dini öz qanunları çərçivəsində qəbul etmişdir, cünki ərlə arvadın şərīkli ömür sürmələri çətin olsa da, bəzən ayrılıq (talaq) güman əsasında və qısa müddətli olur. Digər tərəfdən də həddi üç dəfə göstərilmişdir. Əgər kişi öz qadını üç dəfə boşadiqdan sonra yenidən onunla evlənmək

¹ Əhməd Behiştı, “Quranda ailə”, səh:106.

² Hürr Amuli, “Vəsail-əş-şie”, c.15, səh: 267.

³ “Bəqərə” (2) surəsi, 229-cu ayə.

⁴ “Talaq”

istəsə, qadın başqa kişi ilə evlənib boşandıqdan sonra birinci əri ilə kəbin kəsdirib yenə evlənə bilər.¹ Bu qanun əslində təkrar-təkrar boşanmaların qarşısını almaq üçündür.

Ərlə arvadın rəsmi boşanması (talaq) ailəni sarsıdib, ailə üzvlərinə çox pis təsir qoyduğu üçün İslam təlimləri müxtəlif üsullarla onun qarşısını almağa çalışmışdır. Talaq üçün xüsusi zaman ayrılması (qadın – sonuncu aybaşı bitdikdən talaq reallaşanadək kişi ilə cinsi yaxınlıq etməməlidir), xüsusi şahidlərin gətirilməsi onu olduqca çətinləşdirmişdir, belə ki, talaq nigahdan daha çətindir. Boşandıqdan sonra da xüsusi şərtlər daxilində ər-arvad iddə müddətində bir təbəssümlə yenidən şərīkli həyata davam edə bilərlər. İslam qanunlarına əsasən iddənin müddəti ərin evində başa vurulmalıdır, bu özü bir daha onların birləşməsinə və ailə həyatlarının dağılmamasına şərait yaradır. Nəhayət, ər-arvad arasındaki ixtilaf boşanma ilə nəticələndikdə İslam dini qadını yaxşılıqla boşamağı tövsiyə edir.² Qadına həddindən çox təzyiq göstərmək, xüsusilə də onun çarəsiz qalıb öz hüquqlarından keçərək boşanmağa razı olması məqsədilə incidilməsi doğru deyil.³ Qadının bütün hüququ (mehriyyəsi) düzgün şəkildə ödənilib, yaxşılıqla onu boşadıqda həm kişi və həm qadın üçün təzədən ailə qurub yeni həyata başlamaq asan olur.

Boşanmanın dəlili hər nə olsa da, ailə üzvlərində çox mənfi təsirlər qoyur. Xəstəliklərin 60 %, başqalarına etimadsızlıq, işin kəmiyyət və keyfiyyətinin azalması, həyatda özünü məğlub hiss etməyin 75 %, yorğunluq 70 %, övladlardan nigarançılıq, davakarlıq, intihar, ictimai pozğunluqlar, gələcəyə ümidsizlik, iztirab, əsəbilik, şəxslərin pərişanlığı və özlərini günahkar hiss etmələri boşanmanın kişi və qadılarda qoyduqları psixoloji təsirlərdəndir. Bəzən başqalarının bu şəxslərə göstərdikləri əks-təsir onlara ən ağır zərbə vurur. Yeni həyata uyğunlaşma miqyasında həyat yoldaşının ölümündən sonra boşanma ikinci sıxıntı (stress) amilidir və boşandıqdan sonra 73 dərəcə yenidən həyata uyğunlaşmaq məsələsini tələb edir.⁴ Belə olduqda

¹ “Bəqərə” (2) surəsi, 229-cu ayə.

² “Bəqərə” (2) surəsi, 229-cu və 237-ci ayələr.

³ “Nisa” (4) surəsi, 19-cu ayə.

⁴ Dimatayev, “Sağlam psixologiya”, c. 2, səh: 543.

qadın və kişiyə ətrafdakıların təzyiqinə qarşı dura bilməni öyrətmək lazımdır. Davamlı məşvərətlərlə onları yeni ailə həyatına başlamaq üçün həvəsləndirmək lazımdır.

Boşandıqdan sonra uşaqların sağlam psixologiyasını qoruyub saxlamaq əhəmiyyət kəsb edir və bu məsələyə diqqətsizlik uşaqların psixologiyasında çox mənfi təsirlər qoyur. Ər-arvad arasındaki ixtilaflar dava-dalaşlar bütün uşaqlar üçün dözülməzdirdir, lakin bu oğlanlarda daha pis təsir qoyur. Onlar özbaşına əsəbi və qeyri-münəzzəm böyüyürler. Qızlar çox pərişan, tənhalığa qapılan, çətin xarakterli olur, bəzən yollarını azırlar. Boşanmanın törətdiyi problemlər olduqca çoxdur və burada bütün problemlərin həlli yolundan danışmaq mümkün deyil, sadəcə boşanmanın uşaqlar tərəfindən qəbul edilmə yollarından danışacaqıq.

İlk növbədə, boşanmamışdan önce uşaqları boşanma məsələləri və ayrılığın səbəbləri ilə tanış etməliyik. Bundan sonrakı mərhələləri dərk etmək onlar üçün daha asan olar. İkinci növbədə, boşandıqdan sonra uşaqla görüş üçün nizamlı bir program hazırlanmalıdır. Valideyn ayrılığın ilk həftəsi ən azı hər gün uşağın görüşünə getməli, sonra günlər təyin etməli və həmin günlərdə uşağın görüşünə getməlidir. Ayrılıqla əlaqədar uşağa geniş izahlar verilməlidir. Ən mühüm məsələ, bundan sonra da uşağın ata-ana ilə əlaqələrinin davam etdirilməsinə inandırılmasıdır. Uşaq ata-anası ilə əlaqələrinin davam edəcəyinə inandıqda, ümidsizlik və şübhə hissələrini az keçirir.¹

¹ Edvard Taybr, "Boşanmış ailənin uşaqları", səh: 52-58.

Altıncı fəsilin sualları:

1. Aile münaqışələrinə təsir göstərən amilləri sadalayın.
2. Sizin nəzərinizcə, ailədə münaqışə yaradan amillər ailənin psixologiyasına və ailə üzvləri arasındaki münasibətlərə nə kimi təsir göstərir?
3. Ailədə valideynlə övladlar arasında münaqışələri hansı amillər yaradır?
4. Aile münaqışələrinin qarşısını alma yollarının adlarını sadalayın.
5. Ər-arvadın hansı yönə təlimləndirilməsi ailə münaqışələrinin qarşısını ala bilər?
6. Ailədə məsləhətləşmək, valideynin iqtidar sahibi olmasının zəruriyyəti və ərin idarəciliyi məsələləri arasında necə həmahənglilik icad etmək olar?
7. Ər-arvad arasındaki ixtilaf və qabaliğın (nuşuz) həlli yollarını izah edin.
8. Nə üçün bəzi yerlərdə islam təlimləri ərlə arvadın ayrılmamasına icazə verir?
9. Boşanmanın övladlarda qoyduğu mənfi təsirləri necə azaltmaq olar?
10. Sizin fikrinizcə, Qafqaz ailələrində boşanmanın ən mühüm amili hansılardır?

Elmi-texniki inkişaflar bütün insanların sağlamlığına bir çox təsirlər qoymuşdur. İnsanın sağlamlığı iki sahəyə ayrıılır: Psixoloji-ruhi və cismani sağlamlıq. Cismani sağlamlıq, bədəndə özünü göstərən əlamətlərə görə daha çox diqqəti çəkir. Şəxslərin münasibət və rəftarlarında özünü bürüze verən psixoloji sağlamlıq isə daha gizli əlamətlərə malikdir. Bəzi yerlərdə yalnız mütəxəssis psixoloqlar şəxslərin psixoloji sağlamlıq və ya xəstəliklərini təyin edə bilirlər. Buna görə də ailənin psixoloji sağlamlığa aid məsələlərlə - düzgün olan və düzgün olmayan rəftar və münasibətlərlə lazımı həddə tanışlığı çox zəruridir. Bu fəsildə psixoloji sağlamlığı izah etdikdən sonra psixologiyaya təsir göstərən amillərdən, bir çox insanlarda özünü göstərən adı və gündəlik psixoloji problemlərdən danışacaqıq. Sonra psixoloji rəftar pozuntularını göstərib, onların qarşısını alma yollarından bəhs edəcəyik. Sonda isə psixoloji xəstəliklərin müalicə üsullarını qeyd edəcəyik.

A. Psixoloji sağlamlıq məfhumu və ona təsir göstərən amillər

1. Psixoloji sağlamlığın tərifi:

Psixoloji sağlamlığın mənası, ictimai və psixoloji rolları tam ifa edə bilmək bacarığıdır. Yaxşı, təsirli işlərin icrası, mühitlə uyğunluq, çətin anlarda özünü ələ ala bilmək üçün bu ruhi istedad çox zəruridir. Bu tərifə əsasən, öz mühiti (ailə üzvləri, həmkarlıq, qonşuluq, dostlar, cəmiyyətin bütün fərdləri) ilə yaxşı münasibətdə olan, həyatın çətinlikləri və nakamlıqlara düzgün reaksiya verən şəxs psixoloji sağlamlığa malikdir. Psixoloji sağlamlıq – hər hansı ruhi xəstəliyin olmaması demək deyildir, çünki elə şəxslər vardır ki, müvəqqəti böhranlar üzündən narahatlıq keçirirlər və ruhi xəstə də hesab edilmirlər. Belə şəxslər ruhi xəstə sayılmasalar da tam psixoloji sağlamlığa

malik deyildir. Psixoloji sağlamlıq – başqaları ilə düzgün münasibət qurmaq, ictimai yeniliklərdə iştirak etmək istedadına və ehtirasla bağlı meyllər arasında ahəngdarlığa (vəhdətə) şərait yaradır. Bundan başqa aşağıda göstərilən məsələlər şəxsin psixoloji sağlamlığa sahib olduğunu bildirən nişanələrdir:¹

Reallıqlarla ayaqlaşmaq, yeniliklərlə (dəyişkənliliklərlə) barişmaq, iztirablarla qarşılaşmağı və onlara tab gətirməyi bacarmaq, insanlardan çox şey ummamaq (gözləməmək), başqalarına hörmət etmək, camaatla düşmənçilik etməmək, onlara kömək etmək, məsuliyyətləri öhdəsinə götürmək, öz maraq dairesini və imkanlarını genişləndirmə bacarığı, qərar vermə qabiliyyəti və işi yaxşı yerinə yetirmək.

2. Psixoloji sağlamlığa təsir göstərən amillər:

Şəxslərin psixoloji sağlamlığına müxtəlif, mürəkkəb amillər təsir göstərir və bu amillərin təsiri və əks təsiri arasında fərqlər mövcuddur.

Birinci amil – bədənin bioloji fəaliyyətidir ki, bu fəaliyyəti adətən genlər təyin edir. Şübhəsiz ki, hormonların və əsəb sisteminin kimyəvi-fizioloji vəziyyətinin şəxslərin psixoloji sağlamlığında böyük rolü vardır.

Bütün fikir, rəftar və psixoloji pozuntuların kökünü bədənin bioloji quruluşu ilə bağlamaq doğru olmasa da, adlarını çəkdiyimiz amillərin təsirini inkar edə bilmərik. Buna görə də psixologiya elmlərinin bir hissəsi kimyəvi dərmanlarla, fizioşokla və s. müalicəyə həsr edilmişdir. Bədən üzvlərindən bəzilərinin fəaliyyətinin pozulması, yaxud bədən üçün dəmir və s. kimi çox mühüm olan maddələrin çatışmazlığı uyğunsuzluğun özünü bürüze verməsinə səbəb olur. Bəzi psixoloji xəstəliklər isə əsəb sisteminin, məsələn, beyin fəaliyyətinin pozulması ilə əlaqədardır. Psixoloji sağlamlığa təsir göstərən ikinci amil ailəyə, orada hökm sürən qanun-qaydalara, ailəyə aid münasibətlərə məxsusdur ki, keçən bəhslərimizin bir çoxu bu mövzuya aid idi. Şəxslərin psixoloji sağlamlıqları ən çox ailədəki inkişafları və yetişkənlilikləri ilə bağlıdır. Psixoloqlara müraciət edənlərin

¹ Həmzə Gənci, "Ruhi (psixoloji) sağlamlıq", səh: 9-14.

çoxusunun yeniyetmə və cavanlar olmasına baxmayaraq, onların bir çox problemləri ailədə düzgün olmayan münasibətlərdən qaynaqlanır. Psixoloqlardan biri yolunu azmış yeniyetmələr üzərində müşahidələr apararaq bu həqiqəti kəşf etmişdir ki, yeniyetmələrin uyğunsuz (yaramaz) rəftarının səbəbi düzgün olmayan ailə münasibətləridir.¹ Psixoloji problemlər araşdırıllarkən şəxsin tərcüməyi-halı, ailədə necə böyüməsi, ailəsinin tarixçəsi dəqiq şəkildə öyrənilməlidir. Bu məsələlərin həll edilməsində ən əsas rolu ailə ifa edə bilər, çünki şəxsin psixoloji vəziyyəti ilə ailənin psixoloji vəziyyəti arasında sıx bağlılıq vardır. Onların hər cür pis münasibətləri bəzi ailə üzvlərinin psixoloji sağlamlığını tehlükəyə ata bilər.

Üçüncü amil məktəbdır.² Uşaqlar 6-7 yaşlarında məktəbə daxil olur və böyük yaşlarında oranı bitirirlər. Bu müddət ərzində günün çox saatını orada keçirir və müəllimlərlə yaxın münasibətdə olurlar. Buna görə də müəllimin və sinif mühitinin uşaqlara çox təsiri olur. Bu fəzada uşaqların özünü idarə problemləri aşağıdakı surətlərdə özünü göstərir:

- İnamin məglubiyyətə uğramış şəkildə özünü göstərməsi: Uşaq özünə inamsızlıq bəsləyir, daim məglubiyyətini gözleyir, hər hansı işi görməkdən çəkinir və ya işi yarıda qoyur, özünü nakam görür.

- Yetişkənliyin səhvlerdən çəkinmə şəklində bürüzə verilməsi: Öz fəaliyyətdən narazılıq, həyəcan, iztirab, rəqabətdən çəkinmək, özünü kiçik görmək, ən aşağı nəticələrlə kifayətlənmək, məktəb və fəaliyyətlərə etinəsizlik, böyük məqsədlərdən deyil, kiçik məqsədlərdən yapışmaq (hədəfin kiçikliyi). Çalışmaların zəif şəkildə, çətinliklə və ləng yerinə yetirilməsi.

- Düşməncilik və qəzəblilik: Başqlarını qorxudaraq, yaxud onlara qarşı pis davranışaraq, yaxud onlara çekişərək incitmək. Müəllimlə konfiliqtə girmək, dərsi dinləməmək, dərsdən yayınmaq, xamlıq, başqları tərəfindən məsxərəyə qoyulmaq, rədd edilmək, ictimai qabiliyyətlərin yetərsizliyi, düzgün və yaxşı əks-təsir göstərməkdən çəkinmək.

¹ Flipp Barker, "Problemlı ailə", səh: 18.

² Həmzə Gənci, "Psixoloji sağlamlıq", səh: 167.

Uşaqların problemləri ən çox məktəbdən kənar amillərlə əlaqədar olsa da, onların problemlı rəftarlarına qarşı məktəbdə müəllimlərin pis davranışması, yəni onları tənbeh etmələri, qarşılara mərhumiyətlər qoymaları problemin həll edilməsinə kömək edə bilməz. Müəllimin ixtiyarı şagirdləri məktəb qanunlarına əməl etməyə həvəsləndirməyə çatır. Müəllim şagirdlərə qanun-qaydalara hörmət etməyi öyrətməli, sinifdə nizam-intizam yaratmalı, tədris etməkdə məharətli olmalı, şagirdlərə ehtiram bəsləməli, səbrlə və xoş davranışlarla uşaqların problemlı rəftarını islah etməyə çalışmalıdır. Bu işdə soyuqqanlığını qoruyub saxlamalı, valideyn, mütəxəssis və məsləhətçilərdən kömək almalıdır.

Sağlam psixologiyaya təsir göstərən dördüncü amil – kasıqliq, siniflərə-təbəqələrə bölünmə, sənət növü və s. kimi iqtisadi məsələlərdir.¹ İnsanın yaşayışı ilə əlaqədar bir çox məsələlər, o cümlədən təhsil alması, dostluqları, qohumlarla əlaqələri, səyahətləri, ailəni təmin etməsi, ər-arvad münasibətləri, valideyn-övlad münasibətləri və s. iqtisadi məsələlərlə sıx bağlıdır. Bütün bu sadaladığımız məsələlərdə ortaya çıxan problemlər insanın psixoloji sağlamlığını təhükəyə atır. Kasıqliq evlənməyə, mənliyi uca tutmağa, qüruru qorumağa mane olur. İctimai təbəqə insan dünyaya gəldiyi gündən bəri onun həyatına təsir qoyur. İctimai təbəqə insan üçün o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, hətta səsioloqlar onu insanın həyat yolunun təyin edicisi hesab edirlər. İctimanın kasib təbəqəsində və iqtisadi vəziyyəti pis olan ailələrdə yetişən cavanlar daha çox spirtli içkilərə, narkotik maddelərə qurşanır, pis adətlərə alışır və intihara əl atırlar. Bu şəxslərin təhsillərini davam etdirməsi olduqca çətindir. Ailənin kasib olması bəzən şəxsin özünə inamının azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, kasıqliğın qoyduğu müxtəlif psixoloji təsirlərin bəziləri dini yazıldarda göstərilmişdir: Özünə inamın zəifləməsi, qürurun azalması, qəm-qüssə, guşənişinlik, yaddaşın zəifliyi, qavrayışın zəifliyi, abır-həyanın azalması.² Psixoloji mövzularda da kasıqliğın qoyduğu təsirlər haqqında geniş danışılmışdır:

¹ Həmzə Gənci, "Sağlam psixologiya" (Psixoloji sağlamlıq), səh: 94.

² Muhəmmədi Rey Şəhri, "Mizanət-hikmət", c. 10, səh: 3-46, 60.

Təhqir olunduğunu hiss etmək, nakamlıq, ziddiyətli hisslər içərisində qalmaq, qəzəblilik, günah və utancaqlıq hissələrini keçirmək, xüsusilə də ailə qarşısında.¹ Sözsüz ki, sağlam psixologiyaya iş növü, işlə bağlı mühit də təsir qoyur. Burada bu amillərə necə reaksiya verməkdən deyil, əksinə bu amillərin qoyduğu sərf təsirlərdən danışılacaqdır.

Bizim ölkəmizdə kiçik yaşı uşaqlardan tutmuş qocalaradək bütün insanların seyr etməsi üçün filmlər göstərilir ki, ailələr bu filmləri çəkinmədən seyr edirlər. Nəticədə uşaqlar yaşlarına uyğun olmayan proqramları və filmləri seyr edirlər ki, bu onların psixoloji inkişaflarına böyük zərbə vurur.

Daha böyük problemlərdən biri də budur ki, televiziya öz rəngarəng verilişləri ilə insanların çox vaxtını alır və ailə üzvləri üçün bir-biriləri ilə dəndləşməyə vaxt qalmır. Bu özü şəxslərin psixoloji problemlərlə üzləşməsinə səbəb olur, ən azı onlar bir-biriləri ilə çox az ünsiyətdə olur və dəndlərini bölüşmürələr. Mediyanın (informasiya vasitələri – televiziya, radio, qəzet, jurnal, kompüter) insanın sağlam psixologiyasına qoyduğu müsbət təsirləri də nəzərdən qaçırmamalı olmalıdır. Burada məqsəd diqqəti onun mənfi təsirlərinə yönəldib imkan daxilində bu təsirlərin qarşısını almaqdır.

B. Nakamlıq və müxalifət (ziddiyət)

Sağlam psixologiyani təhdid edən amillərdən biri də nakamlıq və müxalifət məsələsidir. Birinci fəsildə insanın ehtiyacları və bu ehtiyacların dərəcələri haqqında danışıldı. Şəxslər öz ehtiyaclarını təmin etmək uğurunda, təbii olaraq, manelərlə rastlaşırlar və dəfələrlə həyatda arzularına çatmayıaraq nakamlıq hissini yaşamalı olurlar. Əgər şəxs ehtiyaclarını təmin etmək yolunda şiddətli məhrumiyətlərle üzləşərsə, cismani və psixoloji sağlamlığı təhlükəyə uğrayar. Məhrummiyyətlərə qarşı əks-təsir səmərəsiz və ya səhv üsullar vasitəsilə olduqda isə artıq şəxslərin sağlam psixoloqiyasında problemlər özünü göstərməyə başlayır. Burada ilk növbədə nakamlığın nə demək olduğunu izah etmək lazımdır. Nakamlıq –

¹ Həmzə Gənci, "Sağlam psixologiya", səh: 670.

şəxsin öz təbii məqsədlərinə çatmaq yolunda qarşılaşdığı manelərlə əlaqədar yaranan bir psixoloji haldır... Həyatdakı nakamlıqların bir hissəsi aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir: İmtahanlardan uğursuz çıxməq, iqtisadi problemlər, geyim və yeməyin təmin edilməməsi, ictimai-siyasi rəqabətlərdə məğlubiyyət, ən kiçik hədəflərə çatmaqdə uğursuzluq.

Şəxslərin bu nakamlıqlar (uğursuzluqlar) müqabilində göstərdikləri əks-təsir fərqlidir, bu əks-təsirlərin ən yüngül dərəcəsi isə qəzəbdür. Qəzəb, şəxslərə, hətta əşyalara bəslənən düşməncilik növüdür. Əxlaq kitablarında qeyd edildiyi kimi, insanlarda qəzəb hissinin olması şəxsi və milli təhlükəsizliyin qorunması kimi gərkli aktivliyə səbəb olur. Qəzəb hissinin olmaması isə sağlam psixologiya nöqtəyinənəzərdən insanı uçuruma aparır.¹ Burada qəzəbin münasib yönlərindən deyil, məqsədə uyğun olmayan nəticələrindən danışılacaqdır. Uğursuzluqla (nakamlıqla) qəzəbin six əlaqəsini gündelik həyatda müşahidə etmək olar.

Uşaq uğursuzluq (istədiyini əldə edə bilməmək) zamanı ayağını yerə döyücləyir, ya başını divara vurur, ya da ki, anasına və ya əşyalara hücum çekir. Qəzəb hissi bəzən uğursuzluq gətirən mənbələrə, bəzən də heç bir təqsiri olmayan şəxslərə və ya əşyalara yönəlir.

Uğursuzluqlara (nakamlıqlara) göstərilən digər əks-təsirlər – laqeydlik, çarəsizlik və təslim olmaqdan ibarətdir. Bəzi şəxslər çox tez problemlərə təslim olur, bəziləri isə ən çətin şəraitdə - dustaqlıqda, əsirlilikdə belə öz sağlam psixologiyalarını qoruyub saxlayırlar. Uğursuzluqlara qarşıdurmanın keyfiyyətində müxtəlif amillərin – şəxsin xarakterini, ailədən götürdüyü örnəklərin təsiri vardır. Uğursuzluqdan (nakamlıqdan) xilas olmanın ən yaxşı üsulu qarşıya çıxan maneləri aradan qaldırmaq və ya hədəfi dəyişməkdir. Şəxs öz hədəf və məqsədlərini qabiliyyətinə uyğun şəkildə seçməlidir – nə qabiliyyətinin yetmədiyi həddindən artıq, nə də həddindən aşağı hədəf seçməsi doğru deyil. Şəxs düzgün hədəf seçdikdən sonra, bu hədəfə çatmaq uğrunda müqavimət göstərməyə çalışmalıdır. Bütün bu deyilənləri yerinə yetirdikdən sonra yenə də nakamlıqla (uğursuzluqla) qarşılaşsa

¹ Molla Əhməd Nəraqi, "Meracus-səadət", səh: 178.

şəxs özünü hadisələrin axarına buraxsın, başqa ibarətlə desək: Allahın mütləq iradəsinin hakim olduğu dünya müqəddəratına tabe olsun.

Həyatda elə anlar da olur ki, şəxs iki hədəfdən birini seçmək və ya iki ehtiyacından birini təmin etmək imkanına malik olur. Bu ikisindən birini seçmə məcburiyyətində qalması şəxsi ziddiyyətlər qoynuna atır. Ziddiyyət (ixtilaf) – şəxsin iki hədəfdən birini seçmə gücsüzlüyündə yaranan mənfi duyğudur. Psixoloqlar zidiyyətin üç əsas növünü qeyd etmişlər: cəzb edən-cəzb edən (cazibə-cazibə), dəf edən –dəf edən (dafiə-dafiə), cəzb edən-dəf edən (cazibə-dafiə). Birinci növ ixtilaf (ziddiyyət) ilə qarşılaşdıqda iki sevimli mövzudan birini seçməlidir və bu seçim zamanı hansı birini seçirse seçsin istədiyi nəticəni əldə edəcəkdir. Buna ən sadə misal: İki müxtəlif televiziya kanalında yayılmış olan iki programdan birinin seçimidir. Digər bir misal: Sizin həyat yoldaşınız və övladlarınız bir şəhərdə, valideyniniz isə başqa şəhərdə yaşayır və siz eyni vaxtda hər ikisinin də yanında ola bilmirsiniz. Lakin istər həyat yoldaşı və övladlarınızın yanında, istərsə də valideynlərinizin yanında olmaq cazibədardır.

İkinci növ (dəf edən-dəf edən) ziddiyyətlə qarşılaşdıqda isə şəxs, iki xoşagelməz mövqedən birini seçməlidir ki, bunların hər biri mənfi nəticə verəcəkdir. Misal: Məktəbə getmək istəməyən bir uşaq tənbeh olunmaqdandır da qaçırlar, lakin atası onu bu iki yol ayrıncında qərar verib: “Məktəbə get, getməsən tənbeh olunacaqsan” – deyərək ikinci növ ziddiyyətlə qarşı-qarşıya qoyur. İki övlad sahibi olub ayrıılmaq ərefəsində olan ər-arvadı nəzərinizə gətirin: Onların hər biri övladlarından birini götürüb, digərindən vaz keçmək məcburiyyətindədir. İki övladdan birini seçmək məcburiyyəti ilə qarşılaşan hər bir valideyn hansını seçirse seçsin mənfi nəticə ilə üzləşəcəkdir.

Üçüncü növ ziddiyyətdə şəxs, həm xoşagələn, həm də xoşa gəlməyən nəticələri olan bir mövzunu seçmək məcburuyyəti ilə üzləşir. Məsələn: Şəxs valideyninin xoşlamadığı bir kəslə ailə qurmaq istəyir və onunla ailə qurarkən istədiyinə qovuşmaqla yanaşı onun valideyni ilə müxalifətə girməyi də seçmiş olur. Qərara gəlmək çox mühüm, ziddiyyət isə davamlı olduqca şəxsin ugursuzluğu, nakamlığı

şiddətlənir və sağlam psixologiyasına dəyəcək zərərin ehtimalı daha da güclənir. Bu üç növ ziddiyyət (ixtilaf) içərisində birinci növ (cəzb edən – cəzb edən) çox asanlıqla həll edilir, çünki hər iki seçimin nəticəsi xoşa gələndir. İkinci növ (dəf edən – dəf edən) ziddiyyət çox çətinliklə həll edilir, çünki hər iki seçim xoşa gəlməz nəticələr verəcəkdir. Buna görə də sağlam psixologiyaya ziyanlar vurur.

C. Ruhi gərginlik (psixoloji təzyiq)

Həyat tərzinin dəyişməsi, problemlər, nakamlıqlar və ziddiyyətlər nəticəsində bütün insanların bütün zamanlarda qarşıladıqları psixoloji hallardan biri də psixoloji gərginlikdir. Daxili və xarici amillər insanın bədənidə və psixologiyasında yeniliyə uyğunlaşma əks-təsirlərini yaratır. Bu əks-təsirlər psixoloji gərginlik (psixoloji təzyiq) adlanır. Həyatda baş verən bütün hadisələr – yaxınların ölümü, övladların dünyaya gəlişi, ailə qurmaq, boşanmaq və s. kimi mühüm məsələlərdən tutmuş gündəlik iş saatının dəyişməsi, mala dəyən ziyan, hətta bir stekanın qırılması kimi kiçik məsələlər belə insanlarda gərginlik yaratır. Bütün bunlarla üzləşdiyimizdə biz yaranan yeniliyə uyğunlaşma qüvvəsinə ehtiyac hiss edirik. Bu məsələlərdən bəziləri həddindən çox yeniliyə uyğunlaşma qüvvəsi tələb edir, bəzilərində isə azacıq fəaliyyət göstərmək nəticəsində yeniliyə uyğunlaşma əldə edilir. Psixoloji gərginliyin bədəndə yaratdığı dəyişkənliliklər nəticəsində sağlam bir orqanın fəaliyyəti pozula bilər və bu ürək xəstəliyi, xərçəng, revmotizm, öd kisəsinin iltihabı, asma, mədə bağırsaq pozuntuları və miqren kimi cismani xəstəliklərin özünü bürüzə verməsinə şərait yaratır. Ruhi (psixoloji) gərginliyi azaldıb ona qarşı durmanın yollarını öyrənmək lazımdır.

İlk növbədə psixoloji gərginlikdən uzaq bir həyatın mümkün olmadığını dərk etmək lazımdır. İkinci məsələ bu gərginliyin şiddətlənməsinin qarşısını almaqdır. Biz ən azı baş verə bilən psixoloji gərginlikləri öncədən görməyi bacarmalıyıq. Bunu öncədən görə bilmək, psixoloji gərginliyin azalmasına səbəb olur. Şəxs gərginliyi artırın mühitdən uzaqlaşmaqla da onu azalda bilər. Gərginliyi faciəyə çevirməmək, onun üzərində

ağılla düşünmək özü də gərginliyin azalmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, psixoloji gərginliyi azaldan ən mühüm amil şəxsin hadisələri və öz bacarığını (bu hadisələrə dözümünü) düzgün dəyərləndirməsidir.

Psixoloji gərginlik özünü bürüze verdikdən sonra ona qarşı dura bilmək üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün şəxs, bir neçə mühüm vəzifəni yerinə yetirməyə çalışmalıdır: Birincisi: Problemlə həqiqəti görərək qarşılaşmaq; Şəxs ziyanverici nəticələri dəyişmək üçün problemin həlli yolundakı bütün mümkün işlərə əl atmalıdır. İkincisi: Bütün mənfi hadisələrə dözməyə çalışmalı və onlara uyğunlaşmağı bacarmalıdır. Axırıncısı: Başqaları ilə qənaətbəxş münasibətləri davam etdirmək və onlardan uyğun şəraitdə kömək istəməkdir (psixoloji, maddi və s.).

Bütün bu deyilənləri yerinə yetirməklə yanaşı şəxs daim öz sakitliyini qorumağa can atmalıdır. İdman etmək, yerimək və s. sakitliyi qorumağa kömək edir. İdman edərkən şəxsin diqqəti problemdən yayınır, həm hiss, həm də cismani yorğunluğu azalır. Şəxsin fikrini bir nöqtədə cəmləməsi lazımdır ki, başqalarını fikirləşib kədərləndirməsin. Qüvvətli yemək programı da şəxsin dözümünü artırır. Problemlə bağlı olaraq yeməyə meylsizlik, yemək vaxtının qarışdırılması isə şəxsin cismən zəifləməsinə gətirib çıxarır. Kifayət qədər yatmaq özü də şəxsin cismani və psixoloji yorğunluğunun azalmasına səbəb olur və ona problemə qarşı dura bilmək üçün daha çox güc verir.

İslam təlimləri psixoloji gərginliyə və digər həyat problemlərinə qarşı durmaq üçün praktiki və mənəvi tövsiyələr verir.¹ Dünyadakı bütün hadisələrin hədəfi olan Allaha inam – şəxsin nəzərində varlıq aləmini mənali edir və ona möhkəm bir dünyagörüşü bağışlayır. Şəxs sonsuz qüdrət sahibi və bütün xeyrlərin mənşəyi olan Allaha təvəkkül edərək özünə daha güclü bir inam qazanıb, baş verən problemlər qarşısında az zəiflik göstərir. Allahın müqəddəratına razi qalmaq – dönməsi mümkün olmayan əzizlərin ölümünü, müalicə edilməyəcək ələcsiz xəstəlikləri və şikəstliyi bir qədər asanlaşdırır.

¹ Dimateyev, "Sağlam psixologiya", c. 2, səh: 750-767.

Mənəvi tövsiyələrdə bildirilir ki, Allahla rabiə qurmaq, onunla dərdləşmək, ona dua etmək psixoloji gərginliyin ən gözəl şəkildə kənarlaşdırılmasına səbəb olur. Allahi xatırlamaq – şəxsə sakitlik bağışlayır, çünki şəxs dərdinə dəva tapmaq və tənhalıqdan xilas olmaq üçün anadan daha mehriban, daha xeyirxah bir qadir varlığı (Allaha) siğınır. Allaha dua edərkən öz müşkülünün həlli üçün kömək istəyir, çünki Allahın buna qadir olduğunu düşünür. Maddi olanlardan ümidi kəsildiyi halda maddi olmayan mücərrəd (metafiziki) bir qüdrətə ümidi hələ qalmaqdadır. Rəftarla bağlı tövsiyələr – səbrli olmaq, gəzintiyə çıxməq, ailəvi əlaqələri qorumaq, dostların himayəsinə siğınmaq və s. psixoloji gərginliklərə qarşı durmağa kömək edir.

D. Psixoloji pozuntular (sarsıntılar)

Adlarını çəkdiyimiz psixoloji problemlər: psixoloji gərginliklər, uğursuzluqlar, ziddiyətlər (iki yol ayrıcında qalmalar) şəxslərdə qeyri-normal rəftarın özünü göstərməsinə səbəb olur. Kəmiyyət və keyfiyyətini nəzərə alaraq, bu qeyri-normal rəftarları psixoloji sarsıntıların (pozuntuların) əlamətləri hesab edirlər. Ən mühüm məsələ qeyri-normal rəftarların meyarını təyin etməkdir. Qeyri-normal rəftar çoxlu insanlar arasında say nöqtəyi- nəzərindən azlıq təşkil edir, cəmiyyətdəki meyarlardan və normal sayılan məsələlərdən xaric hesab olunur, şəxs və cəmiyyət üçün normal sayılmır. Narahatçılıq və əzab hissələrini keçirmənin özü də qeyri-normal rəftara tutulma simptomlarındanandır. Psixoloq və psixiotorlar son on illiklərdə müxtəlif psixoloji xəstəlikləri təbəqələrə bölmüş və onların simptomlarını (nişanələrini) müəyyən etmişlər. Burada psixoloji sarsıntı (pozuntu) növlərinin icmalını bəyan edəcəyik.¹

1. İztirab sarsıntısı (pozuntuları):

Bir çox insanların həll etdiyi məsələlər müqabilində iztirabin baş qaldırması qeyri-normal rəftar hesab edilir. İztirabla əlaqədar ortaya çıxan pozuntuların növləri aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

¹ Məsud Azerbaycanı, "Ümumi psixologiya", səh: 261-268.

Dəhşətə salan iztirab (panika-“panic”): Sakitləşə bilməkdə acizlik, gün uzunu gizli nigarançılıq hissi keçirmək, narahat yatmaq, ifrat (həddəsiz) yorğunluq, baş ağrısı, baş gicəllənməsi – bu psixoloji pozuntuya düşcar olan şəxslərin ən çox etdiyi şikayətlərdir. Nə üçün qorxduqlarını bilmədikləri halda müxtəlif zamanlarda bu hissi keçirirlər.

Hürkü (“Phobia”-fobiya): Başqalarının təhlükəli hesab etmədikləri xüsusi hərəkətlər müqabilində şiddetli qorxu göstərmək və bu məntiqsiz bir qorxudur. Bu qorxunun nümunələri: Liftdən qorxmaq, binanın üst təbəqələrindən (yuxarı mərtəbələrindən) qorxmaq, çox insanın olduğu cəmiyyətdən qorxmaq, tarakandan və digər kiçik həşəratlardan qorxmaq.

Fikri-elmi vasvasılıq (Obsessiyon Combulsion): Bəzən yorucu fikrlərə düşcar oluruq: “Görəsən, qazi söndürdümmü?” “Görəsən, qapını bağladımmı? və s. Şəxs bu fikir hücumuna nəzarət edə bilməyib, gün uzunu belə fikirlərin təkrarlanmasına yol verəsə, fikir vasvasılığına mübtəla olar. Bəzən vasvasılıq əməli şəkildə özünü göstərir – məsələn: təkrar-təkrar əllərini yumağı buna misal göstərmək olar. Bizim bir çoxumuz psixoloji gərginlik zamanı tanış gələn işləri görməklə rahatlıq hiss edirik, lakin vasvasılığa tutulan şəxslər öz icbari əməlləri müqabilində müqavimət göstərməyə çalışırlar. Məhz bu məsələ onların iztirabının şiddetlənməsinə səbəb olur, onlar icbari vasvasılıq işlərini icra etdikdən sonra rahatlıq hiss edirlər. (Məsələn, əli bir dəfə yumaq onları sakit etmir, bir neçə dəfə yuduqdan sonra sakitləşirlər.)

2. Duygu və ya adət sarsıntıları (pozuntuları):¹ Onların əsas əlamətləri adətin dəyişməsidir. Adət (mood) və ya vərdiş, həyata aid sabit bir batını hiss növüdür. Adət və ya vərdiş (mood) xəstələri, öz keşmiş, indi və gələcəklərini araşdırarkən hamisini mənfi görür və bunlara aid heç bir müsbət duyu keçirmirlər. Bu insanın durğunluğa (depressiya) düşməsinə səbəb olur. Yaxud özlərinin çox yaxşı olduqlarını düşünmələri də mümkünkdür ki, bu da onların heyranlıq və qərarsızlıq hiss

¹ Mood.

etmələri ilə nəticələnir. Belə halətlər ən azı iki həftə davam edərsə şəxsin “adət xəstəliyinə” tutulduğunu deməmək olar.

Solğunluq (Durğunluq-depressiya-depression): İşdə, yaxud təhsildə müvəffəqiyyətsizlik, əzizlərin itkisi və s. kimi həyat sarsıntıları müqabilində bizim cavabımız təbii olaraq durğunluqdur. Durğunluq (pərişanlıq) o zaman qeyri-normal hesab edilir ki, ya gərəksiz bir hadisə müqabilində baş vermiş olsun, ya da başqa insanlarda müşahidə edildiyindən daha dərin şəkildə davam etsin. Durğunluğun beş əlamətlərini daşıyan şəxs bu xəstəliyə tutulmuş hesab edilir:

Ümidsizlik, qəmginlik, hər şeyə ləzzət və maraq hissinin azalması, hər gün yuxusuz qalmaq və ya həddindən çox yatmaq, yorğunluq, taqətsizlik, yersiz özünü günahkar hiss etmək, yaxud yersiz olaraq özünü dəyərsiz görmək, təfəkkür qüvvəsinin zəifləməsi, özünü öldürmək fikirinə düşmək.

Heyranlığa qapılma (“manic”): Xüsusiyyəti şadlıq hissi olan adı sərməstlikdən (sevincdən) fərqli olaraq, heyranlığın zorla edilən rəftara oxşarlığı vardır və heyranlıq ən çox düşməncilikdən söz açır, nəinki sərməstlikdən (sevincdən) səsküylü, özünə inanan, çox söhbət edən, bir işdən digər işə üz tutan, yuxuya ehtiyac duymadan böyük planlar quran və s. şəxsləri buna misal göstərmək olar. Bu şəxslər həddindən çox fəal olurlar, kimsə onların fəaliyyətinə müdaxilə etdikdə çox qəzəblənlərlər.

İki qütblü problem (durğunluq-heyranlıq):¹ Bu problem durğunluq halətləri ilə heyranlıq halətləri arasında dövrə vuraraq davam edir və heyranlıq dövrələri durğunluqla müqayisədə azlıq-çoxluq təşkil edir. Bunu “tutmalı” kimi də adlandırırlar (bəzən şəxsin dəliliyi tutur, bəzən isə tutmur).

3. Şizofreniya:² Bu problemlərin əlamətləri: şəxsiyyətin məhv olması, həqiqətlərin təhrifi, gündəlik işlərin yerinə yetirilməsində bacarıqsızlıq və s. Şizofreniyanın müxtəlif növləri vardır və hər növ şiddetli, yaxud yüngül olması ilə fərqlənir. Onların simptomlarını tanımaq böyük əhəmiyyət kəsb edir:

¹ Manic depressive disorder.

² Schizophrenia.

I. Sarsaqlıq (həzyan):¹ Bu fikirdə yaranan problemdir, xəstənin etiqadı ilə uyğunluq təşkil etməyən qeyri-real bir etiqaddır; Məsələn: Xəstə kiminsə ona zərər vurmaq istədiyini fikirləşir, yaxud çox böyük bir insan olduğunu düşünür.

II. Güman və xəyala qapılma (“hallucination”): Beş hiss üzvünə aid olan dərk problemidir. Məsələn: Xəstə xarici hərəkət vericilər fəaliyyətdə olmadığı halda nəyişə görür və ya eşidir. O, belə deyir: “Qulağıma xış-xış səsi gəlir.”

III. Qarmaqarışiq danışçıqlar: Xəstənin danışdığı sözləri tek-tək götürdükdə məna daşıyır, lakin birlikdə heç bir məna kəsb etmir.

IV. Katatonik rəftarlar:² Şəxs nə edəcəyini bilmədən donub qalır. Məsələn: saatlarla matdəm-matdəm baxır.

Mənfi rəftarlar: Şəxs əvvəlki qabiliyyətini əlindən verir. Öz fərdi təmizliklərinə riayət etmir, iradəsini əlindən verərək özünü başlı-başına qoyur, əvvəlcə həssaslıq göstərdiyi mövzulara artıq laqeydlik göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əlamətlərdən ən azı ikisi bir həftə, ya bir ay bir şəxsdə mövcud olsa, psixoloji xəstə sayılır.

4. Şəxsiyyət (xarakter) problemləri:³

Psixologiya terminində “şəxsiyyət” (xarakter) – sabit psixi xassələr məcmüsünə və ya təməli xassələr olan daxili quruluşa deyilir. Gündəlik həyatımızda əyilməyi qəbul etmək və mühitlə uyğunlaşmaq lazımdır. Sağlam şəxsiyyət – məqsədə uyğun və nisbətən düşüncəli rəftarlar edən şəxsiyyətə deyilir. Evlənmə, təhsil, sənət və bu kimi digər məsələlərlə əlaqədar şəxs, qarşısına çıxan çətinlikləri həll edə bilməyəndə şəxsiyyət problemi özünü göstərir. Şəxsiyyət problemi – cəmiyyət mədəniyyətinin gözlədiyinə nisbətdə açıq-aşkar yolunu azmış rəftar üsuludur. Şəxsiyyət probleminin bir çox növləri vardır ki, bəziləri aşağıda qeyd edilmişdir:

¹ Delusion

² Catatonic stupor.

³ Personality disorders.

Paranoid şəxsiyyət problemi: Bu yeniyetməlik dövründən başlayaraq daha böyük yaş dövrlərində də xəstədə mövcud ola bilər. Bu xəstəliyin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Başqalarından əsassız şübhələr (sui-zənlər) etmək (məsələn, hamının onu aldatdığını təsəvvür edir), dost və yaxınların sədaqətinə şəkk etmək, başqalarına etimad bəsləməmək, başqalarına şəxsiyyətə əlaqədar məlumat verməmək, öz həyat yoldaşına və onun vəfali olmasına bədbin yanaşmaq.

Cəmiyyətə (ictimailiyə) zidd şəxsiyyət problemi: On beş yaş həddində özünü qəzəbli və diqqətsiz rəftarlar vasitəsilə bürüzə verərək başlayır. Bu xəstəliyin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

Qanuna zidd rəftarlar, aldatmalar (başqalarına əziyyət vermək və ya ləzzət almaq məqsədilə yalan danışib, kələk gəlmək), tez əsəbleşmək, təhrik edilmək, məsuliyyətsizlik, özünə zərər vura biləcəyindən qorxmamaq, başqalarını təhlükəyə atmaqdan çəkinməmək.

Özünü göstərmə şəxsiyyət problemi: Başqalarının diqqətini cəlb etməyi tələb edən bir çox həyecanlı şəxslərdə belə xüsusiyyətlər özünü göstərir: Diqqətini cəzb edə bilmədikləri cəmiyyətdə narahatlılıq hissi keçirirlər. Başqaları ilə münasibətdə diqqəti cəzb etməyə səy göstərirler, məsələn: başqaları tərəfindən sevilmək naminə zahirlərinə bəzək verirlər. Mövzunu çox surətlə və səthi şəkildə dəyişirler. Ətrafdakıların diqqətini cəzb etmək üçün hər şeyi mübaliğəli və həyecanlı şəkildə çatdırırlar, tam çəkildə təsirə düşən və təqlidçidirlər, mühitə və başqalarına bənzəməyə başlayırlar.

Özünə məftumluq şəxsiyyət problemi: Bu problemi olanlar aşağıdakı xüsusiyyətə malikdir: özündən razılıq hiss etmək, daim uğurla bağlı xəyallara qapılmaq, özünü qüdrətli təsəvvür etmək, yalnız bir şəxsə bağlanmağa etiqad bəsləmək, hər yerdə hamının ona fövqəladə ehtiram bəsləməsini ummaq, başqaları ilə səmimi olmamaq, başqalarını özündən kiçik görmək, onlara təhqiramız gözlə baxmaq.

Asılı olma şəxsiyyət problemi: Bu yeniyetmə yaşlarından başlayır və davamedici xarakterə malikdir. Bu qrup xəstələr gündəlik və adı qərarlar verməkdə belə çətinlik çəkirlər. Bu işdə başqalarının onlara yol göstərməsini gözləyirlər. Başqaları tərəfindən həyatlarının idarə edilməsinə ehtiyac duyur və öz məsuliyyətlərini başqalarının öhdəsinə qoymağa çalışırlar. Başqaları ilə müxalifətə girmək onlar üçün olduqca çətindir. "Yox" deməyə cəsareti çatmir, çünkü başqaları tərəfindən rədd ediləcəyindən qorxur. Yeni işə başlamaqdan çox çəkinirlər, təklikdə şiddetli narahatlıq hissəleri keçirirlər. Çox uzun müddətə, yəni böyük yaşlara qədər bəslənməyə, qidalanmağa və himayə edilməyə ehtiyacları vardır.

E. Psixoloji xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicə olunması

Psixoloji problemlərlə tanışlığın mühüm əhəmiyyəti onları müalicə etmək və qarşısını almaqdır. Lakin təessüflər olsun ki, psixoloji problemlərin tanınib qarşısının alınması ilə əlaqədar bir çox cəmiyyətlərdə yanlış təsəvvürlər hökm sürməkdədir və bu şəxslərin və ailələrin düzgün şəkildə psixoloji müalicəsinə maneçilik törədir:

Bəzən psixoloji məsləhətlər alan şəxslərin dəli olduğu təsəvvür edilir. Bəzən heç bir psixoloji problemləri olmadıqlarını düşünürlər, halbuki insanların yüzdə 15-25 % çox ciddi duyu problemləri ilə üzbezədürlər. Bəzən psixoloji xəstəliklərin müalicəsi olmadığını düşünürlər, halbuki onların çoxusu müalicə olunur. Yanlış təsəvvürlərdən biri də budur ki, insan hər bir duyu və psixoloji problemlərə dözməli, yalnız son mərhələdə mütəxəssisə müraciət etməlidir.

Bəzi insanların təsəvvürlərinin əksinə olaraq, psixoloji xəstəlik mütləq bioloji amillərdən törənir, hətta bu xəstəlikdə bioloji amilin rolü müşahidə edilsə də, onun özünü bürüzə

verməsində və ya yüngülləşməsində psixoloji amillərin təsiri ola bilər.¹

Psixoloji problemlərə aid yanlış düşüncələrdən xilas olub onların qarşısını almaq və onları müalicə etmək zəruridir. Psixoloji problemlərin qarşısını almaq üçün ilk sağlamlığın qorunmasına diqqət göstərmək lazımdır. Cismani ehtiyaclarla yanaşı psixoloji-ictimai ehtiyaclarla da diqqət sağlamlığın qorunmasının əsas şərtlərindən hesab edilir, çünki psixoloji ehtiyaclarla diqqətsizlik nəticəsində cismani problemlər ortaya çıxır bilər. Ailələrdə psixoloji problemlərin varlığına aid həssaslıq icad etmək sağlamlığı qorumağın müqəddiməsidir. Buna görə psixoloji xəstəliklərin cismani və rəftarlarla bağlı əlamətlərini ailələrə təlim vermək lazımdır. Həmçinin ruhi gərginliklərə və həyat problemlərinə qarşıdurma üsulu, o cümlədən sakitləşdirici məşğələlər, boş vaxtlardan düzgün istifadə, məqsədə uyğun ictimai əlaqələrin yaradılması metodu, ictimai himayədarlıqlardan istifadə və s. təlimin mühüm hədəflərindən hesab edilir. Psixoloji xəstəliklərin qarşısını almaq üçün atılan praktiki addımlar aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

- Uşaqlarda hafizə geriliyinin qarşısını almaq üçün hamilə qadınların yodlu maddələrdən istifadə etməsi;
- Epilepsiya² xəstəliyinin qarşısını almaq üçün uğursuz doğuşların qarşısını almaq;
- Əsəb sisteminə təsir göstərən miningit xəstəliyi kimi həssas cismani xəstəliklərə qarşı diqqətli olmaq;
- Uşaqların duyğu orqanlarındakı qüsurları³ aradan qaldırmaqla yanaşı yaddaş və hissələrini təhrik etmək;
- Böhranlı vəziyyətlərdə (yaxınların ölümü, təbii fəlakətlər zamanı) mütəxəssislərin müdaxiləsi;
- Valideynə düzgün tərbiyə üsullarının öyrədilməsi və bunun uşağın sağlamlığının qorunmasında çox böyük təsiri vardır;

¹ Sapiqton İndra, "Sağlam psixoloqiya", səh: 360.

² Bu əsəb xəstəliyi bədən üzvlərində süstlüyün, ağrıların və tengnəfəsiyin özünü bürüzə vermesilə başlayır. Xəstə qəflətən yerə yixilib dişlərini qıçayırlar, rəngi göyərir, bəzən də bədəni ağac kimi bərkir, sonra yavaş-yavaş nəfəs almağa başlayıb süst halda yuxuya gedir.

³ Görmə, eşitmə zəifliyi, danışq qüsürü və s.

- Ailələrə spirtli içkilərdən və uyuşdurucu maddələrdən istifadə etmənin mənfi təsirləri haqqında təlim vermək.

Psixoloji xəstəliklərin müalicə üsulları:

Psixoterapiya adlanan “psixoloji xəstəliklərin müalicəsi” iki qrupa ayrılır: Tibbi-biooji dərmanlarla müalicə və dərmanlardan istifadə etmədən aparılan müalicə. Tibb məsləhətxana mərkəzinə müraciət etdikdən sonra əgər şəxsin problemi tibbi yolla müalicə edilməlidirsə onu psixiatora göstərmək lazımdır. Bəzən psixoloji problemi psixiator və ya nervpatoloqla psixoloqun birlikdə müalicə etməsi lazım gəlir.

Tibbi-biooji müalicə - rəftar pozuntularının əsəb sistemi pozuntularından yarandığının fərz olunduğu zaman aparılır. Çox vaxt müalicə müxtəlif dərmanlardan istifadə etməklə yerinə yetirilir və bu əsəb sistemi hüceyrələrinə təsir göstərir. Bəzən müalicə əsnasında cərrahiyyə əməliyyatı da aparılır ki, problemlərə təsir göstərən sinir sisteminin pozuntuları aradan qaldırılsın. “Depressiya” xəstəliyinin müalicəsi zamanı “şok” müalicə üsulundan istifadə edilir. Bioloji müalicələrin psixoloji müalicələrdən ayrı aparıldığı zaman istənilən nəticənin əldə edilmədiyinə diqqət göstərmək lazımdır. Buna görə də psixoloqlar dərmanla müalicə zamanı, yaxud bu müalicə başa çatdıqdan sonra xəstələrin rəftarlarına nəzarət etməyə başlayırlar ki, rəftar problemlərinin yenidən özünü göstərməsinin qarşısını alıb xəstənin özünə inamını geri qaytarınlar və onu olduqca yaxşı şəkildə ictimaya uyğunlaşdırırlar. Eyni zamanda, psixoloqlar da psixoloji problemlərin qarşısını almaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər:

- Şəxsiyyətin psixoloji təhlili;
- Müalicəvi əhəmiyyətli rəftarlar;
- İnsanpərvərliklə (hümanist yönü) müalicə;
- Müalicəvi əhəmiyyətli tanışlıq və məlumat;
- Ağılı əsaslanan dostluqlarla (dərrakəli ülfətlə) müalicə;
- Ailəvi müalicə üsulu.

Freyd “şəxsiyyətin psixoloji təhlili” üsulu ilə müalicəni kəşf etdi. O, psixoloji problemləri şəxsiyyətin üç dərəcəsi - əsas, mən və üst mən ilə əlaqələndirirdi. Onun fikirincə, bu

dərəcələrin bəziləri qeyri ayıq və yarımayiq şəkildə olurlar. Qarşılıqlı ziddiyətlər və psixoloji problemlər də şəxsiyyətin qeyri ayıq (ayıq olmayan) hissəsində kök salmışdır. Freyd şəxsiyyətin ayıq olmayan hissəsinin dərk edilməsi və psixoloji problemin müalicəsi üçün azad iddia və yuxu təbiri (yozumu) üsulundan istifadə etdi. "Azad iddia" üsulunda xəstədən zehinə gələn hər bir şeyi, hətta əlaqəsiz və əlaqəsiz olanları belə dilinin üzərinə gətirməsi tələb edilir. Onun fikirinə görə, zehnə gələn ilk ünsür ayıq olmayan təfəkkürün məhv etmək istədiyi üstün yaradılışlardandır. Buna görə də ayıq olmayan təfəkkürün müqavimət göstərərək onun ayıq dərəcəyə və dilin üzərinə gəlməsinə imkan vermir. Yuxuda şəxsin cilovu öz əlində olmadığı və "mən" müdafiə mexanizminin fəaliyyət göstərmədiyi üçün yuxunun ehtiva dairəsi ayıq olmayan hissədə hal-hazırkı qarşılıqlı ziddiyətlərlə yanaşı ola bilər. Müalicə edən, xəstənin yuxularını yozmaq və təbir etməklə onun ayıq olmayan hissəsinə yol tapa bilər. Nehayət, bunu deməliyik ki, psixoloji təhlil üsulu ilə müalicə olduqca çətin müalicə üsuludur. Bu üsul üçün güclü mütəxəssisə və uzun zamana ehtiyac vardır. Demək olar ki, dünyada psixoloji müalicə üsulları içərisində yalnız psixoloji təhlil üsulundan istifadə edilir.

Psixoloji təhlil üsulundan sonra kəşf edilən ikinci psixoloji müalicə üsulu rəftarla müalicədir. Mütəxəssis bu üsulda xəstənin qeyri-normal rəftarı üzərində çalışaraq xəstəliyin kökünü və səbəblərini araşdırır. Bu üsulun davamçıları qeyri-normal rəftarın sonradan öyrədildiyinə inanır və bunu irsi, yaxud təbii hesab etmirlər. Beleliklə, paklaşdırmaq üsulunu öyrənməklə qeyri-normal rəftarı aradan aparmaq mümkündür. Rəftarlarla müalicə prosesində mütəxəssis qeyri-normal və nəzərində tutduğu normal rəftarın mündəricatını hazırlayır, birincilik sıralarına ayırdıqdan sonra nəzər obyektindəki rəftar çoxluğunu azaldıb, məqsədə uyğun rəftar çoxluğunu artırmağa çalışır. Qeyri-normal rəftarı dəyişmək üçün onların nəticələrini hədəf tutan tənbehədən istifadə edir və təltifləndirmək, rəftarı canlandırmaq üsulu ilə məqsədə uyğun rəftarı icad etməyə çalışırlar. Nümunə olaraq, şəxsin hər hansı vəziyyətlə bağlı qorxusunu azaltmaq üçün qorxunu təhrik edən dərəcələri artıraraq dərin sakitvericiliklə calayırlar. Belə ki, xəstəyə dərin

sakitlik hissini aşılıyaraq tədricən onu qorxduğu hədəfə yaxınlaşdırırlar. Məsələn: Əgər şəxs sinifdə çıxış etməkdən qorxursa, əvvəlcə onu evdə çıxış etməyə vadar edir, sonra onun boş bir sinifdə (müəllim və şagirdlərin olmadığı yerdə) çıxış etməsinə şərait yaradırlar. Sonrakı mərhələdə onu tam şəkildə sakitləşdirib, təyin edilmiş gündə və saatda müəllim qarşısında çıxış etməyə hazırlaşdırırlar. Beləliklə, rəftarı canlandırmış olurlar. Göründüyü kimi, rəftarların müalicəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər rəftarı təltifləndirmək, canlandırmaq və tənbeh etmək vasitəsilə rəftarın azaldılıb, yaxud çoxaldılmasına üstünlük verirlər.

Üçüncü müalicə üsulunda humanizm məktəblərinin üsulundan istifadə edilir. Bu məktəbin davamçıları insanların azadlıqlarına və seçimlərinə üstünlük verirlər və şəxslərin izzət nəfsinin inkişafına, istedadlarının çəçəklənməsinə, başqa ibarətlə desək, aktivləşməsinə çalışırlar. Bu məktəbin ən məşhur mütəxəssislərindən biri sayılan Racer öz müalicə üsulunda passienti (müraciət edəni) müalicənin mehvərinə çevirir və onunla elə davranır ki, passient potensial bacarıqlarını kəşf etməyə şövqlənir. Passient öz fikirləri və hissleri üzərində dərin düşünərək rəftarın mənşəyi və səbəblərini daha yaxşı dərk etməyə çalışır. Bu üsulda həyəcanlandırıcı sağlam praktikalar üzərində təkid etmək də çox böyük fayda verir. Mütəxəssisin bu üsulda rolü, passientin öz mühüm hiss və düşüncələrini azad şəkildə kəşf edə bilmə fəzasını yaratmaqdır. Passient bu fəzada öz sağlam psixologiyasını bərpa edə bilir. Haqqında söz açdığımız bu fəza passientlə mütəxəssis arasındakı üç mühüm keyfiyyətə malik əlaqə nəticəsində yaranır:

Mütəxəssis passiente yoldaşlıq etməlidir, yeni dünyani onun gözləri ilə görməli, hadisələri onun kimi dərk etməlidir;

Mütəxəssis passient haqqında heç bir mühakimə yürütütməməli, yəni şərtlər irəli sürmədən ona müsbət diqqət göstərməlidir;

Passientin həqiqi fikir və duyularından agah şəkildə onu saf niyyət və sədaqətlə qəbul etməlidir.

Psixoloji müalicə üsullarından biri də tanışlıq və məlumat vasitəsilə aparılan müalicədir. Bu müalicədə passientin məlumat və düşüncələri üzərində araşdırımlar aparırlar. Passientin

duyğu və rəftarlarla bağlı problemlərinin yanlış inanc və dəlillərə görə yarandığı fərz edildiyi zaman bu müalicə üsulundan istifadə edilir. Şəxsin özünün də xəbəri olmadan qəbul etdiyi yanlış inanclar və etiqadlar onu psixoloji problemlərlə qarşı-qarşıya qoyur. Bu mütəxəssislərin etiqadına görə, şəxs öz düşüncələrinin real olmadığı haqqında məlumat əldə edərsə, hadisələr haqqında təsəvvürünü dəyişə bilər və bundan sonra öz qeyri-normal rəftarlarını islah edər. "Depressiya" psixoloji xəstəliyinin müalicə edilməsində Bikin istifadə etdiyi üsul bu üsuldan ibarətdir, belə ki, o, xəstənin yanlış fikirlərini və təsəvvürlərini dəyişərək onu yeni məlumatlarla əvəz edir. Psixoloji problemlərin müalicə edilmə üsullarından biri də qrupşəkilli müalicə üsuludur. Bu üsulda mütəxəssis qrupun başçısı rolunda şəxslərin qeyri-normal rəftarlarının həll edilməsinə kömək edir. Fərdi müalicələrlə müqayisədə bu üsulun üstünlükləri qrupun qarşılıqlı rəftar keyfiyyəti və ictimai mövqelərdə fəndlərin rəftarlarının təsiri ilə bağlıdır. Şəxs qrupda başqalarının da özü kimi problemlı olduğunu görüb az nigarəncilik hissi keçirir, qrupdakı digər şəxslərin səhvlerindən ibret götürür, fikirlərini dəyişərək yeni çıxış yolları tapır.

Ailə üzvləri arasında münasibətlər pozulduğuna görə problemlə qarşılaşan ailələri müalicə etmək üçün ailəvi müalicə üsulundan istifadə edilir. Bu üsulda bütün ailə üzvləri vahid bir müalicə ünvanı kimi seçilir.¹ Ailəvi müalicə mütəxəssisləri şəxslərin problemlərini mühit daxilində, xüsusilə də ailə mühiti daxilində araşdırırlar və ailə üzvləri arasında mövcud olan psixoloji problemləri deyil, fərdi üstünlükləri diqqət mərkəzində saxlayırlar. Ailəvi müalicə prosesində sağlam ailə əsasları tərif olunur, sonra müalicə üçün müraciət edən ailə araşdırılır və ailə münasibətlərində mövcud problemlər öyrənilib tanıtılır. Yalnız bundan sonra ailənin müalicəsi ilə məşğul olurlar. Ailələrin müalicəsi zamanı mütəxəssislərin keşf etdikləri mühüm bir həqiqət bundan ibarətdir ki, hər hansı bir şəxsin, məsələn: uşağın, yeniyetmənin, qadın, ya kişinin psixoloji rəftar problemi olduğu nəzərə carpsa da, onun kökünü araşdırıldıqdan sonra

¹ Flipp Barker, "Müalicə əsası ailə", səh: 5.

məlum olur ki, şəxsin bu problemi ailəsinin münasibətlərindəki problemdən qaynaqlanır, yəni şəxsin psixoloji rəftar problemi əslində ailə üzvləri arasındaki qeyri-normal rəftarların nəticəsidir.

Yeddinci fəsilin sualları:

1. Psixoloji sağlamlığın (sağlam psixologiyanın) tərifini yazın.
2. Qarşılıqlı ziddiyyət (müqavimət və ya ixtilaf) növlərinin adlarını çəkib, onun həlli yolunu izah edin.
3. Psixoloji gərginliyə qarşı durmanın yollarını şərh edin.
4. Psixoloji gərginliklərlə bağlı yanlış düşüncələr nədən ibarətdir?
5. Psixoloji xəstəliklərin müalicəsi üsullarının adlarını çəkin.
6. Humanist yönlü müalicə üsulunu İslam nöqtəyi-nəzərindən açıqlayın!

S o n

MÜNDƏRİCAT

Müqəddəmə 3

Birinci fəsil

Ailənin təşkil olunması	4
A. İnsanın ehtiyacları və ailənin bu ehtiyacların təmin olunmasındaki rolü.....	4
B. İslam nöqteyi-nəzərində ailə qurmanın hədəfləri	8
1. Cinsi ehtiyacların təmin edilməsi.....	8
2. Ruhi sakitlik	9
3. Şəxsiyyətin inkişaf və təkamülü	10
4. Övladın tərbiyə olunması	11
C. Ailənin tərifi və İslamda ailə quruluşuna dair nümunə	12
D. Həyat yoldaşının seçimi	14
İslam nöqteyi-nəzərində ləyaqətli həyat yoldaşının xüsusiyyətləri	15
E. İslam nöqteyi-nəzərində toy mərasimi	18
1. Mehriyyə	18
2. Əqd (nigah) mərasimi və toy məclisi	20
3. Cehiz	20

İkinci fəsil

Ailədə ər-arvadın münasibətləri	23
A. Ər-arvadın uyğunlaşması	23
B. Ər-arvadın qarşılıqlı vəzifələri	24
C. Ər-arvad bağlılığını möhkəmləndirən amillər	29
D. Ailədə ər-arvadın vəzifədən də üstün rəftarları	32

Üçüncü fəsil

Ailədə övladlar	36
A. Övlad arzusu	36
B. İnkişaf məfhumu və onun xüsusiyyətləri	37

C. İnkişafa təsir edən amillər	38
1. İnkişafın bioloji əsasları	39
2. İnkişafda mühit əsasları	40
3. İnkişafda iradənin rolu	41
D. İnkişaf sahələri	42
1. Cisim-hərəkət inkişafı	42
2. Duyğu və həyəcanın inkişafı	43
3. Dərkin (tanışlığın-idrakin) inkişafı	45
4. İctimai inkişaf	46
5. Əxlaqın inkişafı	47
E. İnkişafın mərhələləri	47
1. İlk illər	48
2. Yeniyetməlik	49
3. Cavanlıq	50
4. Orta yaşı dövrü	50
5. Qocalıq	51
F. Şəxsi fərqlər (fərdi xüsusiyyətlər)	52
G. Cinsi fərqlilik	54
1. Bioloji fərqlər	54
2. Qavrayış inkişafının fərqi	55
3. Atifə fərqləri	56
4. Cinsiyyətin rolu	56

Dördüncü fəsil

Ailədə valideynin vəzifələri	59
A. Ümumi qaydalar və valideynin vəzifələri	59
B. Valideynin ailədə öz iqtidarı qorumasının zəruriyyəti	61
C. Ailədə münasib tərbiyə metodları	62
1. Telim	63
2. Ülgü (örnək) göstərmək	64
3. Təşviq və tənbeh	65
D. Uşağın müxtəlif inkişaf mərhələlərində xüsusi vəzifələri ..	69
1. Doğuşdan öncəki mərhələ	69
2. Doğuş mərhələsi və ilk aylar	69
3. Uşaqlığın ilk mərhələsi(məktəbə getməzdən öncəki dövr) ..	73
Uşağın həyatında oyunun mühüm rolu	73

Uşaqların oyunları haqqında bir neçə mühüm nöqtə	77
4. İkinci uşaqlıq mərhələsi-məktəb dövrü	79
5. Yeniyetməlik mərhələsi	82
6. Cavanlıq dövrü	87

Beşinci fəsil

Ailənin digər vəzifələri	90
A. Ailədə övladların vəzifələri	90
1. Övladların valideyn qarşısındaki vəzifələri	92
2. Övladların bir-birinə aid vəzifələri	93
B. Ailənin qohumlara aid vəzifələri	94
1. Qohumluq əlaqələrinin əhəmiyyəti	94
2. Qohumluq əlaqələrin növləri	95
3. Evlilikdən sonrakı qohumluq əlaqələri	96
4. Qohumluq əlaqələrinin təsiri	98
5. Qohumluq əlaqələrinin kəsilməsinin təsirləri	99
6. İslamda qohumluq əlaqələrinin dərəcələri	100
7. Qohumluq əlaqələrinin zərərləri	101
C. Ailə üzvlərinin cəmiyyətin digər fərdlərinə aid vəzifələri	102
1. Qonşuların hüququ (haqlar)	102
2. Mömin dost və qardaşların hüquqları	104

Altıncı fəsil

Ailə problemləri	107
1. Psixoloji	108
A. Ailə ixtilafları və problemləri üzərində təsir qoyan amillər.	108
2. Mədəni-ictimai amillər	110
3. İqtisadi amillər	111
4. Fizioloji (cismani amillər)	112
5. Dini amillər	114
6. Ailədən qaynaqlanan amillər	115
B. İslam təlimlərində ailə münaqışələrinin qarşısının alınma yolları	118
1. Həyat yoldaşı seçimi üçün lazımlı olan şəraiti tanımaq	118

2. Ər-arvadın təlimləndirilməsi	119
3. Dini etiqadların təlimi	119
4. Ailədə hədd və sərhədlərin qorunması	120
5. Ailədə məsləhətləşməyə və nəzər birliyi əldə edilməsinə diqqət	121
C. İslam təlimlərinə əsasən ailə münaqışələrinin həll edilmə yolları	123
1. Ailədə dərəcələrə aid razılaşmalar	123
2. Övladlara aid problemlərin həlli	124
3. Ülvi duygularla və cinsi məsələlərlə əlaqədar problemlərin həlli	125
4. Özbaşınalıq və qabaliq məsələlərindəki problemlərin həlli yolu	125
5. Məşvərət etmək	129
6. Qainının ərdən ayrılması	131

Yeddinci fəsil

Psixoloji sağlamlıq və ailəyə köməkedici məsləhətlər	135
A. Psixoloji sağlamlıq məfhumu və ona təsir göstərən amillər	135
1. Psixoloji sağlamlığın tərifi	135
2. Psixoloji sağlamlığa təsir göstərən amillər	136
B. Nakamlıq və müxalifət (ziddiyyət)	139
C. Ruhi gərginlik (psixoloji təzyiq)	142
D. Psixoloji pozuntular (sarsıntı)	144
1. İztirab sarsıntıları (pozuntuları)	144
2. Duyğu və ya adət sarsıntısı (pozuntuları)	145
3. Şizofreniya	146
4. Şəxsiyyət (xarakter) problemləri	147
E. Psixoloji xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicə olunması	149
Psixoloji xəstəliklərin müalicə üsulları	151